

5

КИЇВ • 1969

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Марксистсько-ленінське вчення про диктатуру пролетаріату і сучасність
- Ленінське вчення про союз робітничого класу та селянства в дії
- З іменем Леніна в боях проти німецько-фашистських загарбників
- Болгарська комуністична партія і Комінтерн
- До питання про визначення поняття «радянська інтелігенція»
- Хто такі бродники!
- Перші кроки української радянської дипломатії (спогади)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу 100-летию со дня рождения В. И. Ленина (В помощь пропагандистам и слушателям системы партийного просвещения)*. О. Д. Чупрун. Марксистско-ленинское учение о диктатуре пролетариата и современность. Б. П. Ковалевский. Ленинское учение о союзе пролетариата и крестьянства в действии. Е. В. Сафонова. С именем В. И. Ленина в боях против немецко-фашистских захватчиков. Б. А. Тихомиров. Борьба В. И. Ленина против оппортунистических извращений принципов управления хозяйством в 1920 г. Сообщения. В. П. Лукин. Организация Украинского штаба партизанского движения и начало его деятельности. И. И. Ладывир. Вклад ученых Академии наук УССР в восстановление народного хозяйства республики. П. С. Сохань. Болгарская коммунистическая партия и Коминтерн. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. Воспоминания. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письмо в редакцию. Приложение.

CONTENTS

Articles. *On a Centenary from V. I. Lenin's Birthday (Aid to Propagandists and Students of the System of Party Education)*. O. D. Chuprun. Marxist-Leninist Teaching on Dictatorship of the Proletariat and the Present. B. P. Kovalewsky. Lenin's Teaching on the Union between the Working Class and Peasantry in Action. E. V. Safonova. With Lenin's Name in the Battles against German-Fascist Invaders. B. A. Tikhomirov. The Struggle of V. I. Lenin against Opportunist Perversions of Principles of National Economy Management in 1920. Communications. V. P. Lukin. Organization of the Ukrainian Headquarters of Partizan Movement and Beginning of Its Activity. I. I. Ladyvir. Contribution of the Scientists of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR to the Reconstruction of the National Economy of the Republic. P. S. Sokhan. The Bulgarian Communist Party and Komintern. Notes. Returning to the already Published. Conclusions from Scientific Researches. Reminiscences. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Letter to the Editor. Appendix.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 5 (98)
ТРАВЕНЬ
1969

РІК ВИДАННЯ
ДВНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

(На допомогу пропагандистам і слухачам системи партійної освіти)

- О. Д. Чупрун (Голтава) — Марксистсько-ленінське вчення про диктатуру пролетаріату і сучасність 3
- Б. П. Ковалевський — Ленінське вчення про союз робітничого класу та селянства в дії 14
- Є. В. Сафонов — З іменем Леніна в боях проти німецько-фашистських загарбників 24
- Б. О. Тихомиров (Луганськ) — Боротьба В. І. Леніна з опортуністичними пере-
крученнями принципів управління господарством у 1920 р. 31

ПОВІДОМЛЕННЯ

- В. П. Лукін — Організація Українського штабу партизанського руху і початок його діяльності 41
- І. І. Лавивір — Вклад учених Академії наук Української РСР у відбудову народного господарства республіки в 1943—1945 рр. 48
- П. С. Солян — Болгарська комуністична партія і Комінтерн 58

ЗАМІТКИ

- Ю. О. Курносов — До питання про визначення поняття «радянська інтелігенція» 68
- Д. С. Шелест (Дніпропетровськ) — Розвиток творчої співдружності науковців і практиків-металургів (1959—1965 рр.) 74
- Л. П. Дем'яненко — М. О. Скрипник у Львові 79
- М. М. Фавіцька (Москва) — Селянське питання на Лівобережній Україні в матеріалах законодавчої комісії 1767—1774 рр. 82
- І. А. Гофман (Львів) — Сторінки з історії польсько-німецьких зв'язків 89
- М. Ф. Котляр — Хто такі бродники 95
- В. Ю. Чубенко (Саратов) — Українські історичні етноніми в Надволжі 101

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- Г. Ю. Храбан (Умань) — Коли ж саме здобуто повстанцями Умань у 1768 р.? 104
- В. К. Чернецький (Кіровоград) — Звідки родом Максим Залізняк? 105

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- Н. П. Стасенко (Дніпропетровськ) — Про становище робітничого класу гірничодобувної промисловості України в період імперіалізму 107
- А. П. Ігнатенко (Львів) — До розвитку вищої школи західних областей України 108

СПОГАДИ

- М. С. Гнатюк—Перші кроки української радянської дипломатії 111

НАШ КАЛЕНДАР

- П. І. Гуляй, А. А. Кондрацький, О. В. Мойсєєв—До 25-річчя визволення Криму від німецько-фашистських загарбників 117

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Є. П. Тамм (Харків)—Радянська професійна та спеціальна освіта на Україні в історіографії 20-х—початку 30-х років 124

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- М. В. Черненко, Л. В. Буз, О. Я. Горбачов, В. П. Турченко—Історія Ленінської комуністичної спілки молоді України 129
Я. Р. Дашкевич (Львів)—Історіографічні дослідження в Українській РСР . . . 133
І. М. Гранчак (Ужгород)—Нариси Закарпатської обласної партійної організації, т. 1, (1918—1945 рр.) 135
Й. Д. Ремезовський—Ю. О. Курносов. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих 137
О. С. Компан—Я. П. Кісь. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII—XIX ст.) 138
О. М. Апанович—Збігнев Вуйцик. Між Андрусівським трактатом і турецькою війною. Польсько-російські стосунки 1667—1672 рр. 140
І. В. Ганевич (Одеса), О. І. Романовський (Одеса)—П. Бачинський, О. Бородин. Боротьба КП України проти троцькізму, за єдність рядів партії (1918—1927 рр.) 143

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- М. П. Тесленко (Львів), О. П. Кріль (Львів)—Відзначення ювілею КПЗУ . . . 144
В. К. Михєєв (Харків)—Перша Всеукраїнська археологічна студентська конференція 145
О. Г. Шапошникова, В. Н. Станко, І. М. Шарафутдінова, В. І. Нікітін—Дослідження Інгульської експедиції 146
Н. І. Лугівська—Зустріч науковців з студентами-активістами в Інституті історії АН УРСР 148
С. М. Глущенко—Державне видавництво політичної літератури України до славного ювілею вождя 148
Вісті з шкіл 149

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

- Г. В. Бухало (Ровно)—Прикрі неточності 151

Олександр Олександрович Михайлов 152

Євген Максимович Галушко 153

ДОДАТОК

- В. І. Ленін і Україна (бібліографія) 154

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора), **І. О. Гуржій**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **І. П. Кожукало** (заст. головного редактора), **І. І. Коломійченко**, **І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **А. В. Санцевич** (заст. головного редактора), **В. А. Чирко**, **А. М. Шлепаков**, **А. Д. Ярошенко**.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4,
телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 5, 1969.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Художній редактор **А. Д. Греля**.

Технічний редактор **Д. Н. Березовська**.

Коректори **Л. В. Славінська**, **Є. І. Кочубей**

БФ 3987. Здано до набору 27.11 1969 р. Підписано до друку 13.V 1969 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆.

Друк фіз. арк. 10,0. Умовн. друк. арк. 14,0. Обл.-видавн. арк. 16,53. Тираж 11176. Зам. К-60.

Статті

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

На допомогу пропагандистам і слухачам системи партійної освіти

О. Д. ЧУПРУН

МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО ДИКТАТУРУ ПРОЛЕТАРІАТУ І СУЧАСНІСТЬ

У гострій політичній та ідеологічній боротьбі з різного роду буржуазними й дрібнобуржуазними реформістськими та ревізіоністськими теоріями марксистам-ленінцям доводиться відстоювати чистоту ленінського вчення про диктатуру пролетаріату.

Сучасні буржуазні ідеологи намагаються нейтралізувати могутній вплив ідей марксизму-ленінізму, насамперед ленінського вчення про соціалістичну революцію. Не маючи змоги заперечувати історичні факти, вони хочуть на противагу марксистсько-ленінській теорії соціалістичної революції створити свої концепції, мета яких відвернути увагу прогресивної громадськості від закономірностей розвитку революційного руху. З цією метою за останнє десятиріччя на Заході видано багато праць. Наприклад, «Ціна революції» Д. Брогена, «Більшовицька революція 1917—1923 рр.» Е. Керра, «Комуністична революція» Г. Фішера, «Ленін і світова революція» С. Пейджа, «Комінтерн і світова революція» К. Маккензі та ін. Автори навмисне перекручують основний зміст цього вчення — питання про диктатуру пролетаріату, намагаються протиставити погляди К. Маркса поглядам В. І. Леніна на цю проблему, спотворюють суть і завдання диктатури пролетаріату.

Проблеми революції та диктатури пролетаріату — в центрі уваги нового ідеологічного напрямку в антикомунізмі — «советології». До нього належать праці Йозефа Бохенського («Советологія», «Керівництво по світовому комунізму»), який претендує на роль основоположника цього напрямку, а також Альфреда Мейера («Марксизм — єдність теорії й практики», «Ленінізм», «Комунізм»), Ірінга Фетшера («Від Маркса до радянської ідеології»), Леонарда Шапіро («Комуністична партія Радянського Союзу»), Збігнева Бржезіньського («Радянський блок. Єдність і конфлікт») та ін. Фальсифікуючи ленінізм, вони намагаються протиставити революційну теорію революційній практиці, розірвати їх і за допомогою антинаукових методів перекрутити як марксистсько-ленінську теорію, так і революційну практику.

Тому протягом останніх років радянськими вченими видано ряд досліджень, присвячених найважливішим аспектам ленінського вчення.

про соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату, а також узагальненню практики державного будівництва в СРСР та в країнах соціалістичної співдружності¹.

Великий інтерес становлять праці про владу робітничого класу, переростання держави диктатури пролетаріату у загальнонародну, її фази і функції на окремих етапах історичного розвитку². Досліджується питання загального й специфічного в диктатурі пролетаріату, а також піддано критиці антимарксистські й антиленінські погляди на її роль³. Як видно, література, що вийшла в останній час з досліджуваної проблеми, досить різноманітна.

Ідею диктатури пролетаріату висунули й поступово обґрунтували К. Маркс і Ф. Енгельс. Так, у «Святому сімействі» (1844 р.) лише вказувалося, що пролетаріат виконує вирок, який сама собі виносить приватна власність⁴. У «Німецькій ідеології» (1845—1846 рр.) уже, хоча й у загальній формі, ставиться питання про політичну владу: «...кожний клас, який прагне до панування... повинен насамперед завоювати собі політичну владу...»⁵. Вперше необхідність диктатури пролетаріату було чітко обґрунтовано в «Маніфесті Комуністичної партії» (1848 р.). І хоча самого терміна «диктатура пролетаріату» тут ще не вжито, однак його зміст визначений точно: «Пролетаріат використовує своє політичне панування для того, щоб вирвати у буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як пануючий клас...»⁶. Саме на це визначення вказує В. І. Ленін, коли говорить, що ідею диктатури пролетаріату було сформульовано в основному вже у «Маніфесті Комуністичної партії»⁷.

Аналізуючи класову боротьбу проти капіталу, К. Маркс і Ф. Енгельс показали, що вона неминуче веде до ліквідації панування буржуазії і перемоги соціалістичної революції з встановленням політичної влади пролетаріату⁸. Однак у «Маніфесті» ще не вказано на необхідність злому буржуазної державної машини. Лише узагальнення досвіду революційної боротьби трудящих у 1848—1849 рр. дозволило К. Марксу прийти до такого висновку в праці «Вісімнадцате брюмера Луї Бонапарта». «Якщо ти заглянеш в останній розділ мого «Вісімнадцятого брюмера», — писав він Кугельману в квітні 1871 р., — ти побачиш, що дальшою спробою французької революції я оголошую: не передавати з одних рук в інші бюрократично-військову машину, як

¹ Ю. А. Красин. Ленинская теория социалистической революции, Л., 1960; його ж. Ленин, революция, современность, М., 1967; його ж. Проблемы революции и современность, М., 1967; А. М. Ковалев. Марксистско-ленинская теория социалистической революции и современность, М., 1967; Ю. С. Бухаров. Ленинская теория социалистической революции и современная эпоха, М., 1966; К. К. Дубина. Ленінська теорія соціалістичної революції й сучасність, К., 1966; И. Якушевский. Ленинизм, революция и «советология», Л., 1968.

² Политическая организация советского общества, М., 1967; М. П. Шендрик. Историческая роль диктатуры пролетариата, М., 1962; А. Г. Лашин. Возникновение и развитие форм социалистического государства, М., 1965; В. И. Разин. Политическая организация общества, М., 1967; М. А. Селезнев. Государство, революция, диктатура пролетариата, М., 1960; С. Л. Фукс. Диктатура пролетариата и общенародное государство, Харьков, 1964 тощо.

³ Общее и специфическое в диктатуре пролетариата, М., 1967; Марксизм-ленинизм — единое интернациональное учение, вып. I, II, М., 1968; Е. Л. Корнієнко. Проти сучасного ревізйонізму в питаннях диктатури пролетаріату, К., 1961; О некоторых социал-реформистских концепциях государства, М., 1964.

⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 38.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 31.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 429.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 363—364.

⁸ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 420.

бувало досі, а *зламати* її, і саме така є попередня умова всякої дійсної народної революції на континенті»⁹. А в праці «Класова боротьба у Франції з 1848 до 1850 рр.» К. Маркс чітко визначає історичне місце диктатури пролетаріату як обов'язкового перехідного періоду від капіталістичного суспільного ладу до комунізму¹⁰.

Багато сучасних критиків ленінізму намагаються довести, що у Маркса не було вчення про диктатуру пролетаріату. Так, переконаний ворог марксизму троцькіст Сідней Хук у виданій 1955 р. брошурі «Маркс і марксист», заявляє, що поняття «диктатура пролетаріату» було вжите Марксом випадково — одного разу в роботі та двічі в листуванні¹¹. Цей ідеолог буржуазії не згадує листа до Вейдемейєра від 5 березня 1852 р., де К. Маркс визначає свій внесок в науку: «Те, що я зробив нового, полягало в доказі ось чого: 1) що *існування класів* зв'язане тільки з певними історичними фазами розвитку виробництва, 2) що класова боротьба неминуче веде до *диктатури пролетаріату*, 3) що ця диктатура сама є тільки перехід до *знищення всяких класів* і до «*суспільства без класів*»¹².

Ідея диктатури пролетаріату дістала дальший розвиток у працях К. Маркса («Капітал», «Громадянська війна у Франції», «Критика Готської програми») і Ф. Енгельса («Принципи комунізму», «Анти-Дюрінг», «До житлового питання»), в їх широкому листуванні з рядом громадсько-політичних діячів. Однак найчіткіше її сформульовано в «Критиці Готської програми»: «Між капіталістичним і комуністичним суспільством лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періодові відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути ні чим іншим, крім як *революційною диктатурою пролетаріату*»¹³.

К. Маркс і Ф. Енгельс ретельно вивчали робітничий рух, щоб збагатити своє вчення новими важливими висновками. Рішучу відсіч вони дали Бакуніну, який під виглядом критики вчення Лассаля про «народну» державу фактично відкидав необхідність будь-якої держави взагалі. К. Маркс, виходячи з досвіду Паризької Комуні, вказував на необхідність у майбутніх революціях рішуче здійснювати пролетарську диктатуру. В оцінці історичного досвіду та значення Паризької Комуні Ф. Енгельс повністю поділяв погляди К. Маркса. З цього приводу В. І. Ленін у творі «Держава і революція» писав: «Енгельс не раз повертався до цієї ж теми (йдеться про значення досвіду Паризької Комуні — О. Ч.), пояснюючи аналіз і висновки Маркса, іноді з такою силою і рельєфністю висвітлюючи *інші* сторони питання, що на цих поясненнях треба окремо спинитися»¹⁴. Оpubліковані статті й листи Енгельса («Відозва», «Громадянська війна у Франції і англійська преса», «Заява Генеральної Ради з приводу листів Холіюка і Лекрафта», записи промов Енгельса на засіданнях Генеральної Ради І Інтернаціоналу¹⁵) розкривають його діяльність на захист Паризької Комуні як форми диктатури пролетаріату. В 90-і роки минулого століття він, розуміючи небезпеку опортуністичного викривлення марксової теорії соціалістичної революції, знову став на захист вчення про

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 163.

¹⁰ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 85—86.

¹¹ Ю. А. Красин. Ленинская теория социалистической революции.— Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института им. Герцена, т. 220, Л., 1960, стор. 62.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28, стор. 400.

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 28.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 391.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 371—372, 375—376.

диктатуру пролетаріату. Борючись проти дрібнобуржуазних ілюзій про можливість вrostання буржуазного суспільства в соціалізм і перехід до соціалізму без диктатури пролетаріату, Ф. Енгельс 1891 р. у передмові до роботи К. Маркса «Громадянська війна у Франції» писав: «Останнім часом соціал-демократичний філістер знову починає відчувати спасенний страх при словах: диктатура пролетаріату. Чи хочете знати, шановні панове, який вигляд має ця диктатура? Подивіться на Паризьку Комуни. Це була диктатура пролетаріату»¹⁶. Важливі думки висловив Ф. Енгельс про долю держави після завоювання влади робітничим класом, про форми державної влади. Так, він вказував, що демократична республіка є «специфічною формою для диктатури пролетаріату»¹⁷. Таким чином, К. Маркс і Ф. Енгельс вважали диктатуру пролетаріату обов'язковою для держави перехідного періоду, коли пролетаріат виконує свою історичну місію.

Після смерті К. Маркса та Ф. Енгельса лідери II Інтернаціоналу під виглядом творчого розвитку марксизму виступили з критикою основних його положень і в першу чергу — вчення про диктатуру пролетаріату. Так, у вересні 1900 р. на V Конгресі II Інтернаціоналу в Парижі було схвалено резолюцію про можливість соціалізму без диктатури пролетаріату, шляхом мирного вrostання капіталізму в соціалізм.

У жорстокій боротьбі з опортуністами всіх мастей В. І. Ленін не лише відстояв марксистське вчення, але й розвинув його у відповідності з новими історичними умовами епохи імперіалізму й класично застосовував у революційній практиці. У Постанові ЦК КПРС говорить-ся, що Ленін ввійшов в історію як геніальний теоретик пролетарської революції і соціалістичної перебудови суспільства, як засновник і керівник першої в світі соціалістичної держави — держави робітників і селян¹⁸. Вперше в історії міжнародного робітничого руху наша партія на II з'їзді РСДРП прийняла революційну програму, в якій головна роль відводилася боротьбі за диктатуру пролетаріату¹⁹. «Розвиток вперед, тобто до комунізму, — писав В. І. Ленін, — йде через диктатуру пролетаріату і інакше йти не може, бо *зламати опір* експлуататорів-капіталістів більше нікому і іншим шляхом не можна»²⁰. Тому й диктатуру пролетаріату В. І. Ленін визначав як «класову боротьбу... пролетаріату, що переміг і взяв у свої руки політичну владу, проти буржуазії, яка переможена, але не знищена, не зникла, не перестала чинити опір, проти буржуазії, яка посилила свій опір»²¹. Отже, завдання революційної влади в цей період зумовлені насамперед тим, що запекла класова боротьба продовжується, бо повалені експлуаторські класи силою зброї намагаються повернути старі порядки. Для цього з допомогою міжнародного капіталу вони застосовують різноманітні засоби. Історичний досвід нашої країни, Угорщини, Фінляндії й Німеччини в 1918—1919 рр., угорські події 1956 р. показують, що буржуазія ладна владу пролетаріату потопити в морі крові. «...Історична правда полягає в тому, — писав В. І. Ленін, — що *правилом* є при всякій глибокій революції *довгий, упертий, запеклий* опір експлуаторів, які зберігають протягом ряду років великі фактичні переваги

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 190.

¹⁷ Там же, стор. 225.

¹⁸ О подготовке к 100-летию со дня рождения Владимира Ильича Ленина. Постановление ЦК КПСС, М., 1968, стор. 4.

¹⁹ КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 37—43.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 419.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 336.

над експлуатованими»²². Ці переваги не лише в силі й міцності міжнародних зв'язків буржуазії, силі капіталу тощо, а й в силі звички до дрібнобуржуазного господарювання, дрібного виробництва, яке породжує капіталізм до того часу, доки існує.

У ході соціалістичної революції велика буржуазія експропріюється, чого не можна зробити по відношенню до дрібних виробників: «...їх не можна прогнати, їх не можна придушити, з ними треба ужитися, їх можна (і треба) переробити, перевиховати тільки дуже довгою, повільною, обережною організаторською роботою»²³. Тому й необхідна диктатура пролетаріату — знаряддя побудови соціалізму. Історичний досвід показує, що вона повинна позбавити буржуазію та інші експлуаторські класи політичної влади й розбити їх військово-бюрократичну державну машину, придушити їх відкритий опір, позбавити економічної опори, відібравши засоби виробництва, тобто «...фактично змістити поміщиків і капіталістів, фактично замінити їх іншим, робітничим, управлінням фабриками та маєтками»²⁴. Нова влада має створити такі умови, «...при яких не могла б ні існувати, ні виникати знов буржуазія»²⁵. В. І. Ленін вказував, що «диктатура пролетаріату є запекла боротьба, кривава і безкровна, насильствена і мирна, воєнна і господарська, педагогічна і адміністраторська, проти сил і традицій старого суспільства»²⁶.

У різних країнах в залежності від конкретних умов боротьба з експлуаторськими класами, що чинять опір, набирає більш чи менш гострих форм. Однак вона є неминучою під час переходу від капіталізму до соціалізму в усіх країнах. Тому необхідною ознакою, обов'язковою умовою диктатури В. І. Ленін вважав примус щодо експлуаторів і правову нерівність між ними та експлуатованими на користь останніх²⁷. Водночас він наголошував на тому, що «...позбавлення буржуазії виборчих прав не становить обов'язкової і неодмінної ознаки диктатури пролетаріату»²⁸. Наприклад, у країнах народної демократії в нових історичних умовах не було якихось суттєвих обмежень виборчого права для буржуазії.

Володимир Ілліч вказував, що пролетаріату державна влада необхідна «...і для придушення опору експлуаторів і для керівництва величезною масою населення, селянством, дрібною буржуазією, напівпролетарями в справі «налагодження» соціалістичного господарства»²⁹. І це складає головний зміст диктатури пролетаріату. В. І. Ленін підкреслював, що вона не є лише насиллям: «...не в одному насильстві суть пролетарської диктатури, і не головним чином у насильстві»³⁰. Вона є якісно новим типом держави і корінним чином відрізняється від усіх попередніх своєю класовою природою, роллю, яку вона покликана виконувати, формами державної організації. Все це впливає з самих особливостей соціалістичної революції, яка лише починається з завоювання влади пролетаріатом, майже при повній відсутності соціалістичної основи. Тому творчі завдання диктатури пролетаріату є головними. Л. І. Брежнев говорив, що пролетарська революція не зводиться до руйнування старого. Її головний смисл, її пафос — це

²² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 228.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 25.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 227.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 212.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 26.

²⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 419; т. 28, стор. 54.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 244.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 365.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 344.

творчість, будівництво нового життя³¹. Диктатура пролетаріату виконує також завдання охорони й захисту країни від зовнішньої небезпеки.

В. І. Ленін розвинув далі положення К. Маркса і Ф. Енгельса про необхідність злomu старої державної машини. Вперше цього питання він торкнувся в 1907 р. у передмові до російського перекладу листів К. Маркса до Кугельмана і в 1910 р. у статті «Два світи». Але докладно він розробив цю проблему напередодні Жовтневої революції під час боротьби з каутськіанцями й дрібнобуржуазними демократами, які, посиляючись на нові історичні умови, відкидали необхідність зруйнування буржуазної державної машини. В. І. Ленін переконливо довів, що імперіалізм породжує «...надзвичайне посилення «державної машини», нечуване зростання її чиновницького і військового апарату в зв'язку з посиленням репресій проти пролетаріату...»³².

Це положення В. І. Леніна повністю підтверджують сучасні великі капіталістичні країни, особливо США, державний апарат яких порівняно з початком ХХ ст. збільшився більше ніж в 11 разів³³. Такий значний приріст відбувся головним чином за рахунок зростання військових органів та апарату придушення. Так, 1967 р. у військовій промисловості та збройних силах налічувалося 7,5 млн. чол., тобто 10% всіх працюючих³⁴. В. І. Ленін також підкреслював, що необхідно знищувати ті органи, які виконують функції придушення мас. Однак деякі установи буржуазної держави можуть бути використані робітничим класом. «Цього апарату розбивати не можна і не треба. Його треба вирвати з підлеглих капіталістам..., його треба *підпорядкувати* пролетарським Радам...»³⁵.

Класове суспільство визначає не лише історичну необхідність держави, але й збереження класового змісту державної влади: «...диктатура *одного* класу є необхідна не тільки для всякого класового суспільства взагалі, не тільки для *пролетаріату*, що повалив буржуазію, але й для цілого *історичного періоду*, який відділяє капіталізм від «суспільства без класів», від комунізму»³⁶. Диктатура пролетаріату може мати лише соціалістичну програму своєї діяльності, вона може перетворити в закон лише волю пролетаріату як пануючого класу.

В умовах перехідного періоду в нашій країні пролетарський характер Радянської держави гарантувався Конституціями РРФСР (1918 р.) та СРСР (1924 р.), які передбачали такий порядок представництва в Радах, що забезпечував переваги робітничому класу³⁷. Так, на I з'їзді Рад (грудень 1922 р.) 44,4% делегатів становили робітники і 26,8% — селяни, а на V (травень 1929 р.) — відповідно 56,4% і 24,8%. З перемогою соціалізму в СРСР змінився і соціальний склад делегатів VIII з'їзду Рад СРСР (листопад — грудень 1936 р.), на якому було 42% робітників і 40% селян-колгоспників³⁸.

Положення про керівну роль робітничого класу в соціалістичному суспільстві набуває великого значення в сучасний період, бо в деяких соціалістичних країнах поширюється буржуазна технократична ідея

³¹ Л. І. Брежнев. 50 лет великих побед социализма, М., 1967, стор. 9.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 371.

³³ А. Л. Косицын, Н. П. Фарберов. О книге В. И. Ленина «Государство и революция». — «Вопросы истории КПСС», 1967, № 8, стор. 48.

³⁴ Е. Бугров. Проблемы «больного» общества. — «Мировая экономика и международные отношения», 1968, № 1, стор. 90.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 79.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 373.

³⁷ Конституция РСФСР 1918 г., ст. ст. 7, 25, 64—65.

³⁸ Съезды Советов в документах, 1917—1936 гг., т. 3, М., 1960, стор. 3, 12, 149, 224.

про те, що керівництво сучасним суспільством переходить до рук інженерно-технічних працівників. Події в Чехословаччині показали, що імперіалісти роблять ставку на відрив інтелігенції від робітничого класу. Так, один з керівників чехословацької контрреволюції Свитак заявляв, що керівну роль в країні повинна відігравати «вільна інтелігенція», незв'язана з партією. А в контрреволюційній програмі «Дві тисячі слів» висувалося положення про робітничий клас як «резерв консерватизму»³⁹. Сьогодні буржуазні ідеологи роблять ставку насамперед на молодь, яка не має досвіду політичної боротьби, а її світогляд лише формується, та на менш організовану частину інтелігенції.

Пекінські ревізіоністи на противагу марксистському положенню про історичну місію пролетаріату оголошують керівною силою соціалістичних перетворень селянство. Таким чином, вони фактично сходяться з буржуазними ідеологами в питанні про перегляд ролі робітничого класу в соціалістичному будівництві. Недовір'я маоїстів до робітничого класу виявляється у хибній тезі про його буржуазне переродження. В боротьбі проти нього вони використовують загони хунвейбінів, цзаофанів і кадрові військові частини. Прихильники Мао висувують також свою різновидність троцькістської теорії «перманентної революції», за якою повинні постійно виникати уже вирішені в минулому проблеми створення нового суспільства.

З перемогою революції і встановленням диктатури пролетаріату історична місія робітничого класу не завершується. Як найпередовіший і політично загартований клас він є керівною силою і в перехідний період від капіталізму до соціалізму, і в період побудови комуністичного суспільства. Лише він може справитися з таким завданням. «...Тільки певний клас, саме міські і взагалі фабрично-заводські, промислові робітники, спроможний керувати всією масою трудящих і експлуатованих у боротьбі за скинення ярма капіталу, в ході самого скидання, в боротьбі за вдержання і зміцнення перемоги, в справі творення нового, соціалістичного, суспільного ладу, в усій боротьбі за цілковите знищення класів»⁴⁰. В умовах переходу до комунізму робітничий клас залишається головною суспільною силою. Це визначається його роллю в революційному русі, його зв'язками з індустріальним виробництвом, з вищою формою соціалістичної власності⁴¹. Але це не значить, що свою програму створення соціалістичного суспільства, а також класову боротьбу проти буржуазії пролетаріат здійснює сам, ізольовано від непролетарських верств населення. «Соціалізм не створюється за указами згори. Його духові чужий казенно-бюрократичний автоматизм; соціалізм живий, творчий, є витвір самих народних мас»⁴². Тому диктатура пролетаріату передбачає організацію і залучення трудящих до управління справами суспільства. «Політику в серйозному розумінні слова можуть робити тільки маси...»⁴³.

Корінні інтереси непролетарських мас, насамперед селянства, збігаються з інтересами пролетаріату, який у класовій боротьбі проти буржуазії потребує безпосередньої підтримки інших верств трудящих. Тому союз з ними не лише можливий, але й необхідний. «Диктатура пролетаріату є особлива форма класового союзу між пролетаріатом,

³⁹ К событиям в Чехословакии. Факты, документы, свидетельства прессы и очевидцев, М., 1968, стор. 35—36.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 373.

⁴¹ И. Демичев. Строительство коммунизма и задачи общественных наук.— «Коммунист», 1968, № 10, стор. 25—26.

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 250.

⁴³ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 384.

авангардом трудящих, і численними непролетарськими верствами трудящих (дрібна буржуазія, дрібні хазяйчики, селянство, інтелігенція і т. д.) або більшістю їх, союзу проти капіталу, союзу з метою цілковитого повалення капіталу, цілковитого придушення опору буржуазії і спроб реставрації з її боку, союзу з метою остаточного створення і зміцнення соціалізму»⁴⁴. Союз між робітничим класом і селянством як передумова існування диктатури пролетаріату може бути тісним лише тоді, коли керівну роль у ньому відіграє робітничий клас. У країнах народної демократії цей фронт революційних сил значно ширший. У нього входять ще й дрібна міська буржуазія та інші демократичні непролетарські верстви. До демократизму диктатури пролетаріату В. І. Ленін підходив з класово-пролетарської точки зору. А буржуазія затушовує класовий характер демократії при капіталізмі, лицемірно прикривається фразами про її «надкласовість».

Вороги марксизму-ленінізму змальовують диктатуру пролетаріату як владу без будь-якої демократії. Так, американський професор Джойс Херулер намагається довести, що диктатура пролетаріату — це ненормальна форма соціалістичного розвитку⁴⁵. В дійсності ж вона обмежує демократію лише для експлуаторської меншості, захищаючи корінні інтереси всього трудового народу. Ось чому, за виразом В. І. Леніна, «пролетарська демократія в мільйон раз демократичніша від усякої буржуазної демократії...»⁴⁶. А критикуючи К. Каутського та інших опортуністів, що висунули концепцію так званої «чистої демократії», Володимир Ілліч вказував, «...що демократія є теж держава і що, отже, демократія теж зникне, коли зникне держава»⁴⁷. У нових історичних умовах реформісти та ревізійністи також висувують багато різних теорій про «надкласовість» сучасної держави і протиставляють їх ленінській теорії диктатури пролетаріату.

Ревізія марксистсько-ленінського вчення про диктатуру пролетаріату починається з заперечення історичної необхідності та закономірності її встановлення в усіх без винятку країнах під час переходу від капіталізму до соціалізму. Так, італійський ревізійніст А. Джолітті в книзі «Реформи і революція» стверджує, що «диктатуру пролетаріату можна було б прийняти теоретично в середині минулого століття, а зараз вона застаріла і практично неможлива»⁴⁸. Канадські ревізійністи Д. Солгберг і Гі Карон висувують тезу про її національно-обмежене значення⁴⁹. Заперечувала необхідність диктатури пролетаріату і чехословацька контрреволюція. Так, Л. Сохар у статті «Маркс і сучасність» змальовував її антидемократичною організацією державної влади. А Зденек Похол у статті «Пролетарі, єднайтесь» заявляв, ніби диктатура пролетаріату нічого не дала робітничому класові⁵⁰. Відправним пунктом ревізійністів у критиці ленінського вчення є теза про поступове переростання сучасного капіталізму в соціалізм, внаслідок чого держава перестає бути політичним знаряддям буржуазії і набирає надкласового характеру. Соціал-реформісти також намагаються довести, що в сучасних умовах немає чистої буржуазної держави, а є проміжна, тобто така, яка не стала повністю пролетарською, але й не є повністю буржуазною. У програмі австрійських соціалістів за-

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 336.

⁴⁵ Ю. А. Красин. Ленинская теория социалистической революции, стор. 66.

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 223.

⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 359.

⁴⁸ Ревизионизм — главная опасность, М., 1958, стор. 437.

⁴⁹ Против современного ревизионизма, М., 1958, стор. 172.

⁵⁰ К событиям в Чехословакии. Факты, документы, свидетельства прессы и очевидцев, стор. 41.

писано: «...В капіталістичній сфері поступово пробиває собі дорогу демократична держава загального благоденства»⁵¹.

Диктатура пролетаріату в нашій країні здійснюється через Ради — нову форму державної влади. Вони вдало поєднують у собі законодавчу та виконавчу владу, а також риси державної й громадської організації, що є їх характерною особливістю. Ще в 1925 р. це підмітив М. І. Калінін, коли говорив, що немає жодної державної чи громадської організації, яка могла б конкурувати з Радами за широтою охоплення мас⁵². А В. І. Ленін у зверненні «До населення» писав: «Пам'ятайте, що *ви самі* тепер управляєте державою. *Ваші* Ради — віднині органи державної влади, повноважні, вирішальні органи»⁵³. Даючи характеристику особливостей Рад у період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, Програма КПРС підкреслює, що «поєднуючи в собі риси державної і громадської організації, Ради все більше виступають як громадські організації при широкій і безпосередній участі мас в їх діяльності»⁵⁴. Вони є органами дійсно народної влади, що забезпечується загальним характером виборів. Їх важливою особливістю є і те, що депутати поєднують свою громадську діяльність з виробничою. Про демократичний характер радянських органів влади свідчать такі дані: до Ради Союзу 1966 р. обрано 46,7% депутатів — робітників і колгоспників, до складу Верховних Рад союзних республік — більше 48%, а до місцевих Рад — 61%⁵⁵. Зараз у нашій країні налічується 48 тис. місцевих Рад, в яких працює понад 2 млн. чол.⁵⁶

В. І. Ленін, глибоко і всебічно дослідивши роль і значення Рад у трьох російських революціях, показав, що вони є однією з форм диктатури пролетаріату. Основне положення про різноманітність її форм Володимир Ілліч сформулював у праці «Держава і революція»: «Перехід від капіталізму до комунізму, звичайно, не може дати величезного багатства і різноманітності політичних форм, але суть буде при цьому неминуче одна: диктатура пролетаріату»⁵⁷. Вирішальне значення тут має не своєрідність, а те спільне, що їх об'єднує. В доповіді «50 років великих перемог» Л. І. Брежнев говорив, що диктатура пролетаріату може існувати і існує у різних формах. Але які б не були вони, політична влада робітничого класу на чолі з його авангардом Комуністичною партією є неодмінною умовою, необхідною передумовою побудови соціалізму⁵⁸.

Велика заслуга В. І. Леніна також у розробці питання про систему диктатури пролетаріату. Її найважливішою складовою частиною є профспілкова організація. Володимир Ілліч неодноразово підкреслював визначну роль останньої у зміцненні Радянської влади. Профспілки зв'язують партію з робітничим класом, а також здійснюють зв'язок між різними верствами трудящих, регулюють правильне поєднання власних і громадських інтересів. Зараз профспілки налічують у своїх рядах понад 86 млн. чол.⁵⁹ «...Найкращою формою економіч-

⁵¹ Ю. А. Краси н. Ленин, революция, современность, стор. 254.

⁵² М. И. Калинин. Вопросы советского строительства. Статьи и речи (1919—1946 гг.), М., 1958, стор. 201.

⁵³ В. И. Ленин. Твори, т. 26, стор. 261.

⁵⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 89.

⁵⁵ Страны мира. Краткий политико-экономический справочник, М., 1967, стор. 15.

⁵⁶ Советская социалистическая демократия. Цифры и факты.— «Политическое самообразование», 1968, № 6, стор. 26—27.

⁵⁷ В. И. Ленин. Твори, т. 25, стор. 373.

⁵⁸ Л. И. Брежнев. Назв. праця, стор. 24.

⁵⁹ «Политическое самообразование», 1968, № 6, стор. 26—27.

ного масового об'єднання селянства, розвитку його самодіяльності й ініціативи, формою його господарського і культурно-політичного перевиховання...»⁶⁰ є кооперація — найпростіша і найдоступніша школа колективного господарювання. Здійснення кооперативного плану, виробленого вождем, дозволило нашій країні стати на рейки великого соціалістичного сільського господарства. Масовою організацією робітничо-селянської молоді є комсомол, в рядах якого — понад 23 млн. чол., зокрема на Україні 4 млн.⁶¹ Він не лише надійний помічник, але й резерв нашої партії. Так, за останні 20 років понад 4,5 млн. кращих його вихованців прийнято до лав Комуністичної партії. За 50 років існування комсомолу в його організаціях пройшли школу різнобічної громадської діяльності та комуністичного виховання понад 100 млн. чол.⁶²

У систему диктатури пролетаріату входять також різні громадські організації. Їх в СРСР діє понад 60⁶³. При всій своїй специфіці вони мають спільну рису — розвивають ініціативу й активність трудящих, допомагають партії і державі у розв'язанні завдань соціалістичного й комуністичного будівництва. А в європейських країнах народної демократії існує ще й така специфічна суспільно-політична організація, як народний фронт.

Величезні історичні завдання диктатури пролетаріату можуть бути успішно виконані лише за умови об'єднання авангарду робітничого класу в революційну партію марксистсько-ленінського типу, яка направляє діяльність всього механізму політичної влади. В. І. Ленін прямо вказував, що «...диктатура пролетаріату неможлива інакше, як через комуністичну партію»⁶⁴. Без її керівництва робітничий клас не може боротися за перемогу нового суспільного ладу. Марксистсько-ленінська партія об'єднує діяльність всіх політичних партій, масових організацій і спрямовує їх зусилля на побудову нового суспільства. Тільки «...партія робітничого класу... може об'єднати, виховати, організувати такий авангард пролетаріату і всієї трудящої маси, який один може протистояти неминучим дрібнобуржуазним хитанням...»⁶⁵ Питання про місце і роль Комуністичної партії в системі диктатури пролетаріату В. І. Ленін досконально розглянув у роботі «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі». Він показав, що сила окремих складових частин цієї системи, її державних і громадських організацій — в партійному керівництві. А Л. І. Брежнев на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР та Верховної Ради РРФСР сказав, що революційна творчість народу створила широку й злагожену систему, через яку партія щоденно зв'язана з масами, здійснює керівництво ними. Протягом ось уже піввіку ця система пройшла перевірку життям і показала свої безперечні переваги⁶⁶.

Реакційні буржуазні ідеологи, реформісти, праві й ліві опортуністи докладають всіх зусиль, щоб підірвати авторитет комуністичних партій, послабити їх керівну роль.

Вороги марксизму намагаються довести, що більшовики після революції узурпували владу і не бажали співробітничати з есерами, меншовиками та іншими партіями. Але це справжня фальсифікація історії, тому що в 1917—1918 рр. до верховного органу державної

⁶⁰ КПСС в резолюциях..., ч. II, М., 1954, стор. 476.

⁶¹ А. Кап. То. Завжди з партією.—«Комуніст України», 1968, № 10, стор. 34.

⁶² «Политическое самообразование», 1968, № 10, стор. 16.

⁶³ «Политическое самообразование», 1968, № 6, стор. 26—27.

⁶⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 171.

⁶⁵ Там же, стор. 215.

⁶⁶ Л. І. Брежнев. Назв. праця, стор. 67.

влади — ВЦВК входило 4 політичних партії — більшовики, ліві есери, меншовики-інтернаціоналісти і есери-максималісти. А в соціалістичних країнах Східної Європи багатопартійність існує й зараз.

Диктатура пролетаріату — складна система, в яку входять державний апарат та масові організації. Саме через них робітничий клас здійснює керівництво суспільством. Комуністичній партії як вищій формі його організації в цій системі закономірно належить головна роль. Однак диктатура пролетаріату вичерпує себе з повною й остаточною перемогою соціалізму в країні та переходом суспільства до комуністичного будівництва. М. І. Калінін, узагальнивши досвід першої в світі пролетарської держави й тенденції її розвитку, ще в 1926 р. зробив важливий висновок, що вона буде перетворюватися поступово, в міру успіхів соціалістичного будівництва, викорінювання капіталістичних відносин, у державу загальнонародну, яка має уже новий зміст і мету — побудову комунізму⁶⁷. Докладніше це положення в нових історичних умовах розвинула Програма КПРС, яка вказала, що з побудовою соціалістичного суспільства починається закономірний процес перетворення держави диктатури пролетаріату в загальнонародну, а пролетарської демократії — в загальнонародну демократію, що з повною й остаточною перемогою соціалізму радянське суспільство вступило в період розгорнутого будівництва комунізму, коли диктатура пролетаріату вже не потрібна. Однак держава як основне знаряддя побудови комунізму ще необхідна. «Партія виходить з того, — говорить в Програмі КПРС, — що диктатура робітничого класу перестає бути необхідною раніше, ніж держава відіме. Держава, як загальнонародна організація, збережеться до повної перемоги комунізму»⁶⁸. А в тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» вказується, що загальнонародна держава — дальший розвиток соціалістичної державності до громадського комуністичного самоуправління. Воно продовжує справу диктатури пролетаріату — будівництво комунізму, спільно з іншими соціалістичними державами веде класову боротьбу проти імперіалізму на міжнародній арені⁶⁹.

У документах Нарад комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960 рр. на основі досвіду СРСР та країн народної демократії зроблено важливий висновок, що перехід від капіталізму до соціалізму можливий лише через диктатуру пролетаріату. Там же є висновок про роль комуністичних партій в перехідний період.

Таким чином, марксистсько-ленінське вчення про диктатуру пролетаріату в сучасній складній міжнародній обстановці набуває особливого значення. І сьогодні, за словами В. І. Леніна, справжнім марксистом вважається лише той, хто поширює визнання боротьби класів до визнання диктатури пролетаріату⁷⁰.

⁶⁷ М. І. Калінін. Назв. праця, стор. 292.

⁶⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 88.

⁶⁹ 50 лет Великой Октябрьской социалистической революции. Тезисы ЦК КПСС, М., 1967, стор. 39.

⁷⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 372.

ЛЕНІНСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО СОЮЗ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ТА СЕЛЯНСТВА В ДІІ

Однією з найважливіших умов, що забезпечили перетворення відсталого царської Росії в могутню індустріально-колгоспу державу і привели до повної, остаточної перемоги соціалізму в СРСР, було створення в нашій країні на основі марксистсько-ленінського вчення такої великої політичної сили, як союз робітничого класу й селянства. Без нього завоювання влади пролетаріатом, а тим більше її утримання, зміцнення й побудова нового суспільства були б неможливі. «В цьому союзі,— вказував В. І. Ленін,— вся головна сила і опора Радянської влади, в цьому союзі — запорука того, що справа соціалістичного перетворення, справа перемоги над капіталом, справа усунення всякої експлуатації буде доведена нами до переможного кінця»¹.

На необхідність об'єднання революційних дій пролетаріату з боротьбою селянських мас, як вирішального фактора визволення всіх трудящих і побудови нового суспільства, вперше вказали К. Маркс і Ф. Енгельс*. Але то була лише загальна постановка питання про селянські резерви пролетарської революції. Спираючись на неї, В. І. Ленін у нових історичних умовах творчо розвинув ідеї засновників наукового комунізму в струнку й цілісне вчення про союз робітничого класу й селянства. Воно є невичерпною скарбницею при дослідженні історії робітничого класу й селянства не лише в дореволюційний час і в період побудови соціалізму, а й на сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства.

В. І. Ленін ще наприкінці минулого століття, вивчаючи суспільно-економічні відносини в Росії й розробляючи стратегію й тактику революційної боротьби, дійшов до необхідності створення союзу робітників і селян. Це завдання було сформульовано уже в його першій великій праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894 р.), а згодом розвинуто й всебічно обґрунтовано в інших творах, де науково доведено, що робітничий клас і селянство, які складають більшість населення Росії, є головною силою майбутньої революції, що лише їх спільними зусиллями можна повалити владу експлуататорів і побудувати нове суспільство. «...Союз робітників і селян...» — вказував Володимир Ілліч, — є єдиним непереможним союзом проти капіталістів»².

Значна заслуга В. І. Леніна перед російським і міжнародним революційним рухом полягає також у тому, що він науково довів не лише необхідність, але й можливість створення союзу робітників та селян. Він завдав нищівного удару опортуністам II Інтернаціоналу, які після смерті К. Маркса і Ф. Енгельса намагалися приховати їх

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 215.

* Спеціальну статтю на цю тему вміщено в нашому журналі (І. М. Бондаренко. К. Маркс і Ф. Енгельс про союзників пролетаріату.— УІЖ, 1968, № 11, стор. 35—45).

² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 113.

ідеї й обґрунтувати нібито споконвічну реакційність селянства, його ворожість до робітничого класу. В. І. Ленін довів, що в боротьбі проти реакційних сил старого суспільства пролетаріат обов'язково дістане підтримку з боку селянства, яке, піддане пригніченню й експлуатації, також кровно заінтересоване в поваленні влади поміщиків і капіталістів. «Селянин трудящий,— підкреслював Ілліч,— виховав у собі ненависть і ворожість до цих гнобителів і експлуататорів на протязі віків, а це «виховання», дане життям, *змушує* селянина шукати союзу з робітником...»³. Без такого союзу селянство не одержало б землі, перебувало б у віковій залежності від поміщиків. У той же час робітничий клас без підтримки селянства не виконав би своєї історичної місії.

Таким чином, об'єднання сил і дій трудящих міста та села було історичною необхідністю. Спільність інтересів складала об'єктивну основу їх класового співробітництва.

Однак це не значить, що союз робітників та селян виник і розвивався стихійно. Цим процесом керували В. І. Ленін і створена ним партія більшовиків, допомагаючи робітничому класові й селянству усвідомити своє становище, вказуючи їм шляхи спільної боротьби до визволення. Політика ленінської партії, що відповідала життєвим інтересам трудівників міста та села, її організаційна діяльність були й залишаються основою і джерелом непорушності їх союзу.

В. І. Ленін виробив основні вказівки щодо змісту й форм цього союзу на різних етапах революції. З особливою силою він підкреслював, що неодмінною й вирішальною умовою при цьому є керівна роль робітничого класу, який, пройшовши школу великого капіталістичного виробництва і жорстоких класових битв, є найреволюційнішим і найорганізованішим класом, виразником не лише своїх класових інтересів, але й інтересів усіх трудящих⁴. Він може й повинен повести за собою селянство і бути його керівником. «Тільки пролетаріат,— в силу економічної ролі його у великому виробництві,— вчить Володимир Ілліч,— здатний бути вождем *усіх* трудящих і експлуатованих мас...»⁵.

Ідея союзу робітників і селян червоною ниткою проходить через усю ленінську теорію соціалістичної революції, вчення про диктатуру пролетаріату. Вищий принцип диктатури пролетаріату, вказував В. І. Ленін, «...підтримання союзу пролетаріату з селянством, щоб він міг вдержати керівну роль і державну владу»⁶.

Ленінське вчення про конкретні форми союзу робітників і селян, шляхи його розвитку й зміцнення знайшли своє вирішення в стратегічних лозунгах партії з селянського питання, в тактиці робітничого класу щодо різних верств селянства. Пам'ятаючи про двоїстість економічного становища селянства, враховуючи співвідношення класових сил і характер чергових завдань революції, партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним здійснила величезну роботу, щоб визволити селян з-під впливу буржуазних і дрібнобуржуазних партій. Історія трьох російських революцій є історією боротьби за селянство між пролетаріатом і буржуазією.

Під час буржуазно-демократичної революції на черзі дня стояв лозунг: разом з усім селянством — проти самодержавства, при нейтралізації буржуазії — за демократичний переворот. Правильна так-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 93.

⁴ XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет, т. III, М., 1962, стор. 466.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 365.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 452.

тика, а також вироблена В. І. Леніним марксистська аграрна програма, що відповідала споконвічним прагненням трудового селянства, дозволили залучити на бік робітничого класу найширші маси селян і створити вирішальну перевагу революційних сил у боротьбі з самодержавством, забезпечивши перемогу Лютневої революції 1917 р.

Після здійснення Лютневої буржуазно-демократичної революції більшовики висунули гасло: разом з найбіднішим селянством і напівпролетарськими масами населення — проти панування буржуазії в місті й на селі, при нейтралізації середняка — за соціалістичний переворот. Постановка цього гасла на порядок денний впливала з нових, соціалістичних цілей боротьби і базувалася на ленінському вченні про те, що серед селянства з розвитком капіталізму дедалі поглиблюється розшарування. Тому пролетаріат повинен будувати свої взаємовідносини з ним на основі класово-диференційованого підходу. Спираючись на бідноту, заінтересовану в поваленні будь-яких експлуататорів, нейтралізуючи середняка і викриваючи зрадництво дрібнобуржуазних партій, які хотіли захопити керівництво селянством у свої руки, партія більшовиків створила політичний союз робітничого класу і трудового селянства, що «...став міцною базою революції і диктатури пролетаріату в нашій країні»⁷. Це дозволило спрямувати до єдиної мети різні революційні потоки, забезпечити перемогу Жовтневої революції, в ході якої було радикально вирішено як соціалістичні завдання, так і невідкладні проблеми демократичного розвитку.

З встановленням Радянської влади значно зросла роль союзу робітників і селян як могутньої сили збереження й зміцнення завоювань Великого Жовтня та будівництва соціалізму. Без цього союзу неможлива політична влада пролетаріату й немислиме її збереження. Разом з тим, прихід до влади робітничого класу відкрив широкі можливості дальшого зміцнення цього союзу. Велику роль тут відіграли перші історичні декрети Радянської держави про мир і землю, які задовольняли мільйони трудящих села. Це сприяло їх остаточному переходу на бік більшовиків, зміцненню керівної ролі робітничого класу в його союзі з селянством.

Розгортання соціалістичної революції в селі змінило її соціально-економічну структуру, призвело до нової розстановки класових сил. Середняк дедалі більше перетворювався в основну продуктивну й соціальну силу на селі, активно підтримував Радянську владу. Врахувавши це, Володимир Ілліч висунув новий лозунг: «Уміти досягати угоди з середнім селянином — ні на хвилину не відмовляючись від боротьби з куркулем і міцно спираючись тільки на бідноту...»⁸. Перехід від нейтралізації до тривкого союзу з середняком відіграв вирішальну роль у зміцненні Радянської влади, в переможному завершенні громадянської війни, в забезпеченні успішного будівництва соціалізму.

В умовах мирного розвитку військово-політичний союз робітників і селян, що склався під час громадянської війни, був доповнений міцною економічною змичкою міста й села. Нова економічна політика, вироблена В. І. Леніним, підвищила матеріальну заінтересованість селян, зміцнила економічні зв'язки між великою соціалістичною промисловістю та дрібнотоварним селянським господарством. «...Суть нової економічної політики,— підкреслював В. І. Ленін,— є союз про-

⁷ Л. І. Брежнєв. П'ятдесят років великих перемог соціалізму, К., 1967, стор. 7.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 168.

летаріату і селянства, суть — у змицці авангарду пролетаріату з широким селянським полем»⁹.

Після смерті В. І. Леніна партія більшовиків у жорстокій класовій та ідейно-політичній боротьбі відстояла ленінське вчення про союз робітників і селян, здійснила нові заходи, що сприяли його розвитку і зміцненню. Вирішальну роль у цьому відіграли індустріалізація країни й колективізація сільського господарства. Водночас зміцнення союзу робітників і селян було однією з найголовніших умов створення могутньої важкої промисловості, що забезпечила техніко-економічну самостійність Радянської держави, посилення її оборонної могутності, реконструкцію всіх галузей народного господарства, створення матеріальної бази для кооперування селянства.

Спираючись на робітників і селян, керуючись геніальним ленінським кооперативним планом, партія й уряд забезпечили соціалістичну перебудову сільського господарства. Завдяки допомозі селянству з боку робітничого класу було переборено вікову прив'язаність трудівників села до індивідуального господарювання, перероблено їх психологію, ліквідовано соціальну протилежність між містом і селом. На основі суцільної колективізації позбавлено соціального ґрунту й ліквідовано останній експлуататорський клас — куркульство. На селі перемогла суспільна власність. Колгоспне селянство стало міцною опорою Радянської влади. Це привело до якісних змін у соціальній природі союзу робітників і селян, що почав переростати в дружбу двох головних класів радянського суспільства, сприяв морально-політичній єдності народу.

Успіхи в індустріалізації країни й колективізації сільського господарства забезпечили здійснення ленінської програми з національного питання, що допомагало утвердженню непорушної єдності народів СРСР, створенню нової соціалістичної за змістом, національної за формою культури.

Тяжким випробуванням міцності союзу робітничого класу й селянства була Велика Вітчизняна війна. Всі намагання гітлерівців розколоти його зазнали краху. Своїми трудовими й ратними подвигами селяни засвідчили високу свідомість і відданість справі комунізму. Згуртовані спільністю класових інтересів, єдиною волею й пориванням робітники й колгоспники, всі радянські люди під керівництвом Комуністичної партії розбили загарбників, здобувши всесвітньо-історичну перемогу над фашистською Німеччиною. Під час відбудови зруйнованого війною народного господарства робітники і селяни ще раз продемонстрували всьому світові зразок мужності й патріотизму, єдність своїх дій та прагнень. Головним же підсумком величних звершень, досягнутих завдяки союзу і дружбі між ними, була повна, остаточна побудова соціалізму в СРСР. Вона підтвердила геніальність і правоту вчення В. І. Леніна про велику перетворюючу силу союзу робітників та селян. Ця перемога розвіяла міф буржуазії та її прислужників про неспроможність трудящих управляти країною і будувати нове суспільство.

На час вступу СРСР у період розгорнутого будівництва комунізму докорінно змінилась соціальна структура соціалістичного суспільства, яка характеризується наявністю дружніх класів і груп трудящих, спільністю їх економічних, соціально-політичних та ідейних інтересів, загальною заінтересованістю в побудові комунізму¹⁰. Однак це не

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 139—140.

¹⁰ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 35.

значить, що в нас уже немає різниці між класами, що проблема союзу робітників і селян втратила свою актуальність. Перемога соціалізму, як відомо, ліквідує лише експлуататорські класи й корінні відмінності між робітничим класом і селянством. Для повного ж знищення відмінностей між ними «...треба знищити як різницю між містом і селом, так і різницю між людьми фізичної і людьми розумової праці»¹¹. Досягти цього можна лише тоді, коли і в місті і в селі утвердиться єдина комуністична власність. Зараз же в нас існують однотипні за своєю соціально-економічною суттю дві форми власності — державна (загальнонародна) і колгоспно-кооперативна. Цим і визначається наявність деяких відмінностей між робітничим класом та селянством.

Незважаючи на те, що наша держава перетворилася в загальнонародну, керівна роль у ній належить робітничому класові. «Соціалістична загальнонародна держава, яка продовжує справу диктатури пролетаріату,— говорив на ХІХ конференції Московської міської партійної організації Л. І. Брежнев,— може успішно розвиватися тільки при провідній ролі робітничого класу під керівництвом і спрямованим впливом Комуністичної партії»¹².

Економічною основою збереження й підвищення керівної ролі робітничого класу є державна власність, яка охоплює переважну кількість засобів виробництва, безроздільно панує у вирішальних галузях економіки, служить основою розвитку всього народного господарства. І робітничий клас, що є в суспільстві найпередовішою й найорганізованішою силою, все життя й діяльність якої нерозривно пов'язані з цією вищою формою власності, здійснює свою керівну роль і в період будівництва комунізму¹³. Політична й правова основа цього випливає з історичної місії пролетаріату, який, як указував В. І. Ленін, унаслідок свого об'єктивного становища правильно виражає інтереси всіх трудящих і підготовлений до такої ролі всією історією капіталізму¹⁴. Ця роль визначається значним авторитетом, завойованим безприкладним героїзмом, всесвітньо-історичними революційними й трудовими заслугами робітничого класу.

Керівна роль робітничого класу в союзі з селянством виражається в його самовідданій праці по створенню матеріально-технічної бази комунізму, піднесенню технічної озброєності колгоспного й радгоспного виробництва, підвищенню його інтенсифікації шляхом електрифікації, хімізації, меліорації. Вона знаходить свій конкретний вияв у повсякденній економічній, організаційній, ідеологічній і культурній допомозі міста селу. Представники робітничого класу несуть на село передову культуру виробництва, нові форми організації праці, технічні знання. Виробнича й суспільно-політична діяльність робітничого класу має вирішальний вплив на всі процеси, що є критерієм соціального прогресу як у місті, так і на селі.

Все це говорить, що окремі відмінності між класами соціалістичного суспільства існують і на сучасному етапі його розвитку. В зв'язку з цим зберігає свою значимість і актуальність проблема зміцнення союзу робітничого класу й селянства. Їх міцна й непорушна дружба є основою історичних перемог партії й народу, значною політичною силою в боротьбі за побудову комуністичного суспільства. Тому турбота про зміцнення цього союзу перебуває в центрі уваги партії й

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 374.

¹² «Радянська Україна», 30 березня 1968 р.

¹³ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, стор. 35.

¹⁴ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 40, стор. 56.

уряду. КПРС виходить з того, підкреслюється в Програмі партії, що дальше зміцнення непорушного союзу робітничого класу й колгоспного селянства має вирішальне політичне й соціально-економічне значення для побудови комунізму в СРСР¹⁵.

Політика КПРС щодо зміцнення союзу робітників і селян знаходить свій вияв у заходах, спрямованих на створення комуністичної економіки, розвиток колгоспного ладу, радянської демократії, підвищення творчої активності й матеріального добробуту трудящих. Це особливо яскраво виражено в рішеннях XXIII з'їзду нашої партії та пленумів ЦК КПРС. Втілення в життя вироблених ними заходів по вдосконаленню керівництва економічним, соціально-політичним і духовним життям країни, піднесенню промисловості й сільського господарства дозволило вирішити ряд важливих теоретичних та практичних проблем, що мають велике значення для зміцнення союзу робітників і селян.

Вступ СРСР у період будівництва комунізму відкрив нові можливості в цьому напрямку, поклав початок новому етапу в історії союзу робітників і селян. Зміцнення його відбувається в умовах небаченого досі розвитку радянської економіки, зміцнення зв'язків між містом і селом, все повнішої ліквідації диспропорції в розвитку промисловості й сільського господарства. Як відомо, наше сільське господарство протягом ряду років за темпами розвитку значно відставало від промисловості. Природно, що це створило деякі труднощі в розвитку економіки країни, послабило зв'язки міста з селом. Це могло спричинитися до порушення союзу робітничого класу й колгоспного селянства.

Вже здійснення накреслень вересневого Пленуму ЦК КПРС 1953 р. дало позитивні результати в піднесенні сільського господарства. Але їх не було закріплено, і в роки семірічкі темпи розвитку колгоспного й радгоспного виробництва сповільнились. Тому безрезультатний (1965 р.) Пленум ЦК КПРС виробив систему нових економічних та організаційних заходів, звернувши особливу увагу на підвищення матеріального стимулювання, піднесення ефективності колгоспного й радгоспного виробництва, поліпшення керівництва ним. Цю систему заходів схвалив XXIII з'їзд КПРС. Травневий (1966 р.) Пленум ЦК КПРС накреслив широку програму меліоративних робіт, жовтневий (1968 р.) — обговорив хід виконання рішень XXIII з'їзду і пленумів ЦК КПРС з питань сільського господарства.

Правильна політика Комуністичної партії на селі відіграла позитивну роль у піднесенні економічної й політичної могутності нашої соціалістичної держави, ще більше зміцнила союз робітничого класу й колгоспного селянства. За 1965—1967 рр. держава вклала в сільське господарство на виробниче будівництво й придбання техніки майже на 5 млрд. крб. більше, ніж за попереднє триріччя¹⁶. Загалом же за п'ятирічку держава планує витратити на це 41 млрд. крб.¹⁷

За останні роки колгоспи і радгоспи ширше розкривають свої можливості й нагортають темпи розвитку. Помітно зросла врожайність зернових та технічних культур, продуктивність тваринництва. За

¹⁵ XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет, т. III, стор. 285.

¹⁶ Л. І. Брежнев. Про хід виконання рішень XXIII з'їзду і пленумів ЦК КПРС з питань сільського господарства. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 30 жовтня 1968 р.—«Радянська Україна», 31 жовтня 1968 р.

¹⁷ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 234.

1965—1968 рр. виробництво продуктів сільського господарства на душу населення зросло на 11%. Майже всі галузі сільського господарства стали рентабельними¹⁸. Це вказує на те, що колгоспне селянство вносить дедалі вагоміший вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму, гідно виконує свої обов'язки перед державою, перед робітничим класом.

Характерні риси нового етапу в історії союзу робітників та селян визначаються також тим, що його зміцнення проходить в умовах науково-технічної революції. Розвиток продуктивних сил радянського суспільства на сучасному етапі характеризується безперервним зростанням темпів технічного прогресу не лише в промисловості, а й у сільському господарстві. Відбувається поступове підтягування сільського господарства за технічною озброєністю й організацією виробництва до рівня промисловості. Так, лише протягом 1967 р. колгоспи і радгоспи країни одержали на 64 тис. тракторів, 17 тис. комбайнів, 49 тис. автомобілів більше, ніж в 1964 р. Енергоозброєність праці тільки за 1965—1968 рр. зросла на 22%¹⁹. У 1967 р. порівняно з 1960 р. тракторний парк колгоспів і радгоспів УРСР зріс з 275,9 до 534,7 тис., комбайнів — з 64,8 до 65,7 тис., вантажних автомобілів — з 147,6 до 228,6 тис. штук, постачання мінеральних добрив — з 2013 тис. до 6557 тис. т²⁰.

Завершується суцільна електрифікація радянського села. Знаменно, що колгоспи й радгоспи широко використовують електроенергію для виробничих потреб. Багато з них беруть енергію від державної енергосистеми і за рівнем енергоозброєності вже близькі до промислових підприємств. У колгоспах і радгоспах застосовується близько 400 типів електромашин. Зростання технічної озброєності сільського господарства докорінно змінює його матеріально-технічну базу, умови праці й побуту трудівників села. Це створює ще міцнішу основу для братнього співробітництва робітничого класу й колгоспного селянства.

Важливою особливістю є й те, що зміцнення союзу робітників і селян на сучасному етапі відбувається на основі швидкого розвитку колгоспної власності, в умовах, коли набувають значного поширення міжколгоспні зв'язки, встановлюються безпосередні виробничі відносини колгоспів з державними підприємствами. Безперервно зростають основні виробничі фонди колгоспів, а також концентрація колгоспного виробництва. Якщо в 1950 р. на Україні на кожний колгосп припадало 1289 га посівних площ, то в 1966 р. — 2605, великої рога-тої худоби відповідно 273 і 1392, свиней — 200 і 1034²¹.

Процес усупільнення виробництва дедалі більше виходить за рамки окремих колгоспів. Зростає кількість міжколгоспних об'єднань для будівництва й переробки сільськогосподарської продукції. В колгоспах набувають поширення підсобні промисли, а там, де це доцільно, створюються філії промислових підприємств і агропромислові об'єднання. Це свідчить про піднесення кооперативно-колгоспної власності на вищий ступінь, що сприяє вдосконаленню форм взаємовідносин між робітничим класом і колгоспним селянством. У цьому напрямі важливе значення відіграла економічна реформа, що відкрила простір для розширення та зміцнення безпосередніх зв'язків колгоспів

¹⁸ Л. І. Брежнев. Про хід виконання рішень XXIII з'їзду і пленумів ЦК КПРС з питань сільського господарства. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 30 жовтня 1968 р. — «Радянська Україна», 31 жовтня 1968 р.

¹⁹ Там же.

²⁰ Українська РСР в цифрах в 1967 році, К., 1968, стор. 59.

²¹ Україна за п'ятдесят років. 1917—1967, К., 1967, стор. 158.

і радгоспів з промисловими підприємствами й торговельними організаціями.

Новий етап взаємовідносин трудящих міста і села характеризується також тим, що поряд із зміцненням союзу відбувається поступовий процес зближення робітничого класу й селянства. Радянське суспільство досягло такого ступеня розвитку, коли проблема підготовки умов для переборення як класових, так і внутрікласових відмінностей, має особливо важливе значення. Партія та уряд зосереджують увагу на створенні матеріальних і духовних передумов для її вирішення.

Процес зближення класів відбувається на основі могутнього розвитку продуктивних сил, суспільних відносин, удосконалення принципів розподілу, піднесення життєвого рівня й культури всього населення, всебічного зміцнення дружби й співробітництва між зараз існуючими класами та соціальними прошарками. Головним, визначальним фактором цього процесу є розвиток форм власності, зближення кооперативно-колгоспної власності з державною. «Знищити класи,— писав В. І. Ленін,— це значить поставити *всіх* громадян в однакове відношення до засобів виробництва всього суспільства...»²².

Не менш важливе значення в цьому відіграють також заходи партії та уряду, спрямовані на піднесення матеріальної й моральної заінтересованості колгоспників у дальшому розвитку суспільного господарства. П'ятирічним планом передбачено збільшення середньої заробітної плати для робітників та службовців в 1970 р. на 20%, а грошових і натуральних доходів колгоспників — на 35—40%²³. Уже протягом 1966—1967 рр. доходи колгоспників зросли на 20%²⁴.

Перехід на гарантовану оплату праці в колгоспах і введення єдиної системи пенсійного забезпечення є одним з важливих заходів партії та уряду, спрямованих на ліквідацію відмінностей між робітниками й колгоспниками. За останні роки багато зроблено в галузі удосконалення товарно-грошових відносин між державою й колгоспами, які є важливою ланкою в системі виробничо-економічних зв'язків між промисловістю й сільським господарством, робітничим класом і колгоспним селянством. Змінено порядок матеріально-технічного постачання колгоспів, систему державних заготівель сільськогосподарських продуктів, підвищено ціни на них, а на товари виробничого призначення (техніка, запчастини тощо) — знижено. Ціни на промислові й продовольчі товари народного споживання встановлено такі, як у місті²⁵. Майже вдвоє зменшено податок з колгоспів²⁶.

Водночас схвалено заходи по дальшому розвитку державної та кооперативної торгівлі. На селі створено широкую мережу торговельно-постачальних організацій «Союзсільгосптехніка», спеціалізованих крамниць, підприємств громадського харчування, комунального й побутового обслуговування, розширено житлове будівництво. Розвиток колгоспної торгівлі в місті сприяє постачанню продуктами робітників і службовців. Зміцнення господарських відносин, розширення торгових зв'язків між містом і селом є основою зміцнення союзу робітничого класу й селянства. Цьому сприяє також дальший розвиток загальнонародної соціалістичної держави, розквіт радянської демокра-

²² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 126.

²³ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 241.

²⁴ «Правда», 2 квітня 1968 р.

²⁵ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 46.

²⁶ Проблемы изменения социальной структуры советского общества, М., 1968, стор. 57.

тії, удосконалення форм і методів роботи Рад, державного апарату, активізація діяльності громадських організацій. Зміцнення політичного співробітництва між робітничим класом і колгоспним селянством знаходить вияв у зростанні їх трудової й політичної активності, розгортанні соціалістичного змагання та в масовому русі за впровадження в побут і працю комуністичних принципів.

Безперервно зростає організованість та згуртованість колгоспного селянства, рівень його свідомості. А В. І. Ленін говорив, що чим свідоміші селяни, «...тим твердіше стоять вони за робітників, тим міцніше їх рішення всіляко допомогти робітничій державі...»²⁷. Така тенденція знаходить свій вияв у їх дедалі активнішій участі в суспільно-політичному житті країни, державних справах, посиленні відповідальності за долю соціалістичної Батьківщини.

Зближення класів радянського суспільства йде також по лінії професійної підготовки. Так, якщо в 1939 р. на 1 тис. колгоспників припадало 18 чол., що мали вищу й середню (повну й неповну) освіту, то в 1967 р.— 330²⁸. Постійно підвищується виробнича кваліфікація працівників сільського господарства, на селі з'являються нові професії. Сільськогосподарська праця набуває рис індустріальної. Це підтверджують такі цифри: 1950 р. в колгоспах, радгоспах і МТС працювало 1356 тис. механізаторів, а 1967 р.— 3293 тис.²⁹ Всі зміни, спрямовані на переборення соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом, зміцнюють братерський союз робітників і колгоспників, який є необхідною умовою остаточної ліквідації класових і внутрікласових відмінностей. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що союз робітників і селян має за мету не увічнення класів і збереження класових відмінностей, а їх ліквідацію. В цьому його історичне призначення.

У ході комуністичного будівництва, в міру зростання продуктивних сил і вдосконалення суспільних відносин, дальшого зміцнення союзу робітничого класу з колгоспним селянством класові відмінності між ними стають дедалі меншими, а наше суспільство — соціально одноріднішим. При комунізмі зникнуть повністю соціально-економічні й культурно-побутові відмінності між містом і селом, органічно зіллються розумова і фізична праця у виробничій діяльності людей, буде ліквідовано розподіл суспільства на класи й соціальні групи, існуватиме рівність і дружба всіх членів єдиного безкласового суспільства.

Ленінський союз робітничого класу й трудового селянства, який політично склався ще в роки боротьби з самодержавством, пройшов складний шлях розвитку. Він з честю витримав випробування часом. Спираючись на його міць, наша країна зробила гігантський стрибок до найпередовішого суспільного устрою, вершин технічного й наукового прогресу.

Вчення В. І. Леніна про союз робітників і селян як вирішальну силу в боротьбі за соціальне визволення має велике міжнародне значення, воно інтернаціональне за своєю суттю. Ним керуються, враховуючи конкретно-історичні особливості своїх країн, усі братні комуністичні й робітничі партії. Використовуючи досвід ленінської партії, вони приділяють особливу увагу залученню трудового селянства на бік робітничого класу. Це є запорукою успішної боротьби проти при-

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 496.

²⁸ Страна Советов за 50 лет. М., 1967, стор. 277.

²⁹ Там же, стор. 165.

гноблувачів і експлуататорів, за демократичні свободи, економічний і соціальний прогрес.

Історичний досвід Радянського Союзу, всієї світової соціалістичної системи, практика світового робітничого й національного руху переконливо засвідчують правильність ленінського вчення про необхідність союзу робітничого класу й селянства для побудови нового суспільства. Більш як півстолітній досвід СРСР викриває вигадки апологетів капіталізму та ревізіоністів, які не визнають революційності селянства, і завдає нищівного удару авантюристичній групі Мао Цзе-дуна, що протиставляє «світовому місту» «світове село», заперечує всесвітньо-історичну роль робітничого класу як керівника й організатора всіх трудящих і, по суті, підриває союз робітників і селян. Однак ніякими хитрощами імперіалістам та їх ідеологам не вдасться його розколоти. Ленінський союз робітничого класу з трудовим селянством при керівній ролі Комуністичної партії був і залишається найважливішою рушійною силою соціального прогресу й оновлення світу на комуністичних основах.

З ІМЕНЕМ ЛЕНІНА В БОЯХ ПРОТИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

Комуністична партія у грізні дні Великої Вітчизняної війни підняла на захист своєї соціалістичної Вітчизни увесь радянський народ. Вона керувалась ленінським положенням про захист соціалістичної Батьківщини.

Після перемоги Жовтневої революції В. І. Ленін неодноразово говорив, що для пролетаріату є обов'язковим обороняти соціалістичну Батьківщину, бо це потрібно в інтересах зміцнення зв'язку з міжнародним соціалізмом.

Володимир Ілліч учив, що «перемагає на війні той, у кого більше резервів, більше джерел сили, більше витримки в народній товщі»¹. У статті «На діловий ґрунт» він писав, що для ведення війни самого ентузіазму недостатньо, якщо війна почалася, то її треба вести по-справжньому: необхідно твердо оцінити становище нашої країни, зважити сили, перевірити господарський механізм². Гору бере той, у кого найвища техніка, організованість, дисципліна і кращі машини, «без машини, без дисципліни жити в сучасному суспільстві не можна,— або треба подолати вищу техніку, або бути роздавленим»³.

Ленін указував на велике значення ролі тилу в сучасній війні, зробив дуже важливі положення воєнної науки, якими керувалась наша Комуністична партія і весь радянський народ у цьому двобої в роки війни. В результаті героїчної боротьби Червоної Армії, самовідданої праці робітників, колгоспників, інтелігенції, масового партизанського руху в тилу ворога радянський народ, керований ленінською партією, відстояв свою честь, свободу і незалежність. «В нашій священній боротьбі,— писали у своїй відозві учасники Другого антифашистського мітингу представників Українського народу 30 серпня 1942 р.,— осягає нас образ великого Леніна».⁴

Яскравою сторінкою літопису Великої Вітчизняної війни ввійшли безсмертні подвиги радянських патріотів при обороні міст-героїв Ленінграда, Москви, Одеси, Севастополя, Києва, Брестської фортеці. І кожний прояв безстрашності й героїзму — це хвилююча розповідь беззавітної любові до Батьківщини, до Леніна. З його іменем воїни йшли в бій, захищали завоювання соціалізму, перемогали.

Ось один з епізодів Великої Вітчизняної війни. В останні дні оборони Севастополя на стіні одного з окопів з'явився портрет Леніна, вивішений Олексієм Божком уроженцем Бахмацького району на Чернігівщині. Він зберігав портрет з перших днів війни. Образ Ілліча надав нових сил морякам і вони відбили чергову атаку фашистів. Проте сили були нерівні. Моряки відступали і в останню хвилину перед портретом Леніна Олексій дав клятву: «Ми ще повернемося, правду кажу, Іллічу, ми повернемося». Свого слова Олексій Божок дотримав, він одним з

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 54.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 53-54.

³ Там же, стор. 164.

⁴ «Комуніст». 1 вересня 1942 р.

перших повернувся в легендарне місто. Портрет вождя він проніс крізь усю війну⁵.

На підступах до Ленінграда разом з представниками інших народів Країни Ряд самовіддано билися проти фашистів і українці. Учасники Другого антифашистського мітингу представників українського народу восени 1942 р. надіслали мужнім захисникам міста привітання, в якому говорилось: «Дорогі друзі, славні захисники міста Леніна. З сердечним привітанням звертаємося ми до вас від імені всього українського народу і палко вітаємо вас, мужніх лицарів визвольної боротьби за честь і національну незалежність нашої Батьківщини... Приємно і радісно нам відзначати, що серед хоробрих захисників Ленінграда є немало славних синів українського народу. Палко вітаючи їх, народ кожному з них каже:

— Не посоромив ти роду свого, був гідним батьків, дідів і прадідів своїх. Тримайся й надалі мужньо, бийся хоробро, нещадно троши ворога, стій незламно — і ти переможеш...»⁶.

В листі до газети «Комуніст» у січні 1943 р. М. Млинченко з ленінградського фронту писав: «Наша частина одержала бойове завдання... Йдемо в бій... За місто Леніна битиме́мось, не шкодуючи ні сил, ні крові, ні життя свого»⁷.

Під непереможним прапором Леніна радянські воїни визволили Радянську Україну. Початку визволення України була присвячена передова стаття газети «За Радянську Україну» «Справа Леніна безсмертна». надруковано вірш М. Бажана «Ленінський стяг», де, зокрема, були такі рядки:

«Він сяє нам, як сонце перемоги,
Він нам на Захід осяває шлях,
На Україну вказує дороги —
Наш Ленінський непереможний стяг»⁸.

Киянин П. Ю. Шабатін, йдучи на фронт, поклав у солдатський ранець альбом з репродукціями картин і документів, які експонувалися в Київському музеї В. І. Леніна до війни. Він проніс його від Москви до Східної Пруссії. На фронті репродукції виставлялись у землянках, по них політпрацівники проводили з бійцями бесіди про життя і діяльність Володимира Ілліча. Після війни П. Ю. Шабатін подарував альбом Київському музею В. І. Леніна. «Репродукції ці дорогі мені,— писав воїн,— з ними пов'язано багато чудових спогадів і вражень... В січні 1942 р. я вступив до лав партії. Хотілося б, щоб і зараз наша чудова молодь вчилась перемагати по-ленінськи»⁹.

В фондах Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна зберігається мініатюрний бронзовий бюст Леніна, знайдений у руїнах одного з будинків Сталінграда учасницею героїчної битви М. В. Мажовою¹⁰.

В період тимчасової окупації України фашисти переслідували все, що хоч якось пов'язувалось з ім'ям Леніна. Але радянські патріоти, ризикуючи життям, зберігали портрети, скульптури, пам'ятники вождя та його творчість.

25 квітня 1944 р. в газеті «Социалистический Донбасс» розповідалося про патріотичний вчинок робітників м. Гуляй-Поле Запорізької

⁵ «Деснянська правда», 21 січня 1945 р.

⁶ «Комуніст», 1 вересня 1942 р.

⁷ «Комуніст», 21 січня 1943 р.

⁸ «За Радянську Україну», 21 січня 1943 р.

⁹ Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна, відділ фондів, книга надходжень, № 961-а.

¹⁰ Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна, відділ фондів, книга надходжень, № 349: «Київська правда». 21 січня 1952 р.

області. Німецькі вандали хотіли переплавити пам'ятник Леніну. Та робітники заховали його в надійне місце. Після визволення пам'ятник було встановлено у міському парку.

1941 р., коли гітлерівці наближалися до Сум, місцеві жителі заховали мармуровий бюст Леніна. Після визволення міста від німецько-фашистських окупантів бюст було урочисто встановлено на постамент¹¹. Зберегли пам'ятник вождя патріоти шахти «Холодная Балка» в районі Макіївки. Після визволення шахтарського селища пам'ятник було встановлено на старому місці, як символ перемоги¹².

Після визволення міста Проскурова Червоною Армією, одразу розпочалися роботи по відбудові знищеного фашистами пам'ятника. У квітні 1945 р. він знову височів на довоєнному місці. До 75-річчя від дня народження В. І. Леніна було закладено пам'ятники йому в Дніпропетровську, Львові та в інших містах і населених пунктах республіки. Є. Г. Тимошенко з с. Сунок Смілянського району на Черкащині у грізні дні чорної фашистської навали зберігала родинну реліквію — портрет В. І. Леніна, подарований їй 1925 р. комсомольською організацією в день весілля. У січні 1944 р. Євдокія Гур'ївна разом з дітьми зустріла радянських воїнів з портретом Ілліча¹³.

Сила ленінського слова була настільки впливовою, а його безсмертні ідеї настільки живучі, що і в умовах тимчасової окупації народ складав легенди про свого вождя. Так, на Уманщині виникла легенда про ленінську помсту фашистам: пам'ятник Володимиру Іллічу не піддавався руйнуванню, і «камінний Ілліч» своєю могутньою рукою карав на смерть фашистів, тільки-но вони осмілювались наблизитись до нього¹⁴.

Восени 1941 р. комсомольці Калинівського радгоспу на Вінниччині М. І. Сидоренко, П. І. Лукашов, В. Клименко, І. І. Пашко створили підпільну комсомольську організацію і встановили зв'язок з комуністом П. І. Месерошом, який і очолив її. 20 січня 1942 р. на нараді вирішили назвати свою організацію іменем В. І. Леніна та прийняли Статут, згідно з яким у організацію приймали людей, відданих справі Леніна та соціалістичній Вітчизні.

Згодом калинівці об'єдналися з підпільниками с. Павлівки, яких очолював колишній студент Вінницького педінституту П. Т. Кугай. Було створено Рад у складі голови П. І. Месероша та членів: М. І. Барилова, П. Т. Кугая. Щоб зберегти свої сили, перебезувалися в Чорний ліс, а 7 лютого 1943 р. було ухвалено — організувати партизанський загін і назвати його іменем Леніна¹⁵. Загін підтримував зв'язок з підпільними організаціями Вінниці, Калинівського, Літинського, Жмеринського, Турбівського та Хмельницького районів. Зростали ряди народних месників. Якщо у квітні 1943 р. в ньому налічувалося 25 чол., то на осінь цього ж року — 500. 23 листопада 1943 р. загін було реорганізовано в з'єднання ім. В. І. Леніна (командир А. С. Мичковський, комісар Д. Д. Садовник-Васильєв), яке у січні 1944 р. спільно з Вінницьким партизанським з'єднанням під командуванням Я. І. Мельника здійснило рейд по Вінницькій області, завдавши відчутних ударів гітлерівцям.

¹¹ Український радіокомітет. Матеріали РАТАУ, 15 березня 1965 р.

¹² История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945, М., 1961, стор. 318.

¹³ Український радіокомітет. Матеріали редколегії останніх вістей в ранковому випуску, 16 березня 1965 р.

¹⁴ «Правда України», 22 квітня 1945 р.

¹⁵ Партийний архів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп., 15, од. зб. 380, арк. 21—22.

На Вінниччині ім'я великого Леніна носив партизанський загін, що виник 26 жовтня 1941 р. на базі підпільної організації с. Скарженівки. Пізніше цей загін влився до 2-ї партизанської бригади (командир А. Г. Кондратюк, комісар М. Д. Мединський). Партизанські загони ім. Леніна діяли в Київській, Кам'янець-Подільській та інших областях Української РСР.

Юний партизан Ляоня Ковальов з Корюківського партизанського загону на Чернігівщині писав перед боєм: «Прошу прийняти мене в члени комсомолу, хочу бути лєнінцем. Я зобов'язуюсь чесно виконувати комсомольські доручення, бойові завдання командирів, бити німців по-комсомольському, бути сміливим у бою... Йду в бій з німецько-фашистськими розбійниками з ім'ям Леніна»¹⁶. Не повернувся він з бою, поліг смертю хоробрих в с. Тихоновичі Корюківського району в нерівній сутичці з гітлерівцями.

Юні патріоти Країни Рад розуміли, що їх боротьба жорстока, вона вивирала з рядів мужніх, сміливих товаришів по зброї. Вони героїчно боролися за справу, в ім'я якої присвятив своє життя Ленін.

Радянські партизани виконали свій інтернаціональний обов'язок перед народами Європи, подавши їм велику й ефективну допомогу. У завершальних боях за визволення Словачії велику допомогу Червоній Армії надавала партизанська бригада ім. Суворова під командуванням Д. М. Резуто. На ознаку сердечної подяки трудящі Словачії подарували радянським партизанам барельєф В. І. Леніна, що його комуністи зуміли зберегти в чорні дні фашистської окупації. Нині цей подарунок експонується в Київському історичному музеї.

В суворі роки війни Комуністична партія і весь радянський народ урочисто відзначали лєнінські дні. В телеграмі ЦК ВКП(б) обкомам, крайкомам, ЦК компартій союзних республік від 17 січня 1944 р. про відзначення лєнінських днів говорилося: «Тепер, коли справа йде до остаточного розгрому ворога, необхідні ще більше напруження сил, самовіддана робота радянських людей у тилу, умілі й рішучі дії Червоної Армії на фронті»¹⁷.

18 квітня 1945 р. ЦК ВКП(б) у зв'язку з 75-річчям від дня народження В. І. Леніна прийняв постанову, в якій закликав усіх трудящих вивчати ідеї лєнінізму, завжди наслідувати заповіді великого Леніна, завжди бути вірним справі В. І. Леніна.

На заводах і фабриках, в колгоспах і МТС, в установах і учбових закладах України читалися лекції, доповіді, проводились бесіди, демонструвалися фільми, присвячені життю та діяльності Ілліча.

В бібліотеках республіки та партійних кабінетах до лєнінських днів було організовано виставки, як, наприклад,— «Під прапором Леніна вперед до перемоги» в Державній публічній бібліотеці Академії наук УРСР¹⁸.

До славної дати в науково-дослідних інститутах та вузах республіки відбулися наукові конференції та сесії.

Ювілейні наукові сесії пройшли в Академії наук УРСР в українському науково-дослідному Інституті педагогіки. В них брали участь науковці цих установ, викладачі Київського університету, працівники народної освіти.

У роки війни підприємства, колгоспи, радгоспи, МТС, бібліотеки та інші установи, що носили ім'я вождя, показували високі зразки

¹⁶ Український радіокомітет. Матеріали передачі «Людина і час». «Під грозним і мирним небом», 20 вересня 1968 р.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 785, арк. 23—30.

¹⁸ «Радянська Україна», 22 квітня 1945 р.; «Правда України», 22 квітня 1945 р.

праці. Так, колектив заводу «Донсода» ім. Леніна в Лисичанську з липня 1944 р. по лютий 1945 р. шість раз завойовував перехідний Червоний прапор ДКО і один раз перехідний Червоний прапор ВЦРПС та Наркомату хімічної промисловості. До річниці визволення Донбасу завод випустив перші десятки тонн продукції. «Це був щасливий день для всього нашого колективу,— розповідав директор заводу Химченко. Підприємство знову працює!.. В кожному трудовому подвигу ми бачили прагнення робітників бути гідними імені Леніна»¹⁹.

Чудові зразки праці показали трудівники прославленого Синельниківського колгоспу ім. Леніна на Дніпропетровщині. В тяжкі дні 1941 р. весь колгосп евакуювався в Калмикію, а після визволення рідного краю повернувся у рідне село і приступив до відродження зруйнованого господарства. Їх девізом було — «Хліб — це зброя перемоги».

Значну трудову допомогу Червоній Армії подавало трудове селянство західних областей України. Селяни Волині тільки за два дні січня 1945 р. здали у фонд Червоної Армії з своїх особистих запасів понад 50 тис. пудів хліба²⁰.

Ленінський кооперативний план тут знайшов своє яскраве втілення. У січні — квітні 1945 р. багатьом новоствореним колгоспам було присвоєно ім'я Леніна.

Голова колгоспу ім. Леніна с. Сербичан Сокирнянського району Чернівецької області Дмитро Тимко у статті «Ми йдемо по ленінському шляху» розповідав, як селяни у січні 1945 р. вирішили організувати артіль, бо «дрібному одноосібному господарству не під силу подолати труднощі, які виникають в процесі сільськогосподарських робіт. Єдиним шляхом, який міг згуртувати селянські господарства в одне ціле, є шлях колективний, що його нам указав великий вождь трудящих Володимир Ілліч. І ми пішли цим шляхом... На зборах колгоспники одноставно висловили бажання назвати свою артіль ім'ям великого Леніна... наші колгоспники докладуть усіх зусиль, щоб ім'я нашої артілі — ім'я Леніна, нести достойно, з честю»^{21–22}.

В ленінські дні трудящі України, як і інших республік, ставали на трудові вахти. Так, у липні 1944 р. члени ВЛКСМ та позаспілкова молодь багатьох підприємств республіки стали на ленінську вахту на честь двадцятиріччя присвоєння комсомолу імені Леніна. У Харкові на ХТЗ, 3-му Будуправлінні та інших підприємствах ленінська вахта проходила з 10 по 20 липня. Виїзна редакція «Комсомольской правды» систематично друкувала матеріали про хід ленінської вахти на відбудові ХТЗ. 8 липня 1944 р. редакція випустила спеціальну листівку-блискавку з закликом до молоді стати на ленінську вахту та опублікувати звернення молодих стахановців відділу «100» до всієї молоді — «Дамо понадпланову продукцію», «Ми беремо на себе зобов'язання давати щоденно не менше трьох норм,— писали молоді робітники.— Наслідуйте наш приклад, товариші! Всі на вахту! Новими трудовими успіхами посилимо наступальний порив Червоної Армії».

На почесну ленінську вахту стали металурги, гірники, залізничники Дніпропетровщини. Так, із заводу ім. Дзержинського у Дніпро-дзержинську 22 квітня 1945 р. зміна майстра Панкратенка і сталевара Тонконога завершила плавку за 7 год. 15 хв., замість 9 год. за планом. Видано сталі на 3 т більше норми, а зміна майстра Шагова і сталевара Запари чергову плавку зварила за 7 год., видавши понад план 5 т сталі.

¹⁹ «Ворошиловградська правда», 22 квітня 1945 р.

²⁰ «Радянська Україна», 22 квітня 1945 р.

^{21–22} «Радянська Буковина», 22 квітня 1945 р.

В Марганці гірники шахти № 25 Максимівського рудоуправління добове завдання по видобутку вугілля перевиконали на півтори норми²³.

Широкого розмаху набули ленінські суботники під час яких радянські люди піднімали з руїн і попелу свої міста і села.

У роки війни партія приділяла значну увагу популяризації ленінської воєнно-теоретичної спадщини. Зокрема, в роки війни було видано двотомник творів Ілліча, в яких найбільш повно представлено його праці з питань воєнної політики партії. Багато вперше опублікованих документів ввійшли в XXXIV Ленінський збірник. На початку 1942 р. Інститут марксизму-ленінізму при ЦК ВКП(б) видав короткий нарис життя й діяльності В. І. Леніна. 1943 р. вийшло два видання праці М. І. Калініна «Ленін про захист соціалістичної Вітчизни». На початок 1945 р. тираж праць В. І. Леніна становив 142 млн. 733 тис. У 1944—1945 рр. Укрдержвидав випустив українською мовою збірник статей В. І. Леніна «Про захист соціалістичної Вітчизни», праці: «Великий почин», «Завдання спілок молоді» (два видання), «Чергові завдання Радянської влади», «Як організувати змагання?», «Про національну гордість великоросів» — загалом 200 тис. примірників^{24–25}. З 1917 до 1944 рр. було видано 660 творів вождя тиражем понад 12 млн. примірників, з них 10 млн. українською мовою²⁶.

В роки війни періодична преса публікувала багато матеріалів про силу і непереможність ідей марксизму-ленінізму. В ленінські дні на перших сторінках газет поруч з портретом Ілліча вміщували його слова про захист соціалістичної Батьківщини й непохитну віру в перемогу радянського народу над іноземними загарбниками. Так, у квітневій 1945 р., коли Радянська Армія громила ворога на підступах до Берліна, на перших сторінках газет, поруч з портретом В. І. Леніна друкувались такі його слова: «Ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих...»²⁷.

Партія приділяла багато уваги пропаганді ленінських ідей про союз і дружбу народів, зокрема українського з російським. Республіканські газети у грудні 1944 — січні 1945 рр. надрукували статті, присвячені двадцятип'ятиріччю ленінського листа до робітників і селян України. 22 квітня 1945 р. на передових шпальтах газет було надруковано уривок з цього листа: «Ми, великоруські й українські робітники, повинні йти найтіснішим союзом, бо поодинокі нам, напевно, не справитись... Коли ми не зуміємо зберегти найтіснішого союзу між собою..., тоді справа праці напевно загине на довгі роки в тому розумінні, що і Радянську Україну і Радянську Росію тоді зможуть задавити і задусити капіталісти»^{28–29}.

З нагоди 15-річчя заснування ордена Леніна газети 6 квітня 1945 р. вмістили матеріали ТАРС. За роки довоєнних п'ятирічок 7 250 чол. були удостоєні цієї високої нагороди, а за мужність у бою і самовідданість у праці за час війни — 35 636³⁰.

Значну роботу провела партійна організація України по відродженню знищеного фашистськими окупантами філіалу Центрального

²³ «Зоря», 22 квітня 1945 р.

^{24–25} Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894–1965). Бібліографічний покажчик, Харків, 1966, стор. 108.

²⁶ «Прикарпатська правда», 22 квітня 1945 р.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 281.

^{28–29} В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 267; «Прикарпатська правда», 22 квітня 1945 р.

³⁰ «Радянська Україна», 6 квітня 1945 р.

музею В. І. Леніна в Києві. Робітники київських, харківських, львівських і чернівецьких підприємств виготовляли обладнання. Українські художники відтворювали на полотнах образ Ілліча. Значну допомогу по відбудові музею подали братні народи Радянського Союзу. Москвичі виготовили копію кремлівського кабінету Володимира Ілліча. Працівники Центрального музею В. І. Леніна в Москві та його філіалів у Ленінграді передали киянам 16 картин і панно, чимало скульптур, документів, рідкісні видання творів Ілліча.

15 квітня 1945 р. відбулось урочисте відкриття музею. За дорученням ЦК КП(б)У і Уряду Української РСР Д. З. Мануїльський переізвав червону стрічку. Експонати двох з 17 залів відображали участь українського народу у Великій Вітчизняній війні. Вперше було виставлено для огляду макети особистих речей Ілліча. У траурному залі музею — вінки покладені в 1924 р. на труну вождя від ЦК КП(б)У, Раднаркому УРСР та від організацій³¹.

Музей став важливим центром пропаганди марксизму-ленінізму. З 22 квітня і до кінця 1945 р. його відвідало 96 824 чол.³²

У роки Великої Вітчизняної війни кращі представники українського народу Герої Радянського Союзу П. Вершигора, І. Козачук, Л. Павлюченко, знатний шахтар І. Панащатенко, ланкові О. Хобта, А. Пармузіна, в'язальниця У. Сабокар, народні артисти СРСР Н. Ужвій і М. Литвиненко-Вольгемут, поети-академіки П. Тичина і М. Рильський, народні художники СРСР В. Касіян, А. Петрицький та ін. вступили до лав створеної В. І. Леніним партії.

«12 січня 1943 року мене прийняли у кандидати Всесоюзної Комуністичної партії більшовиків, яку створив Ленін,— писав у статті: «З ім'ям Леніна» буковинець, Герой Радянського Союзу І. Козачук. — Одержуючи кандидатську картку, я поклявся достойно нести велике ім'я комуніста-ленінця, комуніста-бійця, боротися, не шкодуючи сил своїх, за свободу, яку приніс Батьківщині великий Ленін»³³.

За роки Великої Вітчизняної війни ряди КП(б)У значно зросли. На 1 січня 1946 р. налічувалося 191 880 чол., прийнятих до лав партії за цей період, що становило 60% до загального складу комуністів³⁴.

Ленінський шлях нашої партії привів Радянський Союз до всесвітньо-історичної перемоги над фашистською Німеччиною. Ця перемога є переконливим підтвердженням незламності Радянської держави, вірності радянського народу ідеям марксизму-ленінізму.

³¹ «Радянська Україна», 4 квітня 1945 р.

³² Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна. Зведені дані відвідування музею за 1945 р.

³³ «Радянська Буковина», 22 квітня 1945 р.

³⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 1497, арк. 3.

БОРОТЬБА В. І. ЛЕНІНА З ОПОРТУНІСТИЧНИМИ ПЕРЕКРУЧЕННЯМИ ПРИНЦИПІВ УПРАВЛІННЯ ГОСПОДАРСТВОМ У 1920 р.

Політика воєнного комунізму, що її проводили Комуністична партія і Радянський уряд у роки громадянської війни, була проявом воєнно-політичного союзу робітничого класу з трудящим селянством. Вона характеризувалася мілітаризацією всього народного господарства, суворою централізацією його управління в поєднанні з жорстокою, майже військовою дисципліною на виробництві, введенням продрозверстки, а також заборонаю приватної торгівлі й введенням загальної трудової повинності. Погоджуючись на такий союз, кожний селянин «знав, почував і відчував, що проти нього стоїть одвічний ворог — поміщик, якому так або інакше допомагають представники інших партій». Тому, підкреслював В. І. Ленін, «цей союз був такий міцний і непереможний»¹. Вказуючи на тимчасовий і вимушений характер цієї політики, Володимир Ілліч водночас відзначав, що воєнний комунізм «треба поставити нам в заслугу»².

На початок 1920 р. політичне становище Радянської республіки значно поліпшилося. У боротьбі проти сил контрреволюції зміцнів союз робітничого класу і селянства, зросли вплив і авторитет Комуністичної партії. Країна отримала (після розгрому Колчака і Денікіна) короткий мирний перепочинок, який необхідно було використати для відбудови зруйнованого народного господарства. У промові на III Всеросійському з'їзді Рад народного господарства (січень 1920 р.), В. І. Ленін указував на необхідність «все кинути на фронт праці і зосередити тут всі сили при максимальному напруженні, з воєнною рішимістю, з нещадною рішимістю»³.

Але перехід до розв'язання господарчих завдань ускладнювався економічною розрухою, напруженою міжнародною обстановкою (Республіка Рад все ще перебувала під загрозою нападу імперіалістичних держав) та серйозними труднощами всередині країни — саботажем, терором, заколотами, відкритими збройними виступами. Щоб забезпечити успішне будівництво соціалізму, диктатура пролетаріату повинна була силою придушити будь-який опір експлуататорських класів та їх пособників. Відмовитися за цих умов від політики воєнного комунізму означало підписати смертний вирок завоюванню революції. Тому Комуністична партія і Радянський уряд при розробці організаційних форм управління народним господарством прийшли до висновку про необхідність створення політвідділів і трудових частин, переведення на трудовий фронт військових частин, в підтриманні залізної дисципліни пролетаріату. Характеризуючи ці кроки Радянського уряду, В. І. Ленін говорив, що потрібен ряд енергійних і революційних заходів, бо це завдання воєнне і вимагає бойових дій по-воєнному⁴.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 128.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 311.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 282.

⁴ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 40, стор. 86.

Для найскорішого введення в дію транспорту, відродження паливної промисловості було вирішено утворити Головполітшлях і Політвідділ Донбасу (Подонбас)⁵. За рішенням ЦК партії для роботи на залізниці країни було мобілізовано 5 тис. комуністів⁶.

Ленінська партійна лінія, спрямована на зміцнення диктатури пролетаріату в країні, зустріла скажений опір з боку ідеологів колишніх експлуататорських класів та їх покровителів за кордоном. У листопаді 1919 р. Ллойд-Джордж, проводир англійської буржуазії, цитуючи членам парламенту місце у відозві Московської Ради, де йшлося про намір Радянської влади мобілізувати все населення на боротьбу з холодом, іронічно промовляв: «Я бажав би, щоб кожний англійський робітник ознайомився з цією відозвою, бо певен, що ніхто з волелюбних англійців не погодився б жити під режимом такого насильства»⁷. Залізна політика партії спрямована на відбудову господарчого життя країни, не сподобалася і меншовикам та есерам⁸.

Нерозуміння необхідності жорстоких засобів у справі організації управління народним господарством хиткою частиною всередині партії також було вигідним для ворогів Радянської держави. Живильним середовищем капітулянтських поглядів цієї частини партії служила психологія дрібного хазяйчика, «оскаженілого» від страхіть капіталізму⁹. Ще задовго до IX з'їзду партії антипартійні групи виступили проти принципів ленінських положень з питань господарського будівництва в країні. Так, група «демократичного централізму» (Сапронов, Осинський, Максимовський, Смирнов), угруповання, яке відбивало синдикалістські настрої серед профспілкових робітників (Томський, Шляпников, Лутовинов) та деякі керівники господарських органів на чолі з Риковим різко заперечували створення політвідділів. Ще 1 лютого 1920 р., на засіданні Московського комітету РКП(б), частина його членів не підтримала лінію партії на створення політвідділів на залізницях, мотивуючи це тим, що нібито «шлях, на який стає ЦК, неправильний»¹⁰, і Політвідділ доцільний тільки після ліквідації розрухи на залізницях і поліпшення продовольчої справи¹¹. 26 голосами при трьох, що утрималися, Московський комітет ухвалив відхилити рішення ЦК партії про створення залізничного політвідділу (Головполітшляху)¹².

Тільки за вимогою ЦК РКП(б) члени Московського комітету змушені були підкоритися цьому рішення. Проте на засіданні 7 березня 1920 р. частина їх знову висловилися проти введення політвідділів на залізницях чи в будь-якій іншій галузі промисловості і запропонували відстоювати цю думку на IX з'їзді партії¹³. Друга частина Московського комітету висловилися за політвідділи¹⁴.

На IX з'їзді РКП(б) делегат від Московської парторганізації Сапронов, відкидаючи загальнопартійну лінію, говорив: «...було б наївним думати, що така система управління, як заміна політвідділами комітетів, врятує революцію»¹⁵. Виступаючи 6 липня 1920 р. на II Донецькій губпартконференції Лутовинов також категорично заявив: «Політвідді-

⁵ «Правда», 4 березня 1920 р.

⁶ ІА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 98, арк. 4.

⁷ «Правда», 12 березня 1920 р.

⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 417.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 15.

¹⁰ Партархів МК і ММК КІРС, ф. 3 (копія), оп. 1, од. зб. 85, арк. 49, 50.

¹¹ Там же.

¹² Там же, арк. 53.

¹³ Там же, арк. 93.

¹⁴ Там же, арк. 92.

¹⁵ IX съезд РКП(б). Протоколы, М., 1960, стор. 49.

ли — зло. Вони показують слабкість наших профорганізацій»¹⁶. Така позиція деяких членів РКП(б) йшла врозріз з ленінською лінією ЦК партії, спрямованою на якнайскорішу відбудову господарства.

В. І. Ленін указував, що найголовнішими ланками в господарському будівництві на той час було видобування палива і транспорт. «Якщо поїзди стануть, — говорив він, — це буде загибеллю пролетарських центрів»¹⁷. Якнайскорішій відбудові транспорту і видобутку вкрай необхідного для промисловості палива і послужили політвідділи.

Велику роль у їх створенні відіграли такі видатні діячі Комуністичної партії, як Ф. А. Артем (Сергеев), Ф. Е. Дзержинський, Й. В. Сталін та ін. «У нас питання вугільної промисловості — бойове, — говорив Ф. А. Артем. — Ми повинні будь-що підняти виробництво вугілля, виробнича спілка неспроможна таке здійснити. Це може зробити політвідділ»¹⁸.

На думку «децистів» та деяких інших капітулянтів всередині партії залучення буржуазних спеціалістів до управління підприємствами, наділення їх відповідними правами не відповідало інтересам пролетаріату і принижувало престиж Радянської влади перед трудами¹⁹.

В. І. Ленін довів безпідставність такого погляду. Попередні революції загинули саме тому, підкреслював він, що робітники намагалися утриматися при владі, розраховуючи тільки на тверду диктатуру, і не розуміючи, що самою лише диктатурою, самим насиллям, самим примусом вдержатися не можна²⁰. «Якби можна було будувати комунізм із спеців, не пройнятих буржуазними поглядами, — роз'яснював Володимир Ілліч, — це було б дуже легко, але тільки комунізм цей був би фантастичним. Ми знаємо, що з неба нічого не падає, ми знаємо, що комунізм виростає з капіталізму, що тільки з його залишків можна побудувати комунізм, з поганих, правда, залишків, але інших нема. І того, хто мріє про такий фантастичний комунізм, треба гнати з усяких ділових зборів і треба залишити на цих зборах людей, які із залишків капіталізму вміють діло робити»²¹. Ведучи непримиренну боротьбу з відкритими ворогами робітничого класу із середовища буржуазних «спеців», партія водночас надавала широку можливість брати участь у господарському будівництві тим спеціалістам, які чесно співпрацювали з Радянською владою.

Приводом для нападок на ленінське ядро партії став для опортуністів і принцип керівництва промисловістю. «Децисти» і деякі господарські працівники звинувачували ЦК РКП(б) і В. І. Леніна в тих труднощах, що їх зазнавала тоді Радянська країна, відстоювали принцип безмежної колегіальності і виступали проти загальнопартійного курсу на єдиноначальність. У праці «Чергові завдання Радянської влади» В. І. Ленін писав: «Треба навчитися з'єднувати разом бурхливий, що б'є весняною повинню, виходить з усіх берегів, мітинговий демократизм трудящих мас із залізною дисципліною під час праці, з *безсуперечним підкоренням* — волі однієї особи, радянського керівника, під час праці»²². Ленінська праця була схвалена ЦК РКП(б)²³, а 29 квітня

¹⁶ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 2, в'язка 12, од. зб. 362, арк. 13.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 312.

¹⁸ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 2, в'язка 12, од. зб. 362, арк. 12.

¹⁹ Партархів МК і ММК КПРС, ф. 3 (копія), оп. 1, од. зб. 85, арк. 49, 50; IX сьезд РКП(б). Протоколи, стр. 49.

²⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 390.

²¹ Там же, стор. 390—391.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 236.

²³ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 36, стор. 588, прим. 63.

1918 р. ВЦВК доручив своїй Президії спільно з В. І. Леніним розробити на підставі основних її положень тези про чергові завдання Радянської влади. Ці тези з невеликими доповненнями були одноголосно затверджені засіданням ЦК партії 3 травня 1918 р.²⁴ 12 березня 1920 р. в «Известиях ЦК РКП(б)» були опубліковані тези Центрального Комітету «Чергові завдання господарського будівництва», де єдиноначальність обґрунтовувалася як основний принцип господарського будівництва²⁵.

Проте опозиціонери намагалися повернути партію назад «у питанні давно розв'язаному, питанні, яке ВЦВК затверджене і роз'яснене»²⁶. У відповідь на написаний В. І. Леніним «Лист до організацій РКП(б) про підготовку до партійного з'їзду (2 березня 1920 р.)» і тези ЦК партії «Экономическая жизнь» опублікувала 10 березня тези Томського, 23 березня — тези Сапронова, Осинського, Максимовського, а 27 березня і тези Московського губернського комітету партії. Всі вони невірно тлумачили дане питання²⁷.

15 березня 1920 р. на засіданні комуністичної фракції ВЦРПС прихильники Томського заперечували принцип єдиноначальності, вбачали в ньому усунення робітників від управління виробництвом. Виступи В. І. Леніна та інших членів ЦК РКП(б) не були підтримані²⁸. Того ж дня члени бюро фракції ВЦРПС провели своє закрите засідання. До ЦК РКП(б) за підписами М. П. Томського і Ю. Х. Лутовина був направлений лист з скаргою на деяких членів ЦК і проханням дозволити членам бюро виступити на профспілкових з'їздах з резолюцією фракції ВЦРПС²⁹.

У «Постанові Політбюро ЦК РКП(б) у зв'язку з порушенням партійної дисципліни членами фракції ВЦРПС» від 17 березня 1920 р. вказувалося на ненормальність того, що члени партії на безпартійних зборах схвалюють резолюції, які суперечать резолюції ЦК партії. Політбюро запропонувало товаришам, що входили до складу фракції ВЦРПС, анулювати своє рішення і визнати інцидент вичерпаним. Водночас, зважаючи на виняткові обставини (надзвичайна близькість до партз'їзду, опублікування тез різних платформ тощо) Політбюро ЦК РКП(б) визнало політично невеликим злом дозволити членам фракції ВЦРПС виступати на поточних з'їздах окремих профспілок (надалі до рішення партійного з'їзду) з резолюцією фракції ВЦРПС³⁰.

Активну діяльність розгорнули «децисти» в Харківській і Полтавській обласних партійних організаціях, керівництво якими тимчасово перебувало в їх руках. Тут на губпартконференціях питання про колегіальність та єдиноначальність було вирішено на користь «децистів»³¹.

В обстановці запеклої боротьби лєнінців проти опортуністів, очолюваних Т. Сапроновим, В. Богуславським, Я. Дробнісом, М. Фарбманом (Рафаїлом) та ін., проходила робота IV конференції КП(б)У (17—23 березня 1920 р.). За допомогою різних підтасовок та махінацій їм удалося протягти на партійну конференцію значну кількість своїх прихильників. Демагогічно прикриваючись принципом колегіальності, «де

²⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 522, прим. 90.

²⁵ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 40, стор. 215; стор. 394, прим. 90.

²⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 431.

²⁷ Там же, стор. 419—420.

²⁸ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 40, стор. 226, 227, 270, 404.

²⁹ Див. там же, стор. 226, 227.

³⁰ Див. там же, стор. 226, 227.

³¹ Див. там же, стор. 378, прим. 35; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 65.

цисти» виступили проти єдиноначальності, суворої дисципліни на підприємствах і центрризму в управлінні, заперечували проти тимчасової милітаризації народного господарства і перенесення цінного досвіду будівництва Червоної Армії в господарську діяльність.

Опозиціонери вороже зустріли виступ Й. В. Сталіна, який від імені Центрального Комітету запропонував конференції схвалити тези ЦК РКП(б) до IX з'їзду партії «Чергові завдання господарського будівництва», всіляко намагалися дискредитувати заходи партії і уряду, спрямовані на найскорішу відбудову народного господарства, в тому числі і такий захід, як створення й використання трудових армій у господарському будівництві³². Так, М. Фарбман (Рафаїл) запевняв делегатів, що доповідь Сталіна «нічого нам не запропонувала крім тих форм, що є в нашому воєнному апараті»³³. Відсіч Фарбману і його одиодумцям дав у своєму виступі С. В. Косіор. «Тверда хазяйська рука, про яку говорив т. Сталін,— підкреслив він,— безумовно необхідна»³⁴. С. В. Косіор також відзначив, що Рада трудової армії, створена для керівництва військовими частинами, переведених на фронт праці, провела велику і корисну роботу щодо піднесення виробничих сил країни³⁵.

Відбиваючи антипартійні випадки «децистів», чимало делегатів конференції палко відстоювали ленінську лінію. З цілого ряду важливих питань опозиціонерам не вдалося повести за собою делегатів. Проте, спираючись на незначну більшість своїх прихильників, вони протягли резолюцію, в якій негативно оцінювалася діяльність ЦК КП(б)У³⁶ та відхилили тези ЦК РКП(б). За тези ЦК РКП(б) голосувало 86 делегатів, за тези групи «демократичного централізму», запропонованих Т. Сапроновим — 117³⁷. «Децистам» удалося також протягти своїх прихильників до складу Центрального Комітету КП(б)У, їх проводирі були обрані на IX з'їзд РКП(б). 105 делегатів конференції, що відстоювали ленінську лінію, через різні махінації та підтасовки, до яких вдавалися фракціонери (голосування списками та інше) відмовилися брати участь у виборах ЦК КП(б)У³⁸.

Відкриваючи IX з'їзд РКП(б) привітанням від ЦК партії, В. І. Ленін висловив надію, що «цей з'їзд підведе підсумки більш ніж дворічному досвідові радянської роботи і зуміє скористуватися здобутим уроком для розв'язання наступного, більш важкого і складного завдання господарського будівництва»³⁹.

Однак після звіту ЦК фракціонери спрямували на В. І. Леніна та його соратників зливу «критики», намагаючись дезорієнтувати делегатів і нав'язати їм свою лінію. Нападаючи на принцип єдиноначальності вони твердили, що «основною лінією в робітничо-селянській республіці повинно бути управління колегіальне» (Юренев)⁴⁰ та «велике виробництво вимагає й великого управління» (Сапронов)⁴¹. Риков говорив, що «робітничі організації, які мають відношення до виробництва», висловилися за колегіальність як єдину доцільну форму управління. Він

³² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 23, арк. 187, 207, 209, 210.

³³ Там же, арк. 207.

³⁴ Там же, арк. 209—210.

³⁵ Там же, арк. 205.

³⁶ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 261.

³⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, стор. 54.

³⁸ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 263.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 399.

⁴⁰ IX съезд РКП(б). Протоколы, стор. 45.

⁴¹ Там же, стор. 139.

закликав делегатів не голосувати за єдиноначальність, бо, мовляв, для запровадження в життя цього принципу, потрібна тривала підготовка в масах⁴². Томський вважав, що відбирати колегіальність і нав'язувати правові відносини робітникам, які перебувають у сумному становищі, — річ небезпечна⁴³. Висловлюючи думку всієї опозиції, Осинський визначав лінію партії на єдиноначальність не інакше як «колосальний кавардак»⁴⁴, доводив, ніби Центральний Комітет плодить бюрократизм і тягне партію до єдиноначальності. Грубо перекидуючи лєнінський принцип демократичного централізму, він говорив, що усунення колегіальності в установах означає падіння всієї системи демократичного централізму⁴⁵.

Опозиціонери залякували партію тим, що обраний ЦК курс на єдиноначальність — це тільки перша ланка в ланцюгу наступу на демократичні завоювання робітничого класу. На думку Сапронова тенденція до єдиноначальності неминуче приведе до «диктатури партійного чиновництва»⁴⁶.

У своїх нападках на лєнінський Центральний Комітет фракціонери не рахувалися з найелементарнішою партійною етикою: звинувачували ЦК у порушенні постанов партійних і радянських з'їздів, декретів Радянської влади, нібито у «засланні» небажаних працівників, розповсюдженні серед делегатів з'їзду імперативних мандатів, що примушували голосувати за лінію ЦК, тощо.

Але найогиднішими були їх зловісні випадки проти вождя партії — В. І. Лєніна. Так, Смирнов, обстоюючи принцип колегіальності, назвав лєнінську працю «Чергові завдання Радянської влади» «мертвечиною»⁴⁷. Сапронов заявляв, що диктатура пролетаріату на очах партії перетворюється в одноособову владу диктатора⁴⁸. Фальсифікуючи факти, Осинський твердив, нібито В. І. Лєнін вважав демократичний централізм «глупотою» і, якщо хотів, розганяв цілі партійні й радянські з'їзди⁴⁹.

Всі виступи представників партійної опозиції переслідували одну мету — звести наклеп на В. І. Лєніна та його соратників, викликати підозру до визнаного всією партією керівництва з тим, щоб захопити владу в свої руки. Так, Юренєв говорив: «Справа в тому, що ЦК мусить бути побудований іншим порядком, з ЦК повинні бути усунуті не волею ЦК, а волею з'їзду певні товариші, ціла, можливо, група ЦК»⁵⁰. Опозиція розповсюджувала резолюцію Московського губернського комітету, яка вимагала введення до складу ЦК на противагу «купці олігархів» нових працівників з місць⁵¹.

Вирішальну роль у розгромі фракціонерів відіграв В. І. Лєнін. Помилковість і безрозсудність поглядів «децистів» та їх прихильників він викрив ще під час дискусії, що передувала з'їзду⁵², а у виступах на IX з'їзді РКП(б) вщент розбив їхні «теоретичні» обґрунтування принципу колегіальності. Володимир Ілліч показав, що обстоювання колегіальності свідчить про недостатній рівень класової свідомості та про

⁴² IX съезд РКП(б). Протоколы, стор. 181.

⁴³ Там же, стор. 198.

⁴⁴ Там же, стор. 117.

⁴⁵ Там же, стор. 123.

⁴⁶ Там же, стор. 51.

⁴⁷ Там же, стор. 158.

⁴⁸ Там же, стор. 52.

⁴⁹ Там же, стор. 123, 271.

⁵⁰ Там же, стор. 47.

⁵¹ Там же, стор. 65.

⁵² Див. В. І. Лєнін. Твори, т. 30, стор. 279—283, 387—393; а також В. І. Лєнін. ПСС, т. 40, стор. 221—224; та ін.

нерозуміння завдань, які стоять перед Радянською республікою. Прихильники колегіальності, підкреслював В. І. Ленін, плутають два різні поняття — панування класу та засоби управління ним народним господарством: «Хто зв'язує питання, в чому виражається панування класу, з питанням про демократичний централізм, як це ми часто спостерігаємо, той вносить таку плутанину, що ніяка успішна робота на цьому ґрунті йти не може»⁵³. І далі: «Перемігший пролетаріат скасував і зруйнував до кінця власність, ось в чому панування класу»⁵⁴. Наша революція відрізняється від попередніх тим, відзначав В. І. Ленін, що в ній немає утопізму. Якщо замість старого класу прийшов новий, то тільки в гострій боротьбі з іншими класами він збереже владу і тільки тоді він переможе до кінця, коли зуміє привести до ліквідації класів взагалі. «Гігантський, складний процес класової боротьби ставить справу так, інакше ви загрузнете в болоті плутанини»⁵⁵. Це перша беззаперечна істина, на яку вказав В. І. Ленін. Друга — це те, що робітничий клас, захопивши владу, ще не вміє управляти державними й господарськими справами. В. І. Ленін підкреслював, що «...вміння управляти з неба не падає і святим духом не приходить, і від того, що даний клас є передовим класом, він не робиться відразу здатним до управління»⁵⁶. Тому робітничий клас повинен переймати досвід у того класу, який вже управляв, тобто у буржуазії. «Треба дивитися тверезо на речі: — говорив В. І. Ленін, — буржуазія брала попередній клас, і зараз у нас також завдання — уміти взяти, підкорити, використати його знання, підготовку, скористуватися всім цим для перемоги класу»⁵⁷.

Таким чином, В. І. Ленін розкрив дві сторони справжнього становища пролетаріату Росії: з одного боку, в його руках перебуває влада, «...він кожного представника буржуазних інтересів може взяти за комір і викинути геть»⁵⁸; з другого — невміння його управляти державою. Тому В. І. Ленін учив робітничий клас підходити до справи управління господарством «з величезною обережністю, пам'ятаючи, що тільки той пролетар є свідомим, який уміє підготувати до справи наступної кампанії буржуазного спеца і ні одної зайвої хвилини не віддає на витрачання людської сили, яка завжди витрачається зайво на колегіальність»⁵⁹.

В. І. Ленін підкреслював, що вирішення питання про принципи управління повинно перш за все підкорятися інтересам виробництва, від якнайшорішої відбудови якого залежало саме існування Радянської Росії⁶⁰. Налагодити управління виробництвом можуть тільки люди, які знають справу, знайомі з виробництвом і управлінням ним, «щоб управління йшло з найменшою затратою сил, щоб адміністратори були здібні, хай то будуть спеці чи робітники, щоб вони йшли працювати і управляти, щоб вважалось злочином, коли вони не беруть участь в управлінні»⁶¹. Для того, щоб управляти, указував В. І. Ленін, потрібно насамперед знати справу і бути чудовим адміністратором. Де сказано, що для цього потрібна колегіальність? Необхідність компетентності керівника обумовлюється тим, що в країні мало досвідчених працівників, а з цього випливає, що колегіальність недопустима⁶².

⁵³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 414.

⁵⁴ Там же, стор. 413.

⁵⁵ Там же, стор. 413.

⁵⁶ Там же, стор. 414.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Там же, стор. 391.

⁵⁹ Там же, стор. 391—392.

⁶⁰ Там же, стор. 392.

⁶¹ Там же, стор. 390.

⁶² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 40, стор. 222.

Одним з необхідних компонентів для правильного, чіткого, централізованого керівництва народним господарством, учив В. І. Ленін, має бути єдність волі, без чого ніякої влади не буде, будуть тертя, а не управління⁶³.

Вождь комуністів довів, що причини авантюристичного курсу прихильників безмежної колегіальності криються в небажанні ретельно вивчати історію громадянської війни, досвід створення Червоної Армії, у недооцінці значимості цього досвіду для господарського фронту. Наголошуючи на необхідності врахування помилок, допущених у період Смольного і Бреста, В. І. Ленін указував: «Це був період суцільної колегіальності. З цього історичного факту не вискочиш, коли говорять, що колегіальність — школа управління. Не можна ж весь час сидіти в підготовчому класі школи!.. Треба йти вперед. Треба з енергією, з єдністю волі підніматися вище»⁶⁴. Володимир Ілліч дав чітке визначення принципу демократичного централізму, який становить основу партійного, державного і господарського управління: «Демократичний централізм значить тільки те, що представники з місць збираються і обирають відповідальний орган, який і повинен управляти. Але як? Це залежить від того, скільки є здатних людей, від того, скільки там є хороших адміністраторів. Демократичний централізм полягає в тому, що з'їзд перевіряє ЦК, зміщає його і призначає новий»⁶⁵.

Не заперечуючи в принципі колегіальності й вільного обміну думками під час обговорення, В. І. Ленін водночас підкреслював необхідність суворого підкорення волі обраної особи чи органу в процесі виконання. Додержання суворої централізації керівництва народним господарством було особливо важливим у період політики воєнного комунізму, коли вороги пролетаріату намагалися перетворити господарське будівництво на мирний розклад Радянської влади. «Вибагте, панове імперіалісти,— говорив В. І. Ленін,— ми на сторожі. Ми говоримо: ми воювали і перемогли і через це продовжуємо ставити основним лозунгом той, який допоміг нам перемогти. Ми цілком зберігаємо його і переносимо на трудову галузь, саме лозунг твердості і єдності волі пролетаріату»⁶⁶.

Викривши всю безпідставність поглядів прихильників колегіальності, В. І. Ленін показав, що ідеї Сапронова, Томського, Рикова та інших опортуністів об'єктивно допомагають відкритим ворогам Радянської влади, що «... за їх аргументи махновці не можуть не чіплятися», що вони «з ними зв'язані»⁶⁷. Він довів також, що погляди опозиції є відображенням тиску тієї дрібнобуржуазної стихії, яка оточує пролетаріат у країні з переважаючим селянським населенням.

З'їзд рішуче відкинув нападки на ленінський ЦК, виявивши йому повне довір'я, більшість делегатів цілком схвалювали ленінські принципи управління промисловістю, наголошували, що в програму Комуністичної партії єдиноначальність входить як початок відповідальності, відзначали, що Центральний Комітет запропонував з'їздові резолюцію, спрямовану проти нехлустства, спекуляції та мішечництва.

Чимало делегатів непокоїло швидке зростання числа членів партії за рахунок людей, які не здобули ще політичного виховання. Поведінка на з'їзді певної групи членів РКП(б), зазначали вони, показала, що, не прочитавши партійної програми до останнього рядка, ці «новачки»

⁶³ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 40, стор. 222—223.

⁶⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 416.

⁶⁵ Там же, стор. 421.

⁶⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 417—418.

⁶⁷ Там же, стор. 421.

втягуються в партійну боротьбу, намагаються вирішувати суперечку між Сапроновим і Леніним. Це є небезпечним, оскільки вони можуть вирішити питання не на користь партії⁶⁸. Промовці вимагали рішуче відмовитися від тих засобів критики, що привносять у партію настрої неврастенії, демагогії і хвороби⁶⁹.

Зустрівши рішучий опір делегатів з'їзду, фракціонери почали лавірувати. Осинський запропонував затвердити так звану «скорочену колегіальність», що становила своєрідний буфер між поглядами ленінського ЦК і прихильників суцільної колегіальності. «Цілком безглуздо...— говорив він,— протиставляти колегіальність єдиноначальності. Їх можна об'єднати у надрах тієї ж самої колегії. Управління колегіальне за формою може бути єдиноначальним за суттю...»⁷⁰. З'їзд відхилив і цю пропозицію.

У дебатах з приводу прийняття резолюції «Про чергові завдання господарського будівництва» Риков запропонував при вирішенні питання про управління промисловістю керуватися принципами колегіальності й єдиноначальності⁷¹. Це була капітуляція перед залізною волею партійної більшості. Поправка Рикова була відхилена переважною більшістю голосів⁷².

Відкинувши демагогію фракціонерів, IX з'їзд РКП(б) схвалив пропозиції й заходи Центрального Комітету щодо утворення політвідділів, зокрема Головополітшляху. У рішенні з цього питання підкреслювалося, що в цій організації з'їзд вбачає «тимчасовий орган Комуністичної партії й Радянської влади, який і далі належить посилювати». Залізнична профспілка зміцнювалася за рахунок введення до неї кращих працівників і за допомогою Головополітшляху перетворювалася на знаряддя дальшого піднесення залізничного транспорту⁷³.

З'їзд підтримав ленінську лінію і щодо використання буржуазних спеціалістів. У резолюції «Про чергові завдання господарського будівництва» вказувалося, що з'їзд «ставить в обов'язок усім членам партії вести непримиренну боротьбу з неучькою самовпевненістю, яка вважає, ніби робітничий клас може розв'язати свої завдання, не використовуючи на найвідповідальніших постах спеціалістів буржуазної школи»⁷⁴. «Тим демагогічним елементам,— наголошувалося далі в резолюції,— які грають на такого роду передсудах відсталості частини робітників, не може бути місця в рядах партії наукового соціалізму»⁷⁵. Перемогою ленінського політичного курсу ознаменовані й багато інших рішень IX з'їзду РКП(б).

Розвінчавши погляди опозиції на колегіальність і єдиноначальність у господарському будівництві, IX з'їзд РКП(б) указував: «У будь-якому випадку необхідною умовою поліпшення господарчої організації і піднесення виробництва є фактичне запровадження у життя зверху до низу принципу точної відповідальності певної особи за певну роботу, що неодноразово проголошувався. Колегіальність, оскільки вона має місце в процесі обговорення чи рішення, повинна безумовно поступатися своїм місцем одноособовості в процесі виконання»⁷⁶.

⁶⁸ IX съезд РКП(б). Протоколы, стор. 66.

⁶⁹ Там же, стор. 58.

⁷⁰ Там же, стор. 184.

⁷¹ Там же, стор. 202—203.

⁷² Там же, стор. 204.

⁷³ IX съезд РКП(б). Протоколы, стор. 413—414.

⁷⁴ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 485.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ IX съезд РКП(б). Протоколы, стор. 410.

Після IX з'їзду Комуністична партія розгорнула енергійну діяльність по запровадженню в життя його рішень. ЦК РКП(б) вжив ряд заходів щодо припинення розкольніцької діяльності «децистів». Зокрема, виходячи з того, що вибори Центрального Комітету на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У виявилися неправомочними, а новообраний склад ЦК (в основному «децистський») не відбивав волі більшості комуністів України, ЦК РКП(б) прийняв рішення про розпуск його і створення Тимчасового Центрального Комітету КП(б)У у складі В. П. Затонського, Ф. Я. Кона, С. В. Косіора, Д. З. Мануїльського, Г. І. Петровського, Ф. А. Сергєєва (Артема), В. Я. Чубаря та ін. Цей захід, роз'яснений в опублікованому 16 квітня 1920 р. відкритому листі ЦК РКП(б) до партійних організацій України, був схвалений парторганізаціями республіки⁷⁷.

Втративши керівництво в Центральному Комітеті КП(б)У, «децисти» посилили свою дезорганізаторську діяльність у Харківському губкомі. 15 квітня 1920 р. пленум ЦК КП(б)У розглянув поведінку лідерів «децистської» опозиції і доручив бюро Харківського губкому партії виконати постанову ЦК РКП(б) про виїзд Сапронова у п'ятиденний строк з забороною на цей час вести партійну діяльність, та запропонував Г. І. Петровському прийняти всі справи від нього⁷⁸. Для налагодження партійної роботи в Харківський губком був командирований Артем (Ф. А. Сергєєв)⁷⁹.

Пленум ЦК КП(б)У обрав до складу Політбюро С. В. Косіора, Г. І. Петровського, Я. А. Яковлева та ін. Секретарем ЦК КП(б)У став С. В. Косіор⁸⁰.

Для зміцнення партійних лав України за рішенням Центрального Комітету від 5 квітня 1920 р. було проведено перереєстрацію членів Комуністичної партії України⁸¹. Фракційна діяльність опозиціонерів припинялася і в інших партійних організаціях.

Історичний досвід боротьби В. І. Леніна за здійснення принципів демократичного централізму в партійному, радянському і господарському керівництві набуває важливого значення і в умовах сучасності. Рішення Жовтневого (1964 р.) і наступних Пленумів ЦК КПРС та XXIII з'їзду партії з новою силою підкреслили рішучість нашої партії зміцнювати ленінський принцип демократичного централізму в партійній, державній і господарській роботі, здійснювати генеральний курс побудови комунізму.

---

⁷⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 263.

⁷⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 52, арк. 3.

⁷⁹ Там же, арк. 2.

⁸⁰ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 263.

⁸¹ Там же,

Повідомлення

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ШТАБУ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ І ПОЧАТОК ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ

В. П. ЛУКІН

Перемога Радянської Армії над фашистськими полчищами під Москвою мала величезний вплив на розвиток усіх форм народної боротьби у тилу окупантів. Про її розмах свідчить хоча б такий факт. Уже в 1941 р. гітлерівське командування було змушене відрядити для каральних експедицій проти українських партизанів 50 тис. солдатів і офіцерів, а у 1942 р. їх кількість збільшилася майже у 2,5 рази ¹.

Партійні й військові органи старанно і всебічно вивчали досвід боротьби народних месників і місцевих підпільних організацій. У нових історичних умовах вони здійснювали ленінський наказ про необхідність навчитися керувати партизанськими діями народу проти поневолювачів, «взяти в руки ці дії», долати «неорганізованість, безладність, безпартійність партизанських виступів» ².

Зростання бойової активності партизанських формувань у першому півріччі 1942 р. допомогло партійним і військовим органам викрити недоліки в організації цього руху. Основним з них була відсутність єдиного керівництва партизанськими загонами. Окремі формування, що діяли в тилу ворога, підпорядковувалися кільком центрам: партійним комітетам, військовим розвідувальним органам, системі Головного політичного управління Червоної Армії, Наркоматові внутрішніх справ, оперативним групам при військових радах фронтів та армій. Така децентралізація гальмувала розвиток партизанських сил, стояла на перешкоді координації їх дій, заважала встановленню систематичного зв'язку з командуванням радянських військ. Ускладнювалися й матеріально-технічне постачання партизанів, підготовка спеціалістів для підривної роботи у ворожому тилу та ін. Партизани часто були позбавлені інформації з «великої землі» і самі не могли вчасно повідомляти партійні органи, командування Червоної Армії про свою розвідувальну й бойову діяльність. Підпорядкування партизанських загонів кільком органам породжувало міжвідомчі конфлікти, непорозуміння між працівниками армійських політвідділів, органів НКВС і фронтових оперативних груп.

Вивчивши стан народної боротьби у тилу фашистських загарбників, ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У здійснили ряд важливих заходів для її посилення. Постановою Державного Комітету Оборони від 30 травня 1942 р. при Ставці Верховного Головнокомандування був створений Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), який очолив перший секретар ЦК КП(б) Білорусії П. К. Пономаренко. Основний обов'язок ЦШПР полягав у повсякденному оперативному керівництві всією діяльністю народних месників на території тимчасово окупова-

¹ «Правда України», 8 травня 1945 р.

² В. І. Лєнін. Твори, т. 11, стор. 185.

них ворогом областей Радянського Союзу, в узгодженні бойових операцій партизанів і діючої армії.

30 травня 1942 р. тією ж постановою ДКО при Військовій раді Південно-Західного напрямку був утворений Український штаб партизанського руху (УШПР). Начальником його призначено Т. А. Строкача — одного з організаторів партизанської боротьби на Україні. Згодом УШПР фактично перетворився на військово-оперативний орган ЦК КП(б)У, що працював під безпосереднім керівництвом ЦК і ЦШПР в контакті з військовими радами Південно-Західного, Брянського, Північно-Кавказького, Південного, Воронежського, Сталінградського, а потім чотирьох Українських фронтів. Постійний зв'язок УШПР з військовим командуванням здійснювався через фронтові й армійські оперативні групи, що призначалися Українським штабом. Уже в червні — серпні 1942 р. штаб послав своїх представників до 16 армій*. Ці групи працювали безпосередньо в розташуванні передових військ і були проміжними керівними ланками між штабом і діючими загонами. Вони переправляли через лінію фронту партизанські загони і диверсійно-розвідувальні групи або залишали їх на окупованій території при відході Червоної Армії, споряджали у ворожий тил та приймали звідти зв'язкових-кур'єрів.

Перший період діяльності штабу розпочався 30 травня і завершився в жовтні 1942 р. напередодні підготовки і проведення Сталінградської битви. 16 червня 1942 р. НКО СРСР затвердив штати і структуру УШПР, до якого увійшли: командування — начальник штабу, його заступники, члени штабу; відділи — оперативний, інформаційно-розвідувальний, зв'язку, підготовки партизанських кадрів, матеріально-технічного забезпечення (МТЗ), фінансове відділення та ін. При УШПР відкрилася школа підготовки партизанських кадрів на 300 місць³. На відміну від ЦШПР в Українському штабі не було політичного відділу. Керівництво ідеологічною роботою на окупованій території України зосереджувалось в ЦК КП(б)У. Початковий етап завершився 20 червня 1942 р., коли було видано перший наказ по штабу⁴.

Перші кроки в діяльності Українського штабу партизанського руху пов'язані з дуже складним становищем на радянсько-німецькому фронті. Гітлерівські армії рвалися до Волги і Кавказу. В кінці липня 1942 р. територія республіки була повністю окупована ворогом. Україна з її важливими комунікаціями ставала надзвичайно відповідальною ділянкою загальнонародної антифашистської боротьби. Протягом другої половини липня 1942 р. Центральний штаб у своїх листах і телеграмах до начальника УШПР Т. А. Строкача вказував на велике значення бойових дій українських партизанів для зриву оперативних, стратегічних планів ворога і на зростаючу відповідальність Українського штабу за успіх цього завдання. ЦШПР підкреслював 15 липня 1942 р., що розмах партизанської боротьби на Україні, «її активність і результати багато в чому залежатимуть від організації зв'язку і керівництва»⁵. Ці завдання й зумовлювали основний зміст діяльності бойового органу ЦК КП(б)У — Українського штабу партизанського руху. Для налагодження роботи до штабу були відряджені досвідчені партійні, радянські працівники та військові спеціалісти М. С. Співак, І. К. Сиромолотний, П. О. Мацуї, Л. П. Дрожжин,

* Підраховано автором.

³ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 2, арк. 29.

⁴ Там же, ф. 62, оп. 12, од. зб. 4, арк. 1—3.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, од. зб. 65, арк. 141.

С. Ф. Маліков, О. М. Мартинов, Я. І. Мельник, В. С. Погребенко, Й. Т. Табулевич⁶.

Формування і зміцнення штабу проходило в умовах постійної передислокації. У липні — серпні 1942 р. УШПР містився в Ворошиловграді, Калачі, Сталінграді, з 12 серпня — у Середній Ахтубі, з 1 вересня — у Саратові, а 12 жовтня переїхав до Москви⁷. Інколи окремі відділи та органи штабу розміщувалися в різних містах, що в умовах того часу значно послаблювало керівництво їх роботою. Відчувалися й значні матеріальні труднощі — не було радіостанцій, літаків, не вистачало автотранспорту, боеприпасів, медикаментів та іншого матеріально-технічного майна, недостатньо була налагоджена взаємодія з фронтовими управліннями.

Першочерговим завданням штабу стало поліпшення зв'язку з партизанами. З 714 загонів, що були на обліку на час утворення УШПР, контакти з «великою землею» підтримували лише 96, 21 загін мав радіозв'язок, решта розраховувала на кур'єрів-зв'язкових⁸. Така форма зв'язку була ненадійною і неоперативною, бо нею могла користуватися лише невелика кількість партизанських формувань, що виконували бойові завдання безпосередньо у прифронтовій смузі. Таким чином, переважна більшість українських загонів і груп, що внаслідок літнього наступу гітлерівців опинилася в глибокому тилу ворога, була позбавлена можливості регулярних контактів і діяла за власною ініціативою. Вихід з такого становища давало тільки налагодження постійного радіозв'язку.

У червні — серпні 1942 р. штаб не мав ще потужної радіостанції. У період розгортання роботи через нестачу радіоапаратури та іншого технічного обладнання доводилося випробовувати всі можливі шляхи, залучати кур'єрів і навіть використовувати поштових голубів. З цією метою було введено посади помічників начальника відділу по даних видах зв'язку. До кінця серпня 1942 р. УШПР направив у тил ворога 136 спеціально підготовлених зв'язкових. З їх допомогою підтримувалися контакти з 144 партизанськими загонами⁹.

Головна увага командування зосереджувалася на якнайшвидшому розвитку технічних засобів. До партизанів почали надходити радіостанції, що дозволяли зв'язуватися з центром на відстані до 1000 км. Починаючи з середини липня 1942 р. всі десантні загони і групи, що відряджались штабом у окуповані ворогом райони, одержували портативні радіостанції. Для обслуговування їх до кінця серпня 1942 р. партизанська школа УШПР підготувала 42 радисти¹⁰. Поряд з цим при штабі проводилася перепідготовка радистів для підвищення їх кваліфікації. Не менш відповідальною ділянкою було переобладнання і збільшення потужності штабного радіовузла. Восени 1942 р. у Саратові працівники Українського штабу при безпосередній допомозі ЦК КП(б)У виготовили пересувну радіостанцію «Іскра». Виняткову ініціативу й винахідливість при її створенні виявив конструктор станції — заступник начальника відділу зв'язку УШПР І. В. Акаловський. Протягом осені 1942 р. стали до ладу 3 потужні радіостанції¹¹, які дозволили ЦК КП(б)У і УШПР встановити безперебійний зв'язок

⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. I, К., 1967, стор. 488.

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 2, арк. 36.

⁸ Там же, од. зб. 11, арк. 7.

⁹ Там же, од. зб. 12, арк. 91—93; од. зб. 11, арк. 8.

¹⁰ Там же, од. зб. 11, арк. 9; оп. 12, од. зб. 4, арк. 117.

¹¹ Там же, оп. 12, од. зб. 4, арк. 115, 185—187.

з кореспондентами-радистами і керівництвом багатьох партизанських формувань України.

Таким чином, спільні зусилля ЦК КП(б)У й УШПР сприяли технічній реконструкції всієї системи зв'язку як в самому штабі, так і на місцях, у діючих загонах і групах.

Одним з найважливіших завдань УШПР була організація партизанської розвідки. Налагодження її роботи у лігві ворога вимагало від працівників штабу особливої ретельності й уваги в доборі людей, навчанні їх за спеціальною програмою. У червні—серпні 1942 р. Український штаб переправив через лінію фронту 28 розвідників-одиночок. За цей час були підготовлені також заступники командирів по розвідці для 9 загонів і 3 спеціальні розвідувально-диверсійні групи, загалом 28 чол.¹² Восени 1942 р. у кожному діючому загоні вже була налагоджена розвідувальна служба, яку очолювали заступники командирів по розвідці.

На підставі інформації, що надходила від партизанів, починаючи з 30 червня 1942 р., УШПР регулярно складав зведення, до яких поряд з повідомленнями про бойову діяльність включалися й дані партизанської розвідки, а з кінця липня 1942 р. до ЦК КП(б)У, ЦШПР і армійського командування передавалися спеціальні розвідувальні зведення¹³.

Інтенсивна діяльність створеної Українським штабом розвиненої сітки партизанської розвідки була націлена насамперед на всемірну допомогу фронту. Переважна більшість розвідданих характеризувала військові об'єкти ворога, його оборонні споруди, стан комунікацій, мостів, переправ, наслідки бомбових ударів радянської авіації. Агентурні дані, повідомлення містили загальну інформацію про фашистський окупаційний режим, становище сільського господарства, торгівлі, освіти, викривали злочини окупантів.

Один з провідних напрямків діяльності УШПР полягав у підготовці військових спеціалістів для роботи в умовах ворожого тилу, створенні нових загонів і груп, у зміцненні вже існуючих партизанських формувань керівними кадрами і фахівцями партизанської справи. Підготовку їх здійснювали дві школи УШПР (зведені згодом в одну) разом з відповідним відділом штабу. Очолював цю складну і відповідальну ділянку заступник завідуючого відділом кадрів ЦК КП(б)У Л. П. Дрожжин. За неповними даними у червні—липні 1942 р. УШПР підготував і залішив на тимчасово окупованій території східних областей республіки 216 партизанських формувань¹⁴. Штабові доводилося комплектувати їх поспішно в обстановці організаційного становлення його роботи і відходу радянських частин на Схід. Тому він не завжди міг забезпечити партизанів усім необхідним, для зв'язку з ними вдалося заздалегідь спорядити лише 6 радіостанцій¹⁵. І все ж ці загоони і групи відіграли значну роль у мобілізації патріотичних сил східних областей України на боротьбу проти загарбників.

Партизанські школи дедалі збільшували контингент різноманітних спеціалістів для боротьби в тилу ворога. Тут здобували знання і підвищували свою військову майстерність майбутні командири, комісари й начальники штабів партизанських загонів, заступники командирів по розвідці, радисти, інструктори-мінери, диверсанти, кадри для пар-

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 5, од. зб. 4, арк. 7—8.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КНРС, ф. 69, оп. 1, од. зб. 46, арк. 14; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 108, арк. 64—65.

¹⁴ В. Клоков, І. Кулик, І. Слин'ко. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957, стор. 84.

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 11, арк. 8.

тизанських друкарень. У загальному резерві штабу на 15 листопада 1942 р. перебувало 128 чол. командного складу, 381 інструктор-підривник, 150 радистів, 86 комсомольських організаторів, 30 друкарів, 85 диверсантів — усього 860 чол., у тому числі 693 курсанти партизанських шкіл¹⁶.

З числа цих людей формувалися організаторські групи. На окупованій території вони перетворювалися у міцний кістяк антифашистських сил, згуртовуючи навколо себе місцеве населення, а згодом виростали у партизанські загони і з'єднання. Переважна більшість десантників транспортувалася за допомогою авіації. Вже влітку 1942 р. УШПР закинув 18 таких груп загальною кількістю 164 чол. А всього протягом першого періоду, у червні — жовтні 1942 р. штаб переправив літаками у тил ворога понад 350 організаторів партизанського руху¹⁷.

Питання про роль підготовлених УШПР десантів у розвитку партизанської боротьби на Україні висвітлювалося до певної міри в історичній літературі¹⁸. Діяльності окремих груп — під командуванням В. Д. Авдеева, М. М. Трифонова (Югова) та ін. — присвячені цілі книги. Проте доля багатьох з них, зокрема тих, що відряджалися для організації партизанської боротьби у степових районах, залишилася невідомою й донині. Після приземлення на відкритій місцевості вони часто потрапляли в руки карателів і гинули в нерівному бою. Така доля спіткала на Донеччині й десантну групу М. М. Трифонова (Югова). Допомогти науковцям-історикам дослідити до кінця згадане питання може армія краєзнавців, актив місцевих Товариств охорони пам'яток історії й культури, невтомні піонери-слідопити.

Предметом постійного піклування ЦК КП(б)У і УШПР було постачання партизанських загонів і груп, які штаб направляв через лінію фронту, а також тих, що вже діяли у ворожому тилу. Вони забезпечувалися озброєнням, спорядженням, медикаментами, обладнанням для друкарень, радіостанцій та ін. Загони і групи, що формувалися влітку 1942 р., як правило, одержували автомати, пістолети, вибухівку, одяг і запаси харчів. Але при частій передислокації і без достатніх матеріальних резервів УШПР не завжди міг повністю їх спорядити. Постачання поліпшилося лише з створенням сталих резервів. Восени 1942 р. УШПР розробив і затвердив норми видачі партизанам зброї, обмундирування, боєприпасів і продовольства¹⁹. При складанні їх враховувалися норми постачання бійців і командирів Червоної Армії.

Для партизанських формувань, що виконували завдання у глибокому тилу ворога, вантажі переправлялися літаками. З 1 червня 1942 р. по 1 січня 1943 р. було перевезено 2 гармати, 35 кулеметів, 31 міномет, 390 автоматів, 168 тис. гвинтівкових і 94 тис. автоматних патронів, 4,5 т толу²⁰. Отже, УШПР подавав партизанам відчутну матеріальну допомогу, але забезпечити всі загони при обмеженій кількості літаків було неможливо. Основну кількість зброї та боєприпасів партизани мусили добувати у ворога.

Влітку і на початку осені 1942 р., коли в розпорядженні Українського штабу ще не було літаків, йому доводилося користуватися тимчасовими нерегулярними послугами фронтової авіації. Тільки на початку жовтня 1942 р. УШПР одержав у оперативне підпорядкування

¹⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 13, арк. 95—96.

¹⁷ Там же, од. зб. 6, арк. 5—6. Підраховано автором.

¹⁸ В. Д. Яценко. До питання про роль десантних груп у розвитку партизанського руху на Україні. — *ВІЖ*, 1962, № 6, стор. 95—98.

¹⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 62, оп. 12, од. зб. 4, арк. 156—157.

²⁰ Там же, оп. 1, од. зб. 2, арк. 37.

З літаки ПС-84²¹. Але вони не були пристосовані для далеких рейсів, не мали додаткових баків для пального. Пізніше у розпорядження штабу виділялися літаки типу «Дуглас» із значно більшим радіусом дії. Обслуговувався Український штаб 101-им полком 7-го авіаційного корпусу (командувала цим полком відома льотчиця, Герой Радянського Союзу В. С. Гризодубова), а також літаками 1-ї і 62-ї авіатранспортних дивізій²².

З червня 1942 р. по січень 1943 р. часто у складних метеорологічних умовах льотчики 92 рази вилітали за лінію фронту і 60 разів успішно виконували бойові завдання. Повертаючись на базу, літаки вивезли у радянський тил 127 поранених партизанів і 11 дітей²³. Безумовно, в роботі партизанської авіації траплялися прикрі недоліки. Інколи групи й вантаж опинялися за кілька десятків кілометрів від наміченого пункту, мали місце й аварії. Але, одержавши у своє розпорядження транспортні літаки, штаб у кінці першого періоду своєї діяльності налагодив регулярне повітряне сполучення з партизанськими з'єднаннями і загонами.

Багато уваги УШПР приділяв плануванню оперативних заходів партизанських формувань України та штабної роботи. План-календар по організації і керівництву партизанським рухом на червень — липень 1942 р. містить у собі ряд винятково важливих перспективних думок, які виходили за рамки двомісячного плану. В ньому, зокрема, вказувалися шляхи переростання боротьби окремих партизанських загонів у збройні повстання цілих районів²⁴. Ця ідея протягом Великої Вітчизняної війни неодноразово втілювалася у життя в окупованих ворогом районах нашої країни. Характерним її ствердженням було Павлоградське повстання на Дніпропетровщині. Найчастіше такі масові місцеві виступи проти загарбників спалахували при наближенні Червоної Армії. Ці дії народних месників ще чекають на висвітлення в історичній науці.

Задовго до наради партизанських командирів у Кремлі (серпень — вересень 1942 р.), на якій було запропоновано здійснити рейд українських з'єднань на правий берег Дніпра, УШПР планував перевести чернігівські партизанські загопи під командуванням О. Ф. Федорова на Правобережну Україну, в місця найважливіших комунікацій противника. Штаб передбачав поліпшення взаємодії партизанів з Червоною Армією²⁵.

Вирішальний вплив на всю оперативну роботу Українського штабу в період розгортання його діяльності справляли постанови й директивні вказівки ЦК ВКП(б), Державного Комітету Оборони, ЦК КП(б)У, а також згадана вище нарада в Кремлі. 4 серпня 1942 р. ЦК КП(б)У надіслав командирам і комісарам українських партизанських загонів відому директиву про посилення підривних дій на ворожих комунікаціях і подання допомоги Червоній Армії. У відповідності з нею 3 серпня 1942 р. УШПР дав наказ «Про активізацію дій партизанських загонів у тилу противника», в якому вимагав «посилити партизанську війну в тилу німецьких загарбників, руйнувати засоби зв'язку і транспорту ворога, знищувати штаби й техніку ворога, не шкодувати патронів проти гнобителів нашої Батьківщини»²⁶. Штаб закли-

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 13, арк. 91, 92.

²² А. М. Верховин. Самолеты летят к партизанам. Записки начальника штаба, М., 1964, стор. 59—60.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 2, арк. 125.

²⁴ Там же, ф. 1, оп. 14, од. зб. 109, арк. 1.

²⁵ Там же, арк. 2, 3.

²⁶ Там же, ф. 62, оп. 1, од. зб. 6, арк. 10.

кав народних месників завдавати ударів на комунікаціях по всій глибині ворожого тилу.

Виконуючи настанови ЦК КП(б)У і УШПР, партизанські загони України значно збільшили кількість диверсій на залізницях і шляхах. Якщо за перший рік війни до липня 1942 р. вони пустили під укіс 85 ворожих ешелонів, то тільки за друге півріччя 1942 р. було знищено 154 ешелони²⁷.

2 жовтня 1942 р. Політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло стан партизанського руху в тимчасово окупованій Українській республіці. Щоб поліпшити партійне керівництво народною боротьбою, зміцнити його зв'язки з підпільниками і партизанами було вирішено створити вузький нелегальний ЦК КП(б)У в складі 17 чол. Поряд з партійними і державними діячами, до нього увійшли керівники народної боротьби в тилу ворога Т. А. Строкач, В. А. Бегма, С. А. Ковпак, О. Ф. Федоров, О. М. Сабуров, П. Х. Куманьок, С. В. Руднев²⁸. 5 жовтня 1942 р. нелегальний ЦК КП(б)У на своєму засіданні прийняв постанову «Про розвиток народного партизанського руху на Україні», в якій підбив загальний підсумок бойових дій українських партизанів проти фашистських загарбників та поставив нові завдання.

Спираючись на згадані рішення, УШПР коригував свої плани, розробляв і здійснював додаткові заходи для їх виконання. Згідно з оперативним планом на жовтень — листопад 1942 р. створювалися обласні оперативні групи, до яких залучалися досвідчені партійні й радянські працівники і представники УШПР. За 15 днів жовтня було підібрано 12 таких груп, а одну з них під керівництвом Я. І. Мельника відправлено до Сумської області. Протягом місяця у партизанські загони України штаб скинув 7,5 т військового вантажу, 705 тис. листівок, газет і брошур. УШПР інтенсивно готував нові організаторські партизанські групи по 10—12 чол. в кожній. Протягом жовтня до окупованих районів було відряджено 180 чол.²⁹

У жовтні 1942 р. ЦК КП(б)У та УШПР доклали чимало зусиль для підготовки з'єднань під командуванням С. А. Ковпака і О. М. Сабурова до глибокого рейду на Правобережжя республіки, де партизанський рух був ще мало розвинутий. З цією метою у розташування партизанів вилетіла група працівників Українського штабу на чолі з членом ЦК КП(б)У, заступником начальника УШПР бригадним комісаром І. К. Сиромолотним, а потім і група уповноваженого ЦК КП(б)У полкового комісара Я. І. Мельника³⁰.

У другій половині місяця до рейду були підготовлені 5 загонів з'єднання С. А. Ковпака і 7 — О. М. Сабурова. Кілька загонів і груп залишалися для партизанських дій у Сумській області³¹. 26 жовтня 1942 р. народні месники вирушили в рейд на Правобережжя.

Таким чином, до кінця жовтня 1942 р., внаслідок великої організаторської роботи ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, Український штаб партизанського руху перетворився в організацію з великими оперативними і матеріально-технічними можливостями. Він пройшов через складні випробування і став визнаним бойовим органом ЦК КП(б)У по керівництву антифашистською боротьбою на Україні.

²⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. I, стор. 490.

²⁸ Там же, стор. 492.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 11, арк. 47; од. зб. 2, арк. 37; од. зб. 11, арк. 75.

³⁰ Там же, оп. 1, од. зб. 11, арк. 48.

³¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. I, стор. 518.

**ВКЛАД УЧЕНИХ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
У ВІДБУДОВУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА РЕСПУБЛІКИ
В 1943—1945 рр.**

(До 50-річчя АН УРСР)

І. І. ЛАДИВІР

З наближенням остаточної перемоги над фашистською Німеччиною Комуністична партія і Радянський уряд приступили до складання планів відбудови зруйнованого війною народного господарства. Важливу роль у цьому відіграла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації». Справа відродження промисловості і сільського господарства країни хвилювала всіх. Не могли стояти осторонь її і українські вчені, хоч у той час вони ще перебували в далекій Башкирії. Уже в лютому 1942 р. при Президії Академії наук було створено спеціальну Комісію з питань відбудови зруйнованого німецько-фашистськими загарбниками народного господарства Української РСР на чолі з академіком О. О. Богомольцем¹. З нагоди її заснування Держплан УРСР вказував, що «така організація є доцільним і своєчасним заходом Академії наук»².

Комісія розпочала роботу в складі семи секцій: економічної (голова — кандидат економічних наук З. П. Шульга), сировинних та енергетичних ресурсів (голова — академік АН УРСР Б. С. Чернишов), будівництва та будівельних матеріалів (голова — академік АН УРСР П. П. Будников), гірничо-металургійної та хімічної промисловості з секторами металургійним, гірничо-вугільним, гірничо-рудним та нерудних копалин, водного господарства, силового постачання, електрогосподарства, електростанцій, ліній високої напруги, коксохімії, хімічної промисловості, контролю виробництва та внутрізаводського транспорту (голова — академік АН УРСР М. В. Луговцов), паливно-енергетичної (голова — академік АН УРСР Г. Ф. Проскура), відбудови сільського господарства з підсекціями рослинництва, тваринництва, боротьби з шкідниками і хворобами сільськогосподарських рослин, рибного господарства та підсекцією малої енергетики сільського господарства (голова — член-кореспондент АН УРСР П. А. Власюк), пам'яток культури (голова — доктор історичних наук М. Н. Петровський)³. Згодом, 17 квітня 1942 р., було утворено транспортну секцію. Діяльність Комісії мала теоретично-методичний характер. До роботи в ній було залучено понад 150 кращих науковців⁴, а також наукові колективи інститутів

¹ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 28, спр. 1, арк. 3.

² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 91, арк. 35—39.

³ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 6, спр. 5, арк. 1—38; оп. 1, спр. 1, арк. 34; «Вісті АН УРСР», 1942, № 1—2, стор. 22.

⁴ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 43—45, 52, 119; «Україна», 1943, № 1—2, стор. 9.

чорної металургії, гірничої механіки, будівельної механіки, енергетики, геологічних наук, економіки, хімії, гідробіології.

Найбільше уваги Комісія приділяла науковій розробці проблеми відбудови вугільного Донбасу. У цьому напрямку працювала бригада науковців інститутів гірничої механіки, геологічних наук, енергетики та економіки, очолювана академіком АН УРСР Л. М. Яснопольським і директором Інституту гірничої механіки професором Г. М. Савіним. Було вивчено методи обстеження затоплених і пошкоджених шахт, впровадження нової техніки під час їх відбудови, а також розроблено проекти створення мережі дрібних вугільних шахт. Крім того, було розв'язано ряд важливих питань відбудови підприємств буровугільної промисловості на основі передових досягнень науки і техніки⁵.

Співробітники Інституту чорної металургії під керівництвом академіка М. В. Луговцова працювали над складанням плану відбудови чорної металургії України. За надзвичайно короткий строк вони вивчили можливі способи отримання продукції до відновлення дії коксових батарей. З цією метою вчені запропонували використати простіші печі. Друга група на чолі з академіком АН УРСР М. М. Доброхотовим і членами-кореспондентами АН УРСР П. Т. Ємельяненком та І. М. Францевичем вишукувала раціональні шляхи до налагодження сталеплавильної, трубопрокатної й вальцювальної справи.

Вказані проблеми розв'язувалися у тісному контакті з Інститутом металургії АН СРСР, директором якого був академік АН СРСР І. П. Бардін.

Важливе народногосподарське значення мала відбудова системи водопостачання та використання водних ресурсів України. В цій галузі велику роботу здійснили науковці Інституту геологічних наук і відділу гідрології та гідротехніки Інституту будівельної механіки під керівництвом члена-кореспондента АН УРСР Г. Й. Сухомела. Вони розробили план відновлення водного господарства Донбасу, а також Києва, Харкова та інших міст і склали схеми їх водопостачання.

Група вчених Інституту геологічних наук, очолювана членом-кореспондентом АН УРСР Є. С. Бурксером, вирішувала питання відбудови підприємств соляної промисловості.

Секція будівництва та будівельних матеріалів, куди входили інженери проектною організацією «Союзбудпроект» та колектив учених відділу мінеральної сировини Інституту геологічних наук, складала ряд типових проектів невеликих промислових підприємств, які мали виробляти будівельні матеріали за спрощеною технологією, зокрема, — проекти заводів для виробництва вапна, будівельного гіпсу, шлако-вапняного цементу, вогнетривкої цегли тощо⁶. Це було необхідно для того, щоб забезпечити народне господарство в найкоротші строки будівельними матеріалами. А кандидат економічних наук П. Г. Ожєвський з Інституту економіки підготував техніко-економічне обґрунтування спорудження нових цегельних заводів і розміщення промисловості будівельних матеріалів у Донбасі та Наддніпрянщині⁷.

Академіки АН УРСР К. Г. Воблий (керівник), М. М. Гришко, члени-кореспонденти П. А. Власюк, П. В. Головін, Є. В. Звірозомб-Зубовський, кандидати наук С. Ф. Морочковський, З. П. Шульга та інші займалися питаннями відбудови підприємств харчової промисловості. Вони підготували вичерпні рекомендації визначення типу цукроварень для окремих районів, їх технічне оснащення, обґрунтування необхідних

⁵ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 18, спр. 2; оп. 28, спр. 1, арк. 252—253.

⁶ «Советская Украина», 8 вересня 1943 р.

⁷ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 8, арк. 2.

капіталовкладень тощо. Спільно з Наркоматом харчової промисловості вчені подали доповідну записку урядовим установам СРСР та УРСР про шляхи відновлення та дальший розвиток цукрової промисловості в республіці⁸.

Секція відбудови сільського господарства готувала пропозиції щодо розвитку сільськогосподарського виробництва, складала листівки, інструкції, доповідні записки для державних керівних установ і земельних органів, розробляла заходи до підвищення продуктивності праці та кількості сільськогосподарської продукції. Її члени подавали систематичну допомогу плановим та оперативним установам республіки, багато уваги приділяли підготовці кадрів спеціалістів сільського господарства⁹.

Багато зробила для збереження цінностей старовини секція пам'яток культури, до складу якої входили академік Академії наук архітектури В. Г. Заболотний, члени-кореспонденти АН УРСР С. І. Маслов і Л. М. Славін, кандидати історичних наук В. А. Дядиченко і К. Г. Гуслий¹⁰.

Своєю плідною діяльністю науковці допомогли трудящим України заздалегідь підготуватися до відбудовчих робіт і широко застосувати на практиці теоретичні висновки.

Ще значніший вплив на відбудову народного господарства республіки справили вчені АН УРСР після повернення на Україну з евакуації. Спочатку за постановою РНК СРСР (травень 1943 р.) Академію з Уфи було переведено до Москви (протягом серпня — жовтня). Підготовкою та організацією переїзду займалася спеціальна комісія (створена 28 травня 1943 р.) у складі віце-президента Академії наук академіка О. В. Палладіна (голова комісії), члена-кореспондента Б. Д. Грозіна й кандидата історичних наук М. І. Супруненка. Маючи у своєму розпорядженні багату лабораторну базу АН СРСР та інших науково-дослідних установ, літературні й фондові матеріали бібліотек Москви, співробітники АН УРСР приступили до закінчення тем. Водночас йшла підготовка до повернення на Україну. Комісія (у складі 9 чол.) під керівництвом президента АН УРСР академіка О. О. Богомольця¹¹ з'ясовувала стан приміщень інститутів, проводила ремонтні роботи, дбала про житло для співробітників та їх сімей¹².

Згідно з постановою Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 6 лютого 1944 р. всі установи Академії, включаючи й ті, що були до війни в Харкові й Дніпропетровську, переїхали в Київ. Лише Харківський фізико-технічний інститут та Полтавська гравіметрична обсерваторія повернулись на свої попередні місця. Це було зроблено для максимальної концентрації наукових сил.

У надзвичайно важких умовах довелося відновлювати діяльність Академії наук після повернення. Збитки, завдані їй окупацією, становили понад 126 млн. крб., а якщо додати сюди витрати на евакуацію і реевакуацію, то — 157 млн. крб.¹³

З великими труднощами були пов'язані ремонтні роботи внаслідок нестачі будівельних матеріалів та робочих рук. Всі ці перешко-

⁸ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 8, арк. 1; оп. 7, спр. 5, арк. 17; «Україна», 1943, № 1—2, стор. 9.

⁹ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 6, спр. 5, арк. 18—19.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, оп. 19, спр. 1, арк. 229, 237.

¹² Партархів Київського обкому КП України, ф. 8177, оп. 1, од. зб. 9; Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 19, спр. 3.

¹³ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 23, спр. 25, арк. 1—2; Історія Академії наук Української РСР, т. 1, К., 1967, стор. 144.

ди подолано завдяки повсякденній допомозі партії й уряду, які в 1944 р. виділили для налагодження роботи в інститутах АН УРСР 24 356 тис. крб.¹⁴ З приводу цього в липні 1944 р. Президія Академії наук на одному з засідань зазначала: «...асигновані кошти забезпечать повну можливість широкого розгортання роботи інститутів та установ Академії наук»¹⁵.

Свідомість перебування на рідній землі помножувала сили вчених, що сприяло швидкому й цілеспрямованому розгортанню наукової роботи, тісно пов'язаної з відбудовою народного господарства. Водночас розроблялись перспективні плани розвитку науки в умовах мирної праці. З цією метою до середини 1944 р. було переглянуто раніше складені плани Академії наук.

Працівники науки за короткий час зобов'язалися вирішити важливі народногосподарські завдання, які свого часу дуже влучно характеризував президент Академії наук СРСР академік В. Л. Комаров: «Яке більш захоплююче завдання може постати перед ученими, ніж завдання в короткий строк вдихнути радянське життя з усім багатством його фарб у розорені фашистськими варварами радянські міста і села? Повернути радість малюкам, відкрити школи дітям, залучити юнаків і дівчат до науки і культури, знову включити в творче життя радянських чоловіків і жінок, оживити покалічені машини, запалити доменні печі, примусити стоптані фашистами колгоспні поля давати високі врожаї, озеленити міста і села, відкрити лікарні, амбулаторії, реставрувати вузи, лабораторії й інститути,— ось ті завдання, які не можуть бути виконані без участі радянських учених!»¹⁶

Комуністична партія і Радянський уряд, керуючись вказівкою В. І. Леніна про те, «...що без врятування важкої промисловості, без її відбудови ми не зможемо побудувати ніякої промисловості, а без неї ми взагалі загинемо, як самостійна країна...»¹⁷, спрямували всі зусилля радянського народу в першу чергу на відбудову саме важкої промисловості. Важливу роль у цій справі відіграли і вчені Академії наук УРСР.

Науковці Відділу технічних наук взяли безпосередню участь у складанні планів і технічних проектів відбудови багатьох об'єктів, у виконанні необхідних розрахунків і аналізів, налагодженні роботи на заводах і фабриках, електростанціях і шахтах. Особливу увагу працівники відділу зосередили на відродженні машинобудівної промисловості Харкова й Донбасу. Наприклад, до Харкова, зразу ж після його визволення, виїхали голова Відділу технічних наук академік АН УРСР Г. Ф. Проскура, вчений секретар Відділу кандидат технічних наук Г. В. Карпенко та директор Інституту гірничої механіки професор Г. М. Савін. Протягом місяця вони знайомилися з промисловістю міста, побували на заводах — Харківському тракторному (ХТЗ), сільськогосподарського машинобудування «Серп і молот», електромеханічному (ХЕМЗ), турбогенераторному (ХТГЗ), «Світло шахтаря». З'ясувавши потреби підприємств, учені склали ґрунтовну доповідну записку на ім'я Президії АН УРСР з конкретними пропозиціями щодо відбудови промисловості міста¹⁸.

Незабаром для подання практичної допомоги під час відбудови гідротехнічних споруд і налагодження водопостачання прибули

¹⁴ Партархів Київського обкому КП України, ф. 8177, оп. 1, од. зб. 9, арк. 34.

¹⁵ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 20, спр. 1, арк. 152.

¹⁶ Общее собрание Академии наук СССР 25—30 сентября 1943 года, М.—Л., 1944, стор. 15.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 376.

¹⁸ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 12, арк. 10.

науковці Інституту будівельної механіки, для відродження металургійних підприємств — вчені Інституту чорної металургії, енергетичного господарства — Інституту енергетики. Тільки група Інституту енергетики за надзвичайно короткий строк обстежила й дала конкретні поради понад 120 підприємствам¹⁹.

У травні 1944 р. науковці вузів Харкова через газету «Радянська Україна» звернулися до вчених та інтелігенції республіки «включитися у справу відбудови своїх міст і областей, віддавши цьому всі сили і знання, весь свій досвід і енергію»²⁰. Цей заклик знайшов палкий відгук серед працівників науки республіки, зокрема колективу Академії наук. Наприклад, учені Фізико-технічного інституту на засіданні Вченої ради виробили конкретні пропозиції щодо участі у відбудовчих роботах. В одностайно схваленій резолюції зазначалося: «Вчена рада вважає своїм обов'язком подати практичну допомогу фронту і народному господарству, всім, чим Інститут може допомогти в боротьбі проти озвірілого ворога та у натхненній праці по відбудові зруйнованих міст і сіл»²¹. В інституті було створено консультатційне бюро, де підприємства могли отримати кваліфіковані поради видатних учених. Чимало консультацій члени бюро провели безпосередньо на підприємствах та будовах області²².

Істотну допомогу підприємствам вугільної промисловості продовжували подавати науковці Інституту гірничої механіки. Рекомендації члена-кореспондента АН УРСР К. І. Татомира, подані в праці «Розробка основних положень відбудови та реконструкції шахт центрального району Донбасу», широко застосовувались під час відбудови і реконструкції шахт № 5/6 ім. В. І. Леніна, ім. К. Маркса, ім. М. І. Калініна, ім. Артема, ім. К. Є. Ворошилова, «Червоний Жовтень», «Червоний Профінтерн», № 3/4 «Кочегарка» та ін.²³

У листі на адресу Президії АН УРСР від 7 березня 1944 р. заступник народного комісара вугільної промисловості СРСР вказував на актуальність розроблюваної кандидатом технічних наук С. З. Барським теми «Елементи економічних схем електроприводу шахтних підйомних машин» та на необхідність завершення її в найкоротші строки²⁴.

В 1944 р. на замовлення Бюро по реконструкції канатного виробництва в СРСР та Проектно-конструкторського бюро по відбудові шахт центрального району Донбасу важливу працю «Динамічна теорія розрахунку шахтного підйомного канату» здійснив доктор фізикоматематичних наук Г. М. Савін²⁵. Деякі роботи виконано на замовлення Наркомату паливної промисловості УРСР. Хвилювали науковців Інституту гірничої механіки також механізація та вдосконалення транспортних засобів шахт Донбасу. У цій галузі вагомий внесок зробив член-кореспондент АН УРСР М. С. Поляков²⁶.

У серпні 1944 р. на чолі з академіком Б. С. Чернишовим було створено комплексну комісію з питань відбудови вугільної промисловості та проблем мінерального палива і газів. Представники інститу-

¹⁹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 8177, оп. 1, од. зб. 9, арк. 99.

²⁰ «Радянська Україна», 5 травня 1944 р.

²¹ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 1, арк. 69; «Правда Украины», 31 травня 1944 р.

²² Там же.

²³ Архів АН УРСР, оп. 9а, спр. 22, арк. 139—140; Поточний архів відділу кадрів Президії АН УРСР.

²⁴ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 1-л, спр. 1, арк. 38—41.

²⁵ Там же, ф. 1, оп. 9а, спр. 16, арк. 59.

²⁶ Там же, спр. 22, арк. 134.

тів гірничої механіки, енергетики, геологічних наук, хімії та економіки розробили тему «Узагальнення довоєнного досвіду по видобутку, спаленню та хімічному використанню бурого вугілля УРСР»²⁷.

Відродження вугільного Донбасу вимагало знань і досвіду представників різних спеціальностей. Тому при розв'язанні окремих питань Інститут гірничої механіки підтримував тісні зв'язки з галузевими наркоматами та установами. Творчі контакти було також встановлено між інститутами гірничої механіки АН УРСР та гірничої справи АН СРСР²⁸. Так, 1944 р. їх колективи спільно розробили питання по добору рудничного стаціонарного устаткування та електрифікації шахт²⁹.

Відбудові енергетичного господарства республіки, ефективному використанню місцевих ресурсів та підвищенню надійності енергетичних систем не припиняли приділяти увагу вчені Інституту енергетики. Перед ними постало завдання створити економічно вигідні побутові печі, які б мало потребували палива, добре обігрівали приміщення і не вимагали великої кількості будівельних матеріалів. Згідно з постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 29 травня 1944 р. «Про заходи щодо запровадження в житлове будівництво економічних напівгазових побутових печей» Інститут енергетики приступив до встановлення нових печей³⁰. Через місяць у Черкаському та Кіровоградському районах їх було вже близько 100³¹.

Колектив науковців електротехнічної групи Харківського філіалу Інституту енергетики допомагав електростанціям впроваджувати ефективний засіб підвищення надійності їх роботи — компаундування синхронних генераторів, розроблений і випробуваний у енергосистемах Уралу в 1942—1943 рр. 3 кінця 1944 р. за рішенням Наркомату електростанцій СРСР компаундування почало застосовуватись на електричних станціях України.

Значний вклад у відбудову підприємств промисловості та енергетики внесли вчені Фізико-технічного інституту. Так, кандидат фізико-математичних наук О. Я. Усиков сконструював зручний і простий у користуванні прилад для виявлення пошкоджень на лініях електропередач. Першу їх партію, виготовлену в майстернях інституту, було передано Наркомату електростанцій СРСР для практичного використання³². У лабораторіях інституту було виготовлено також прилад для визначення місця розриву і замикання на лініях електропередач осцилографічним методом. Після успішного випробування прилад знайшов застосування на багатьох електропідстанціях Харківської енергосистеми³³.

Комуністична партія і Радянський уряд великого значення надавали відбудові металургійної промисловості — основи економічної й оборонної могутності країни. Потреби фронту і народного господарства вимагали, щоб усі металургійні заводи республіки та підприємства, що їх обслуговують, були якнайшвидше введені в дію. Це слід було здійснити на високому технічному рівні, забезпечивши високу потужність всього устаткування. Відбудова підприємств металургійної промисловості займала в планах науково-дослідної роботи Інституту чорної металургії одне з головних місць. Вчені виїздили на Ма-

²⁷ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 9, спр. 12, арк. 30; оп. 20, спр. 2, арк. 116—117.

²⁸ Там же, арк. 31.

²⁹ «Вісті АН УРСР», 1945, № 2—3, стор. 45.

³⁰ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 20, спр. 4; оп. 1, спр. 1, арк. 115.

³¹ «Правда України», 19 вересня 1944 р.

³² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 1642, арк. 109; Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 9а, спр. 14, арк. 91; «Радянська Україна», 8 серпня 1945 р.

³³ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 1, арк. 109.

ріупольський металургійний завод ім. Ілліча, харківські заводи та на інші підприємства, підтримували тісні контакти з Держпланом УРСР, Наркоматом чорної металургії СРСР, проектними організаціями. Завдяки цьому Інститут створив фундаментальну працю «Шляхи відбудови металургійних заводів України», яка давала цінні рекомендації щодо відновлення доменного і сталеплавильного виробництва на підприємствах республіки³⁴. Академік М. М. Доброхотов розробив нову технологію виготовлення сталі в звичайних мартенівських печах, яка забезпечувала високу продуктивність праці та великий економічний ефект.

Вчені також працювали над удосконаленням кисневих процесів у металургійній промисловості, що дало можливість налагодити виплавку сталі в ливарних цехах машинобудівних заводів, уникаючи будівництва спеціальних сталеплавильних агрегатів. В період відбудовчих робіт, коли багато підприємств ще не стали до ладу, це мало велике народногосподарське значення³⁵. До того ж співробітники інституту систематично організовували консультації та наукові експертизи на заводах республіки (на київських — ім. Лепсе та «Ленінська кузня», харківських — ХТЗ і ХЕМЗ, одеському — ім. Жовтневої революції). Значну допомогу заводам Дніпропетровщини, Донеччини та інших областей подали академіки М. М. Доброхотов і В. М. Свечников, кандидат технічних наук А. А. Сігов. Для організації ливарного виробництва на київському заводі «Більшовик» багато зробив доктор технічних наук К. І. Ващенко³⁶.

Активну участь у відбудові народного господарства республіки брав Інститут будівельної механіки, в лабораторіях якого (кінець 1944 р. — перша половина 1945 р.) було виконано близько 500 замовлень, тобто проведено випробування понад 2300 зразків матеріалів для різних будівельних організацій і заводів. Учені подали практичну допомогу підприємствам будівельної індустрії Київської й Кам'янець-Подільської областей у налагодженні пароказанного господарства, а також будівельникам високowodного моста через Дніпро біля м. Дніпропетровська та Київського вокзалу³⁷ (лише за другу половину 1944 р. безпосередньо на будовах республіки інститут організував 120 консультацій). Цим займалися академік С. В. Серенсен, член-кореспондент М. В. Корноухов, кандидати технічних наук М. М. Афанасьєв, В. Г. Чудновський, К. І. Коленчук, Г. С. Писаренко та інші³⁸.

Перед трудящими визволених від загарбників районів постало завдання не лише досягти довоєнного рівня виробництва, а й перевершити його, здійснити раціональні перетворення в усіх галузях, спираючись на останні досягнення науки і техніки. Значні якісні зміни мали відбутися також на заводах сільськогосподарського машинобудування і тракторобудування, які повинні були приступити до випуску нових типів машин та освоїти нову технологію виробництва. Тому виникла потреба забезпечити підприємства такого профілю найновішими верстатами, пристроями й інструментами. Поставлені завдання можна було успішно вирішити лише за допомогою наукових установ. І Академія наук УРСР ці надії виправдала.

³⁴ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 9, спр. 12, арк. 74—75.

³⁵ Там же, арк. 75.

³⁶ Там же, арк. 87.

³⁷ Там же, арк. 18, 21; оп. 9а, спр. 16, арк. 16; оп. 20, спр. 4.

³⁸ Партархів Київського обкому КП України, ф. 8177, оп. 1, од. зб. 9, арк. 104; Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 9, спр. 12, арк. 21.

Вже в березні 1944 р. широко розгорнула свою діяльність лабораторія сільськогосподарської механіки на чолі з членом-кореспондентом АН УРСР А. О. Василенком при Інституті будівельної механіки³⁹. За завданням уряду України та Наркомзему УРСР вона розробила ряд актуальних тем. Важливе значення мали її рекомендації правильного вибору типу молотарок для масового виробництва на заводі «Комунар» у Запоріжжі. Лабораторія подала також велику допомогу в організації підготовки висококваліфікованих кадрів для сільськогосподарського машинобудування. Науковці організовували консультації, виконали чимало наукових експертиз. Так, на Запорізькому заводі «Комунар» було проведено консультацію з питань виробництва молотарок. Тісні науково-виробничі зв'язки мала лабораторія з Інститутом механізації сільського господарства, з Кіровоградським заводом «Червона зірка» та ХТЗ⁴⁰. У першій половині 1945 р. учені довели доцільність та економічну вигідність заміни дорогих сталєних лемешів чавунними⁴¹.

Велику технічну допомогу мали ремонтні заводи та МТС у весняний період 1945 р. Так, співробітник лабораторії, член-кореспондент АН УРСР П. М. Василенко особисто відвідав МТС багатьох районів Київської області (Шполянського, Звенигородського, Тальнівського, Катеринопольського та ін.). Він давав цінні поради щодо організації догляду за сільськогосподарською технікою та її ремонту. Ряд виїздів було зроблено в Дніпропетровську, Запорізьку та Херсонську області з метою встановити й ліквідувати причини масових поломок колінчастих валів тракторів. З його допомогою тут було розроблено новий метод ремонту підшипників⁴².

Науковий колектив Інституту електрозварювання поряд з величезною допомогою фронту багато працював і над здійсненням планів відбудови народного господарства України. Ще на Уралі вчені спроектували типові верстати для виготовлення різних металоконструкцій (балок, труб, колон і т. д.) методом електрозварювання⁴³. 4 квітня 1944 р. Державний Комітет Оборони СРСР схвалив постанову «Про заходи по впровадженню автоматичного електрозварювання на відбудовуваних промислових підприємствах у звільнених районах України»⁴⁴. А вже 12 квітня наукові співробітники інституту прибули на заводи в міста Краматорськ, Ворошиловград, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Сталіно, Макіївку, Запоріжжя, Маріуполь, Харків, Суми та Київ, провели їх обстеження, склали плани і виготовили креслення виробів, що переводились на автозварювання⁴⁵. Багато вчених працювали безпосередньо на підприємствах, керуючи встановленням автозварювальних агрегатів.

22 квітня 1944 р. постановою РНК УРСР і ЦК КП(б) України було зобов'язано директорів 12 найбільших заводів республіки забезпечити протягом поточного року впровадження у виробництво методу автоматичного електрозварювання, запропонованого інститутом.

Працівники відділу впровадження та інструктори по автозварю-

³⁹ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 20, спр. 4, арк. 84.

⁴⁰ Там же, оп. 9, спр. 12, арк. 31—34.

⁴¹ Там же, оп. 9а, спр. 22, арк. 3.

⁴² Там же, арк. 4; спр. 16, арк. 45; оп. 21, спр. 3, арк. 14.

⁴³ Там же, оп. 20, спр. 2, арк. 87—88.

⁴⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 397, арк. 34—36; Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 20, спр. 55, арк. 113—114.

⁴⁵ Архів орденна Леніна та орденна Трудового Червоного Прапора Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона, оп. 2, спр. 17, арк. 16.

ванню протягом року майже 50 разів виїздили на заводи республіки. У проектно-конструкторському бюро вчені розробляли конструкції нової автозварювальної апаратури і вдосконалювали ту, що вже використовувалась на заводах. Всього 1944 р. було випущено 60 проектів⁴⁶.

Зусиллями співробітників інституту було успішно завершено справу на мостобудівному заводі в Дніпропетровську, заводах ім. Ілліча й металоконструкцій у Маріуполі, Наркомбуду — в Сталіно і Макіївці, на суднобудівних заводах у Миколаєві та машинобудівному в Смілі, на київській «Ленінській кузні»⁴⁷.

Отже, автоматичне електрозварювання, яке вже давно було поширене у військовій промисловості, знайшло застосування у мирній праці під час відбудови промислових підприємств на визволеній від ворога території. Заводи, на яких впроваджувалися швидкісні методи електричного зварювання, на власному досвіді переконалися в економічній ефективності цього видатного досягнення наукової думки. Про це свідчать листи, що надходили тоді до інституту⁴⁸. Тісний зв'язок з виробничниками, подання їм повсякденної практичної допомоги — найхарактерніша риса в діяльності науковців інституту.

Завдяки наполегливій праці вчених-електрозварників разом з конструкторами, інженерами-практиками та зварниками-новаторами урядове завдання по застосуванню автоматичного електрозварювання в різних галузях промисловості було успішно виконано. Наприкінці 1945 р. на заводах республіки діяло вже 213 зварювальних автоматів, а незабаром повинні були стати до ладу ще 178⁴⁹.

Не стояли осторонь відбудовчих робіт і установи Відділу фізико-хімічних та математичних наук. Так, Інститут хімії, підтримуючи міцні зв'язки з підприємствами харчової, цукрової, м'ясо-молочної, лісової, машинобудівної, вугільної промисловості тощо дав виробничникам сотні консультацій з питань налагодження хімічного виробництва, створення на заводах гальванічних цехів, електролітичного одержання кисню і водню для автогенного зварювання залізних конструкцій, виробництва будівельних матеріалів та медикаментів і т. ін. У лабораторіях інституту виконувалися термінові аналізи мастил, пального, бітумів, кислот, вугілля. Активну участь взяли вчені у створенні нової на Україні галузі промисловості — вітамінної. Під безпосереднім керівництвом Інституту фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського на багатьох заводах було впроваджено фотоколориметричні методи аналізу сплавів⁵⁰.

Широкого застосування в заводських лабораторіях республіки й усієї країни набули розроблені в Інституті фізики під керівництвом академіка АН УРСР В. Є. Лашкарьова фотоелементи з сірчастого срібла. Їх застосування значно зменшило кількість браку. У липні 1945 р. інститут приступив до серійного виробництва фотоелементів⁵¹.

Співробітники Інституту геологічних наук взяли активну участь у гідрологічному обґрунтуванні генеральної схеми водопостачання Києва, налагодженні водопостачання Південно-Західної, Бессарабської, Ковельської, Львівської, Вінницької та інших залізниць. Роботи геохімічного районування мінеральних вод Української РСР дали

⁴⁶ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 9, спр. 12, арк. 55—57.

⁴⁷ Архів ордена Леніна та ордена Трудового Червоного Прапора Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона, оп. 2, спр. 21, арк. 1—7; спр. 18, арк. 12.

⁴⁸ «Радянська Україна», 12 травня 1945 р.

⁴⁹ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 9а, спр. 16, арк. 84.

⁵⁰ Там же, оп. 4, спр. 1, арк. 31—33.

⁵¹ Там же, оп. 3, спр. 1, арк. 144; оп. 9, спр. 21, арк. 7.

можливість Укркурорту та Наркомату охорони здоров'я скласти план відбудови курортів та санаторіїв⁵².

Вчені Інституту геологічних наук входили до комплексної наукової експедиції, яка допомогла відродити народне господарство братньої Молдавії. Експедицію (до неї входило 8 інститутів) очолював член-кореспондент АН УРСР Є. С. Бурксер. З її допомогою було досліджено й виявлено нові райони залягання вугілля, нафти, горючих газів, вивчено солоні й прісні водоймища, мінеральні джерела тощо. Матеріали експедиції мали велике значення для дальшого розвитку продуктивних сил республіки⁵³.

Багато сил і енергії під час відбудови сільського господарства та харчової промисловості України віддали вчені Відділу біологічних наук, зокрема інститути ботаніки, зоології та біохімії. Так, Інститут ботаніки в 1944 р. мав тісні науково-виробничі зв'язки більш як з 30 установами та підприємствами республіки, для багатьох з яких виконав важливі замовлення⁵⁴.

Учені інститутів клінічної фізіології та біохімії багато зробили для налагодження роботи лікувальних установ Київської області. Вони допомагали забезпечити кабінети й операційні медичним устаткуванням та інструментами. Тісні стосунки з лікарями Бородянського району мав член-кореспондент АН УРСР О. Ю. Лур'є. Він прочитав для медичних працівників багато лекцій про досягнення сучасної терапії, хірургії та інших галузей медицини, провів кілька складних операцій в клініці району, сам керував обладнанням рентгенкабінету в Бородянці. Велику консультативну роботу серед медиків проводили академік О. В. Палладін, доктори медичних наук Р. Є. Кавецький, П. Д. Марчук, Є. О. Татаринов, О. О. Богомолец, Н. Д. Юдіна та ін.⁵⁵

Велику громадсько-політичну роботу серед трудящих України проводили вчені Відділу суспільних наук. Працівники Інституту історії України взяли активну участь у відбудові столиці Радянської України. Вони щотижня працювали на суботниках, виступали з лекціями, доповідями та бесідами серед трудящих міста і республіки. Відповідну роботу проводили наукові співробітники інших установ Відділу.

Таким чином, у період відбудовчих робіт українські вчені перебували на передньому краї, допомагаючи трудящим якнайшвидше ліквідувати наслідки війни, загоїти рани, завдані фашистською окупацією, відбудувати та ввести в дію заводи і фабрики, шахти й електростанції, школи й лікарні, налагодити на визволеній від ворога території сільськогосподарське виробництво, домогтися дальшого його піднесення.

Період відбудови став однією з найяскравіших сторінок в історії Академії наук. Він ще раз блискуче підтвердив вірність марксистсько-ленінського вчення про те, що справжня наука може успішно розвиватися лише в найтіснішому зв'язку з практикою, з життям. Беручи безпосередню участь у відбудовчих роботах, перебуваючи в самому вирі трудового життя, наші вчені вносили великий вклад не лише в розвиток виробництва, а й науки. Практика збагачувала їх новими ідеями, освітлювала шлях, яким мала далі йти наука.

⁵² Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 21, спр. 5, арк. 374; оп. 4, спр. 1, арк. 32—33; «Правда України», 7 квітня 1945 р.

⁵³ Архів АН УРСР, оп. 4, спр. 1, арк. 165.

⁵⁴ Там же, оп. 27 «в», спр. 2, арк. 25—27.

⁵⁵ Там же, арк. 47—50; «Вільна Україна», 24 вересня 1945 р.; «Київська правда», 10 січня 1945 р.

БОЛГАРСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ І КОМІНТЕРН

(До 50-річчя БКП)

П. С. СОХАНЬ

У травні 1969 р. минуло 50 років одному з бойових загонів світового комуністичного руху — Болгарській комуністичній партії. Створена на базі революційної марксистської партії тісних соціалістів, БКП пройшла славетний шлях героїчної боротьби і перемог. Творчо застосовуючи вчення марксизму-ленінізму, вона успішно веде свій народ до соціалізму і комунізму.

Визначним періодом в історії БКП була її діяльність в Комуністичному Інтернаціоналі, 50-річчя якого у березні ц. р. відзначило усе прогресивне людство. Створений з ініціативи В. І. Леніна і озброєний теорією і тактикою марксизму-ленінізму, Комінтерн протягом 1919—1943 рр. був справжнім колективним мозком і бойовим штабом світового комуністичного й робітничого руху. Він узагальнював досвід комуністичних партій, розробляв революційну теорію, їх стратегію і тактику, ідейні й організаційні принципи. Комінтерн відіграв надзвичайно важливу роль у перетворенні компартій у масові бойові революційні марксистські партії — вирішальну силу сучасного суспільного розвитку. Комінтерн був кузницею підготовки й ідейного загартування керівних кадрів національних загонів комуністів у різних країнах.

Окремі прорахунки, неминучі в усьому новому, тим більше в такому складному суспільному явищі, як Комінтерн, не можуть похитнути всесвітньо-історичного значення його діяльності, висунутих ним ідей і принципів, яким не тільки тепер, а й майбутнє ще віддасть належне.

Комуністичний Інтернаціонал об'єднував у своїх рядах усі комуністичні партії того часу, їх діяльність тією чи іншою мірою була завжди в полі зору його керівних органів. Проте, звичайно, через конкретно-історичні фактори ступінь участі окремих партій у діяльності Комінтерну і його керівництва ними була неоднаковою.

Провідну роль у Комінтерні відігравала Комуністична партія Радянського Союзу як найбільш досвідчена і на той час єдина правляча партія, що напромадила великий історичний досвід революційної стратегії і тактики не лише в боротьбі за перемогу соціалістичної революції, а й у будівництві нового соціалістичного суспільства. В діяльності Комінтерну активну роль відіграли й інші найбільш масові і найбільш ідейно загартовані на той час компартії (французька, італійська, німецька та інші), значне місце належало й Болгарській комуністичній партії (БКП).

Сучасні буржуазні фальсифікатори історії прагнуть «довести», нібито Комінтерн був «знаряддям Москви», що в ньому всі справи вирішувала ВКП(б) і т. ін., не гребуючи при цьому навіть відвертою фальсифікацією документів¹. Активна участь у його діяльності представників компартії такої невеликої країни, як Болгарія, переконливо показує всю безпідставність подібних тверджень.

¹ Так, у виданому королівським Інститутом міжнародних відносин в Англії двотомнику фальсифікованих документів Комінтерну шляхом довільного висмикування окремих цитат його автори прагнуть «документально» довести, що Комінтерн був «зброєю Москви» і т. ін. («Новая и новейшая история», 1959, № 2; «Вопросы истории КПСС», 1959, № 2; 1961, № 6).

Болгарська комуністична партія офіційно була проголошена у травні 1919 р. на XXII з'їзді Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (тісних соціалістів) — революційної марксистської партії, що існувала з 1903 р. Протягом 1903—1919 рр. тісняки твердо стояли на позиціях класової боротьби і вірності пролетарському інтернаціоналізму, за що їх високо цінував В. І. Ленін. Незважаючи на непослідовність тісних соціалістів у ряді теоретичних і тактичних питань, Володимир Ілліч відзначав насамперед ті риси, які наближали їх до більшовиків, називав їх революційно-марксистською партією і інтернаціоналістами на ділі².

Після початку першої світової війни і краху II Інтернаціоналу болгарські тісняки були в числі тих, хто став на бік більшовиків. В. І. Ленін у той час проголосив: «II Інтернаціонал умер, переможений опортунізмом. Геть опортунізм і хай живе... III Інтернаціонал»³. Солідаризуючись з цим закликком В. І. Леніна, Д. Благоев на початку 1915 р. також вважав необхідним створити новий Інтернаціонал, очищений від опортуністів, що насправді діяв би «як організація міжнародної революційної соціал-демократії»⁴. Партія тісних соціалістів підтримала практичну діяльність В. І. Леніна в роки війни по згуртуванню лівих інтернаціоналістських сил і створенню після Великого Жовтня нового, III, Комуністичного Інтернаціоналу і в повному складі увійшла до нього, ставши одною з його засновниць. Болгарські делегати брали активну участь у роботі всіх семи конгресів Комінтерну, у його постійному керівному органі — Виконкомі (ВККІ) та інших його робочих органах. Перший конгрес Комінтерну, а також світова комуністична преса відзначали заслуги тісняків у боротьбі за згуртування міжнародної революційної соціал-демократії і створення Комуністичного Інтернаціоналу⁵.

З самого початку діяльності Комінтерну БКП заявляла про свою повну солідарність з його принципами і тактикою. «Ми, болгарські комуністи (тісні соціалісти), — писав у травні 1919 р. Георгій Димитров, — з задоволенням можемо відзначити нашу повну згоду з Леніним у тому, що принципи й тактика Комуністичного Інтернаціоналу — це й наші принципи і наша тактика»⁶. Про роль і авторитет БКП в Комінтерні говорить, зокрема, той факт, що двічі на посаду Генерального секретаря Виконкому обирались представники Болгарської компартії — Васил Коларов (1922 р.) та Георгій Димитров (1935 р.).

Участь представників БКП у діяльності Комінтерну і його постійних органів, особливо в той період, коли її спрямовував В. І. Ленін, була для них важливою школою, дала їм можливість глибше ознайомитися з ленінською теорією і тактикою революційної боротьби, з ленінським стилем роботи.

На першому конгресі Комінтерну, за визначенням В. І. Леніна, «було тільки піднесено прапор комунізму, навколо якого повинні були збиратися сили революційного пролетаріату»⁷. Остаточне оформлення його як міжнародного пролетарського центру, а також розробка організаційних основ компартій і прийняття рішень з найважливіших для них у той час національно-колоніального і аграрного питань, було здійснено під керівництвом В. І. Леніна на II конгресі Комінтерну

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 56.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 23.

⁴ Димитър Благоев. Съчинения, т. 17, София, 1962, стор. 21.

⁵ Первый конгресс Коминтерна, М., 1933, стор. 50; «Коммунистический Интернационал», 1919, кн. 4, стор. 512—514.

⁶ Георгій Димитров. Избранные произведения, М., 1957, т. I, стор. 58.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 234.

(19 липня — 7 серпня 1920 р.). Болгарська компартія делегувала на нього п'ятьох своїх представників. І. Недялков прибув до Москви раніше, решта змушена була добиратися з Варни до Одеси на човнах. Човен Г. Димитрова і В. Коларова буря прибила до румунських берегів, де їх заарештували. Таким чином, у роботі конгресу взяли участь лише три делегати від БКП: головний редактор газети «Работнически вестник» Христо Кабакчиев, перший постійний представник БКП в Комінтерні Іван Недялков (псевдонім — Шаблін) і член партійної ради БКП Нікола Максимов. Як пише в своїх спогадах Х. Кабакчиев, Д. Благоев дуже шкодував, що через хворобу сам не зміг поїхати на конгрес, але він від імені ЦК партії доручив делегатам порадитися з Леніним з основних питань, що постали на той час перед БКП, і перед від'їздом делегатів сказав: «Держіться за більшовиків, за Леніна — з перемогою революції в Росії перемогла і їх справа»⁸.

Троє делегатів від БКП узяли участь у роботі всіх комісій Комінтерну. Христо Кабакчиев — у комісії з міжнародного становища і завдань Комінтерну, по національному та колоніальному питаннях, з організаційних та аграрного питань, а також з питань парламентаризму; виступав основним доповідачем при обговоренні Статуту Комінтерну. В комісіях, що розглядали умови прийому до Комінтерну, а також проблеми профспілкового руху, працював Нікола Максимов, а Іван Недялков — в аграрній комісії. Він виступав також при обговоренні питання про парламентаризм⁹.

Аналіз виступів болгарських делегатів свідчить, що вони поділяли й підтримували ленінські погляди в усіх основних питаннях, що розглядалися на конгресі. З головних проблем — про основні завдання другого конгресу Комінтерну, про умови прийому в Комінтерн, з національного і колоніального питань, з аграрного питання, — В. І. Ленін особисто написав тези. Він прохав делегатів висловлювати свої думки і зауваження, уважно вивчав їх¹⁰, допомагав окремим делегатам, що помилялися, зрозуміти хибність їх поглядів з тих чи інших питань. Володимир Ілліч, зокрема, уважно познайомився з зауваженнями І. Недялкова на його «Первісний начерк тез з національного і колоніального питань»¹¹. З особливою увагою болгарські делегати вивчали ленінські тези з національного, колоніального й аграрного питань, знаходячи в них багато цінного і нового для себе. Настанови Леніна з національного й колоніального питань, а також з аграрного питання, писав Х. Кабакчиев, були справжнім відкриттям для представників БКП, вони жадібно вивчали і сприймали їх, знаходили в них відповідь на ряд основних принципіальних тактичних питань, що гостро постали перед БКП після імперіалістичної війни¹².

За дорученням ЦК Х. Кабакчиев мав дві бесіди з В. І. Леніним, розповідав йому про діяльність БКП і становище в країні. Під час бесіди Володимир Ілліч виявив особливий інтерес до Владайського (солдатського) повстання 1918 р. Вождь революції цікавився видавничою й агітаційно-пропагандистською роботою партії і дав свої поради. Під час другої бесіди В. І. Ленін, ознайомившись з переданою йому болгарською революційною літературою, підкреслив, що БКП спромоглася за короткий час видати прекрасну агітаційну літературу.

⁸ Воспоминания болгарских товарищей о Ленине, М., 1958, стор. 42, 50.

⁹ Второй конгресс Коммунистического Интернационала, Июль — август 1920 г. Протоколы, М., 1934, стор. 307—312, 326, 379—382, 389—394, 627—628.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 155, 227; див. В. І. Ленин. ПСС, т. 41, стор. 161—211.

¹¹ Див. В. І. Ленин. ПСС, т. 41, стор. 633.

¹² Воспоминания болгарских товарищей о Ленине, стор. 45.

Володимир Ілліч навіть виявив бажання прочитати одержані видання в оригіналі і попросив дістати йому болгарсько-російський словник¹³.

Після конгресу Х. Кабакчиев за завданням ВККІ виїздив до Італії, де брав участь у проведенні Установчого з'їзду Італійської комуністичної партії. Його плідна діяльність сприяла тому, що італійські комуністи прийняли програму Комінтерну, а ІКП стала його фракцією.

Після II конгресу Комінтерну БКП розгорнула широку кампанію по пропаганді його рішень серед трудящих Болгарії і втіленню їх у життя. В газеті «Работнически вестник» і окремих виданнях вміщувалися рішення й основні матеріали II конгресу Комінтерну. Протягом 1920—1921 рр. партія посилила також роботу серед селян, профспілок, молодіжних та інших масових організацій. В ряди БКП влилася частина лівих соціал-демократів і групи так званої Робітничої комуністичної партії.

У травні 1921 р. число комуністів у Болгарії зросло до 40 тис.¹⁴ БКП стала однією з найбільш масових і авторитетних політичних партій країни. Внаслідок проведених комуністами заходів було здійснено об'єднання профспілок під гаслами компартії. III конгрес Комінтерну у 1921 р. і II конгрес Профінтерну у 1922 р. відзначили, що Болгарія в той час була єдиною (крім Радянської Росії) країною Європи, де ліквідовано розкол у робітничому профспілковому русі¹⁵. Проте, загалом вірно втілюючи в життя рішення Комінтерну, керівництво БКП все ще недооцінювало необхідності тісного союзу з масовою селянською партією — БЗНС, що в конкретних умовах аграрної Болгарії мало особливе значення. Важливу роль у виправленні лінії БКП відіграла бесіда В. І. Леніна з Г. Димитровим напередодні III конгресу Комінтерну. Г. Димитров згадує, що Володимир Ілліч зустрів його дуже привітно і «коли я передав йому палкі поздоровлення від нашої партії і від трудящих нашої країни, Ленін з своєю звичайною доброю посмішкою потиснув мені руку і сказав: «Знаю, ваш народ хороший, хоробрий народ»¹⁶. Як пише далі Г. Димитров, Володимир Ілліч закидав його численними запитаннями про політичне становище в країні, вплив іноземного капіталу, взаємовідносини Болгарії з сусідніми балканськими країнами, про врангелівців, що перебували на території країни, про стосунки комуністів з Землеробським союзом, про настрої серед робітників і селян, їх ставлення до Країни Рад і т. п. Вислухавши відповіді Г. Димитрова, В. І. Ленін висловив йому свої поради, звертав особливу увагу на роль Комуністичної партії як авангарду робітничого класу, вказував на необхідність зміцнення союзу робітників і селян, підготовки досвідчених і відданих своїй справі комуністичних кадрів, і на закінчення порадив не захоплюватися, а тверезо і невтомно готувати перемогу революції у своїй країні. «Ми не сумніваємося, — сказав на прощання Володимир Ілліч, — що ваша партія і болгарський народ — вірні друзі нашої Радянської соціалістичної республіки»¹⁷.

Глибоко аналізуючи міжнародну обстановку в 1920—1921 рр., В. І. Ленін прийшов до висновку, що настав період тимчасового упо-

¹³ Воспоминания болгарских товарищей о Ленине, стор. 48—49.

¹⁴ Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК (далі — БКП в резолюции и решения...), ч. II, София, 1951, стор. 92.

¹⁵ III Всемирный конгресс Коминтерна. Стенографический отчет, М., 1922, стор. 456; II конгресс Красного Интернационала профсоюзов в Москве, М., 1923, стор. 23, 54—55; 286.

¹⁶ Моя первая встреча с Лениным. Неизвестные воспоминания Георгия Димитрова. — «Правда», 12 листопада 1966 р.

¹⁷ Там же.

вільнення темпів розвитку світової пролетарської революції й у відповідності з цим ставив перед молодими комуністичними партіями як головне завдання — вести копітку повсякденну роботу в масах з метою завоювання їх на свій бік, домагатися єдності дій усіх організацій трудящих у боротьбі за їх безпосередні економічні та політичні інтереси і підготовку майбутньої революції. Цю нову тактику В. І. Ленін всебічно обгрунтував на III конгресі Комінтерну у червні — липні 1921 р. і відстояв у полеміці з лівими, які, не рахуючись з новими обставинами, вимагали негайного і повсюдного «наступу» на буржуазію¹⁸.

На III конгресі Комінтерну Болгарська компартія була представлена досить численною делегацією в складі 20 чол., яку очолювали В. Коларов і Г. Димитров. Участь В. І. Леніна у роботі окремих комісій і в засіданнях конгресу дала змогу болгарським та іншим комуністам ознайомитися з ленінським стилем роботи, його революційною пристрасністю, діловим підходом до вирішення будь-якого питання. В. Коларов писав, що його робота в комісії по розгляду тез одного з центральних питань — про тактику — дала йому можливість безпосередньо бачити, з якою серйозністю, глибиною і знаннями конкретних умов розглядав Володимир Ілліч тактичні проблеми, як не терпів він ніяких догм та пустих фраз, з якою повагою ставився до кожної розумної і обгрунтованої пропозиції¹⁹. На III конгресі В. Коларов був обраний до складу Виконкому Комінтерну. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу прийняв розроблені під керівництвом В. І. Леніна тези про тактику. У відповідності з ними 1921 р. грудневий пленум Президії ВККІ ухвалив спеціальні тези «Про єдиний робітничий фронт», затверджені IV конгресом Комінтерну в 1922 р. Комуністичний Інтернаціонал вимагав від усіх комуністичних партій і груп суворого дотримання тактики єдиного фронту, оскільки лише вона могла вказати комуністам вірний шлях до завоювання на свій бік більшості трудящих. Як конкретну мету єдиного фронту конгрес висунув лозунг боротьби за робітничий уряд (пізніше замінений лозунгом про необхідність встановлення влади робітничо-селянського уряду)²⁰.

Болгарська комуністична партія багато зробила для пропаганди всіх рішень і матеріалів Комінтерну, в яких викладалась ленінська стратегія і тактика революційної боротьби, ідеологічні, тактичні й організаційні принципи комуністичних партій. У газетах і журналах, окремими книжками і брошурами побачили світ усі рішення та інші матеріали конгресів і Виконкому Комінтерну, а також було видано літературу, що їх пропагувала. На своєму IV з'їзді у червні 1922 р. БКП схвалила тактику єдиного фронту, розроблену Комінтерном. Проте не завжди послідовно втілювала її в життя. Так, у прийнятому на з'їзді рішенні з цього питання говорилося, що БКП «найрішучіше відкидає будь-яку спільну справу з буржуазією і будь-який інший союз, блок чи компроміс з буржуазними партіями»²¹. Такою ж буржуазною партією БКП вважала тоді й БЗНС. І хоча БКП зробила деякі кроки до зближення з ним, все ж до вироблення єдиної тактики було дуже далеко. До того ж БЗНС на той час став правлячою партією і розглядав пропозиції комуністів щодо єдності дій як тактичний маневр, націлений на розподіл влади.

¹⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 417, 431—440.

¹⁹ О Ленине. Воспоминания зарубежных современников, стор. 147.

²⁰ Коммунистический Интернационал в документах. 1919—1932, М., 1933, стор. 299—300.

²¹ БКП в резолюции и решения..., т. II, стор. 191.

Скориставшись відсутністю єдності між двома найбільш масовими партіями — БКП і БЗНС, реакційні буржуазні сили в ніч на 9 червня 1923 р. вчинили воєнно-фашистський переворот і розгромили БЗНС, а згодом почали розправу і з комуністами. БКП у такий відповідальний час дотримувалась помилкової позиції «нейтралітету», розглядаючи ці події як боротьбу міської й сільської буржуазії. Виконком Комінтерну на своєму розширеному пленумі 12—21 червня 1923 р. обговорив «болгарське питання», засудив позицію «нейтралітету» ЦК БКП як невірну і вжив заходів до її виправлення. Водночас ВККІ пропонував іншим компартіям зробити висновки з болгарських подій і звернувся з відозвою до трудящих усіх країн, у якій, зважаючи на події в Болгарії, наголосив на необхідності боротися за робітничо-селянський уряд²². Для виправлення лінії БКП в Болгарію прибув В. Коларов — на той час Генеральний секретар Комінтерну. Після подолання протидії певної частини членів ЦК — прихильників тактики «нейтралітету», було прийнято рішення про підготовку до збройного повстання і створено його керівний центр на чолі з В. Коларовим, Г. Димитровим і Г. Геновим. Антифашистське збройне повстання, під час якого комуністи і землеробці діяли спільно, почалося в ніч на 23 вересня 1923 р. Силам реакції вдалося придушити цей збройний антифашистський виступ трудящих. Проте Вересневе повстання мало важливе міжнародне значення насамперед для майбутньої історії болгарського народу. У січні 1924 р. Виконком Комінтерну проаналізував уроки червневих подій та Вересневого повстання в Болгарії і в своїх рішеннях ще раз указав на хибність тактики БКП під час червневих подій 1923 р., повністю схвалив її тактику під час Вересневого повстання, підкресливши, що воно підтвердило вірність тактики єдиного фронту²³. Після смерті В. І. Леніна в світовому комуністичному русі загострились суперечки з корінних питань стратегії і тактики революційної боротьби. Опортуністичні і лівосектантські елементи, кожні по-своєму, намагались зштовхнути компартії з ленінських позицій. У зв'язку з цим особливо гостро стало питання про озброєння компартій ідейними, організаційними і тактичними принципами ленінізму. Це питання було головним у роботі V конгресу Комінтерну (червень — липень 1924 р.) і ряду наступних розширених пленумів ВККІ.

Конгрес указував, що більшовизація компартій є головним завданням моменту. Основними рисами справді більшовицьких партій має стати їх масовість і монолітність, вірність принципам революційного марксизму і пролетарського інтернаціоналізму, уміння творчо підходити до вибору форм і методів боротьби, суворе дотримання принципів демократичного централізму. В спеціальних тезах про більшовизацію, прийнятих на V розширеному пленумі Виконкому в квітні 1925 р., говорилося, що «більшовизація — це уміння застосовувати загальні принципи ленінізму до даної конкретної обстановки в тій чи іншій країні»²⁴. Отже, Комінтерн орієнтував не на догматичне, а на творче використання досвіду більшовизму.

В роботі V конгресу Комінтерну активну участь взяли В. Коларов, Г. Димитров та інші представники БКП. В. Коларов виступив з промовою, а Г. Димитров брав участь у роботі комісій: з національного й колоніального питань, пропаганди, організаційній, профспілковій,

²² Расширенный пленум Исполнительного Комитета Коминтерна (12—23 июня 1923 г.), М., 1923, стор. 39—40, 277—283; «Правда», 29 червня, 4 липня, 22 вересня 1923 р.

²³ Димитър Косев. Международното значение на Септемврийското въстание 1923 г., София, 1964, стор. 203—204.

²⁴ Коммунистический Интернационал в документах, стор. 411, 478.

політичний та ін. В той же час делегати конгресу від інших партій (Е. Тельман, Б. Шмераль та ін.) у своїх виступах аналізували події в Болгарії і зазначали, що уроки і досвід тактики БКП під час червеного перевороту і Вересневого повстання 1923 р. мають значення і для всіх комуністів²⁵. Разом з В. Коларовим до складу Виконкому конгрес обрав Г. Димитрова. Відтоді і до кінця діяльності Комінтерну Г. Димитров разом з В. Коларовим незмінно входив до його керівного органу і плідною роботою вніс свою частку в розробку ним стратегії і тактики світового комуністичного руху.

Активну участь у роботі Комінтерну брали й інші діячі БКП. Після поразки Вересневого повстання 1923 р., а також нової хвилі терору в 1925 р., значна частина болгарських комуністів змушена була емігрувати до Радянського Союзу. Лише у 1926—1927 рр., наприклад, до СРСР прибуло 175 болгарських революціонерів і 42 члени їх сімей. Радянські люди зустрічали їх як рідних братів, допомогли влаштуватися на роботу. Болгарські комуністи навчалися в комуністичних університетах, марксистсько-ленінській, радянсько-партійних школах та інших закладах, чимало їх працювало у Виконкомі Комінтерну. Так, у роботі V розширеного пленуму ВККІ, крім В. Коларова і Г. Димитрова, активну участь узяв видний діяч БКП Станке Димитров-Марек, в роботі VI пленуму — Станке Димитров-Марек і Антон Іванов, а в роботі наступного пленуму — Х. Халачев, С. Колев, Г. Генев²⁶ та ін.

На цих пленумах вирішувались конкретні питання боротьби з лівими і правими ухилами у різних партіях. Г. Димитров, В. Коларов та інші представники БКП за завданням Виконкому Комінтерну вивчали становище в компартіях інших країн і брали участь у розробці ряду важливих питань революційної стратегії й тактики. На VI розширеному пленумі ВККІ Г. Димитров розкрив загрозу для Компартії Німеччини з боку ультралівого крила на чолі з Рут Фішер і Масловим. Посилаючись на болгарський досвід, він застеріг, що боротьба за вірність принципам ленінізму повинна вестись як проти лівих, так і проти правих ухилів²⁷.

Представники БКП активно виступали проти троцькізму як ворожої комуністичному руху течії. На VII розширеному пленумі ВККІ представник БКП Святослав Колев оголосив спільну декларацію болгарської, югославської і румунської комуністичних партій (всі вони входили до Балканської комуністичної федерації), в якій висловлювалась повна солідарність з ВКП(б) у її боротьбі проти троцькістської опозиції. На IX пленумі ВККІ В. Коларов від імені БКП ще раз висловив солідарність з ВКП(б) у її боротьбі з троцькізмом. Він закликав Комінтерн вжити суворих заходів проти нього²⁸. Активну творчу участь взяли представники БКП у підготовці та проведенні VI конгресу Комінтерну. Прийнята на ньому програма давала вірне марксистсько-ленінське узагальнення основних процесів світового розвитку й накреслювала загальні риси перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Проте в ній були й окремі невірні положення, зокрема, в оцінці національної буржуазії і соціал-демократії, в класифікації ха-

²⁵ Стенографический отчет V конгресса Коминтерна, ч. II, М.—Л., 1925, стор. 243, 249, 250, 252, 305, 306; «Правда», 26 червня, «Известия», 6 липня 1924 р.

²⁶ Расширенный пленум Исполкома Коминтерна (21 марта — 6 апреля 1925 г.) Стенографический отчет, М.—Л., 1925, стор. 15—22, 27, 29, 425, 448.

²⁷ Шестой расширенный Пленум Исполкома Коминтерна (17 февраля — 15 марта 1926 г.). Стенографический отчет, М.—Л., 1927, стор. 568—569.

²⁸ Седьмой расширенный пленум ИККИ. Стенографический отчет, т. 3, М., 1927, стор. 221; Боян Григоров. Към вопроса БКП и Коминтерн през 1925—1929 гг.—«Известия на института по история на БКП», София, 1967, т. 17, стор. 215.

рактеру завдань революції, що стояли перед окремими країнами тощо.

Виступаючи на конгресі, В. Коларов відкинув твердження Бухаріна, що в Болгарії можна ставити питання лише про буржуазно-демократичну революцію. На підставі аналізу специфічних економічних умов у країні та співвідношення класових сил він довів, що наступна революція в Болгарії буде соціалістичною²⁹. Історія підтвердила вірність висновків В. Коларова. Ряд важливих питань про стан і завдання компартій балканських країн порушив у своїй промові Г. Димитров³⁰, який тривалий час був секретарем Балканської комуністичної федерації. Глибоке знання специфічних історичних, економічних, політичних та інших умов розвитку балканських країн, особливостей процесу більшовизації їхніх компартій дало йому підставу стверджувати, що для них особливої ваги набувало постійне взаємне співробітництво й обмін досвідом. Г. Димитров підкреслив значення поданої Комінтерном допомоги компартіям балканських країн у виправленні їх політичної лінії, в боротьбі проти ліквідаторів і ультралівих сектантів, у переозброєнні їх ленінізмом, накреслив дальші заходи для вироблення єдиної лінії з аграрного, національного та інших загально-балканських питань. В іншій промові на цьому ж конгресі Г. Димитров застеріг проти недооцінки деякими комуністами антирадянських підступів світового імперіалізму. Він наголосив на необхідності уважного вивчення комуністами всіх країн досвіду більшовицької партії і використання його для перетворення імперіалістичної війни, якщо її імперіалістичним силам все ж вдасться розв'язати, у війну громадянську³¹.

З квітня 1929 р. і до його арешту у березні 1933 р. Г. Димитров очолював Західноєвропейське бюро Комінтерну, яке займалось розробкою багатьох теоретичних і практичних питань, пов'язаних з діяльністю близько 25 компартій³². В цей же час В. Коларов, який очолював з 1930 р. відділ ВККІ по роботі компартій на селі і водночас був директором Міжнародного аграрного інституту і головним редактором журналу «Аграрные проблемы», багато уваги приділяв союзу робітничого класу і селянства. В своїх працях і виступах на пленумах Виконкому Комінтерну у 1929—1933 рр. він давав аналіз особливостей стабілізації капіталізму в сільському господарстві окремих країн, викривав ревізіоністську теорію про стійкість дрібних виробників, розвивав марксистсько-ленінські положення з аграрних питань тощо.

Аналізуючи набутий комуністами досвід, В. Коларов, Г. Димитров та інші болгарські комуністи вели водночас копітку роботу по виправленню політичної лінії БКП. Поразка Вересневого повстання і встановлений після неї жорстокий терор породили зневір'я в успіх революційної боротьби у частини комуністів, які пропонували ліквідувати партію. Інші члени БКП, а також ліві землеробці впали в ультралівий ухил. Вони пропонували відповісти терором на терор. Результатом їх дій був новий розгrom революційних сил і насамперед комуністів урядом Цанкова.

В таких тяжких умовах закордонне керівництво партії на чолі з Г. Димитровим і В. Коларовим на основі досвіду ВКП(б) та вироблених Комінтерном рекомендацій вжило енергійних заходів для оста-

²⁹ Стенографический отчет VI конгресса Коминтерна, М. — Л., 1929, вып. 3, стор. 107.

³⁰ Там же, вып. I, стор. 265—271.

³¹ Там же, вып. I, стор. 270; вып. II, стор. 176.

³² «Известия на института по история на БКП», т. 16, София, 1967, стор. 213—220.

точного звільнення від залишків тих поглядів, що послабляли Болгарську компартію, виробляло ту вірну політичну лінію, яка забезпечила перетворення Болгарської компартії в партію нового типу. Спираючись на допомогу Комінтерну і здорові сили в самій партії, Московська нарада ЦК БКП (липень — вересень 1925 р.), пленум ЦК у Відні (серпень 1926 р.) та II партійна конференція у Берліні (грудень 1927 — січень 1928 р.) повністю викрили невірні погляди і дії правих ліквідаторів та ультралівих. Партія взяла курс на поєднання легальних і нелегальних форм боротьби.

Проте з 1929 р. в партії з'являється нова загроза — ліве сектантство. Виступаючи на словах за більшовизацію партії, ліві сектанти на ділі намагалися проводити шкідливий антиленінський курс. Під маскою «викорінення тісняцтва» вони повели фракційну боротьбу проти старих випробуваних кадрів. Серйозну роботу партії в масах по підготовці їх до революції сектанти підмінювали революційною фразою і гучними закличками до «негайних революційних дій», «загального відкритого повсюдного наступу» і т. ін. Своєю авантюристичною тактикою вони штовхали партію на згубний шлях ізоляції від мас, ставили її під загрозу нового розгрому³³.

У лютому 1930 р. Г. Димитров надіслав до Президії Виконкому Комінтерну доповідну записку, в якій ґрунтовно проаналізував становище в БКП і звернув увагу на небезпеку дій лівих сектантів. У серпні того ж року Політсекретаріат ВККІ прийняв розгорнуту резолюцію «Про комуністичний рух у Болгарії і про поточні завдання Болгарської компартії»³⁴, в якій вперше було дано всебічний аналіз минулої і сучасної діяльності Болгарської компартії, розкривались позитивні революційно-марксистські риси тісняцтва і вказувалося на його пережитки, що заважали більшовизації БКП.

Лівосектантське угруповання в партії на словах погодилося з цією резолюцією Політсекретаріату Виконкому Комінтерну і навіть схвалило її на III пленумі ЦК БКП у грудні 1930 р., проте на ділі воно і надалі вело свій фракціоністський курс, не припинивши його навіть після двох нових рішень Політсекретаріату Виконкому Комінтерну щодо політичної лінії й організаційного становища в Болгарській компартії, прийнятих у 1931 р.³⁵ Керівництво Комінтерну наголошувало на тому, що в Болгарії зараз немає «революційної кризи, яка б виправдувала лозунг «загального наступу», помилково висунутий минулого року»³⁶, засуджувало фракційну боротьбу в партії і давало конкретні пропозиції щодо організаційної перебудови партії, її роботи по завоюванню мас і насамперед селянства, яке становило переважну більшість населення, на свій бік.

Вирішальну роль у подоланні хибних ліво-сектантських ухилів у БКП, як і в інших компартіях, відіграв VII конгрес Комінтерну, історичне значення якого полягає в тому, що він критично проаналізував і переглянув окремі хибні положення попередніх рішень, зокрема, представлення комуністів до соціал-демократії, виробив нову чітку стратегічну лінію комуністичних партій і програму тактичних дій щодо її здійснення, націлену на вирішення головного завдання моменту — боротьби проти фашизму і розв'язання нової світової війни. Значна заслуга в розробці цього курсу належить Г. Димитрову. Його лист до членів ВККІ щодо плану доповіді на VII конгресі свідчить про те, що

³³ История Болгарской коммунистической партии, М., 1960, стор. 269—271.

³⁴ БКП в резолюции и решениях..., т. II, стор. 389—405.

³⁵ Там же, стор. 406—423.

³⁶ Там же, стор. 407.

він з своєї ініціативи порушив ряд важливих питань, зокрема про необхідність переходу від огульної кваліфікації соціал-демократії як соціал-фашизму і головної опори буржуазії до практичного об'єднання революційних і реформістських профспілок, накреслив конкретні шляхи здійснення тактики єдиного фронту³⁷.

VII конгрес Комінтерну творчо розвинув ленінські ідеї тактики єдиного фронту і виклав програму дій комуністів по створенню єдиного робітничого, а також широкого народного антифашистського фронту в національних і міжнародному масштабах як основи для успіху в боротьбі проти фашизму і війни, за мир, демократію і соціалізм.

Ця широка програма дій комуністів по згуртуванню всіх революційних і демократичних сил визначала не лише шляхи боротьби проти фашизму й війни як головного завдання того часу, а стала програмою національно-визвольної боротьби всіх трудящих, у тому числі й трудящих колоніальних і залежних країн за своє визволення. Програма передбачала конкретні шляхи створення урядів єдиного пролетарського фронту, або антифашистського народного фронту. У своїй доповіді Г. Димитров говорив: «Ленін закликав нас 15 років тому зосередити всю увагу на пошуках форм *переходу* або *підходу* до пролетарської революції. Можливо, *уряд єдиного фронту* в ряді країн виявиться *однією* з найважливіших перехідних форм»³⁸. Історія повністю підтвердила вірність цих передбачень і нового курсу, розробленого VII конгресом Комінтерну.

В Болгарії рішення VII конгресу Комінтерну і втілення їх у життя під безпосереднім керівництвом Георгія Димитрова і його соратників — Василя Коларова, Станке Димитрова-Марека, Георгія Дам'янова та ін. відіграли першорядну роль у виправленні лівосектантських помилок і остаточній більшовизації БКП. Відразу ж після агресії фашистської Німеччини проти Радянського Союзу БКП зуміла мобілізувати маси на боротьбу проти реакції і привести їх зрештою до перемоги соціалістичної революції. Хоч правлячі кола Болгарії зв'язали свою країну союзницьким договором з гітлерівською Німеччиною, їм не вдалось послати на війну проти Радянської країни жодного солдата. І в цьому безперечна заслуга болгарських комуністів. З перших днів війни партія мобілізувала трудящих на збройну боротьбу проти фашистських окупантів. Розроблена у відповідності з рішеннями VII конгресу Комінтерну і обнародована влітку 1942 р. програма Вітчизняного фронту дала можливість болгарським комуністам згуртувати всі патріотичні й демократичні сили країни, підняти їх на збройну боротьбу проти гітлерівських окупантів та монархо-фашистського режиму і привести народ до переможного повстання 9 вересня 1944 р., яке знаменувало собою перемогу соціалістичної революції в Болгарії.

У травні 1943 р. Президія ВККІ прийняла рішення про розпуск Комінтерну. Ті форми міжнародної комуністичної єдності, що він уособлював, на той час уже вичерпали себе і не відповідали новим умовам. Але Комінтерн відійшов в історію з повним усвідомленням здійснення своєї історичної ролі. Він допоміг змужніти багатьом комуністичним партіям світу і зокрема БКП, сприяв перетворенню їх на могутню силу сучасного світового розвитку. Традиції Комінтерну, його багатий колективний досвід, ідеї і принципи, проголошені ним, — живуть і ще довго служитимуть справі боротьби за мир і комунізм.

³⁷ Георгій Димитров. Писма, Софія, 1962, стор. 297—299.

³⁸ Георгій Димитров. Избранные произведения, М., 1957, т. I, стор. 435.

Замітки

Ю. О. КУРНОСОВ

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «РАДЯНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ»

У процесі переходу суспільства від первіснообщинного ладу до власницького, з появою антагоністичних класів та відокремлення розумової праці від фізичної з'являються люди, які займаються лише розумовою працею. В період капіталізму для них розумова праця є професією, джерелом існування і вони перетворюються на окрему соціальну верству, яка з другої половини XIX ст. в Росії стала називатися інтелігенцією.

Слово «інтелігенція» походить від латинського «intelligens», «intelligentis», що означає мислячий, розуміючий, спеціаліст.

За марксистсько-ленінським визначенням інтелігенція є соціальним прошарком, бо не займає самостійного становища у суспільній організації праці і розподілі матеріальних благ. Проте заняття розумовою працею зумовлює те, що інтелігенція відіграє значну роль у суспільному розвитку.

Пануючий клас антагоністичного суспільства використовує розумову працю для зміцнення свого соціально-економічного становища. Отже, в суспільстві, заснованому на приватній власності на засоби виробництва, на експлуатації людини людиною, переважна більшість інтелігенції, особливо її високооплачувана частина, обслуговує і захищає інтереси панівних класів. «Буржуазія,— писали Маркс і Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії»,— позбавила священного ореолу всі роди діяльності, які до того часу вважалися почесними і на які дивилися з побожним трепетом. Лікаря, юриста, священика, поета, людину науки вона перетворила в своїх платних найманих працівників»¹.

В капіталістичному суспільстві є певні кола інтелігенції, які стоять ближче до пролетаріату. Прогресивна частина інтелігенції виступає проти експлуататорів трудящих мас, стає в опозицію до капіталістичного ладу, а найбільш послідовні й сміливі представники її піднімаються до розуміння законів суспільного розвитку, історичної ролі пролетаріату і переходять на його бік², привносять в масовий революційний рух робітничого класу соціалістичну свідомість³.

Інтелігенція в дореволюційній Росії також була неоднорідною. Одні її кола вірно служили монархії, капіталістичному ладові. Інші, безперечно менші за своєю чисельністю, відбивали інтереси трудящих. Після виходу на арену революційного руху робітничого класу, з опозиційно до царського режиму інтелігенції виділилася пролетарська її частина.

У колишній царській Росії, в тому числі й на Україні, інтелігенція була нечисленною. В 1913 р. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих у народному господарстві, налічувалося тільки 190 тис.⁴

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 412.

² Там же, стор. 418—419.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 336—337.

⁴ Труд в СССР. Статистический сборник, М., 1968, стор. 251.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції не вся інтелігенція і не одразу перейшла на бік трудящих. Одні з її представників виїхали з країни або пішли з інтервентами, білогвардійською і націоналістичною контрреволюцією, інші стали на шлях саботажу перших кроків соціалістичного будівництва. Але була й інтелігенція, що відразу ж почала працювати з більшовиками. Ця група з перших же кроків Радянської влади допомагала їй боротися за побудову нового життя. Проте Країна Рад потребувала значно більшої кількості кадрів своєї інтелігенції. «Без керівництва спеціалістів різних галузей знання, техніки, досвіду,— вчив Володимир Ілліч,— перехід до соціалізму неможливий, бо соціалізм вимагає свідомого і масового руху вперед до вищої продуктивності праці в порівнянні з капіталізмом і на базі досягнутого капіталізмом»⁵.

Цю ленинську настанову Комуністична партія неухильно здійснювала в роки соціалістичного будівництва, науково визначивши головні напрями створення нової, радянської інтелігенції. Формування кадрів народної інтелігенції відбувалося в нашій країні трьома основними шляхами: 1) залучення, використання і перевиховання в процесі соціалістичного будівництва кращої частини старої інтелігенції; 2) висунення передових робітників та селян на керівну господарську, організаторську і культурно-освітню роботу; 3) підготовки спеціалістів через вищі й середні спеціальні учбові заклади.

З побудовою соціалізму в країні було вирішено в основному проблему створення кадрів радянської інтелігенції. За 1918—1940 рр. тільки вузи і технікуми країни підготували близько 3 млн. фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою⁶.

XVIII з'їзд партії відзначив, що в країні народилася нова, радянська інтелігенція⁷. Переважна більшість її походила з робітників і селян, отже, інтелігенція стала органічною частиною народу. Це було головним і вирішальним у соціальній природі радянської інтелігенції.

Народна інтелігенція внесла значний вклад у справу соціалістичного будівництва, захист Радянської батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни. У відбудові зруйнованого ворогом народного господарства, у завершенні побудови соціалістичного суспільства також чимала заслуга інженерів, техніків, учених, лікарів, учителів, спеціалістів сільського господарства, журналістів, діячів літератури та мистецтва.

Комуністичне будівництво створює нові умови, що якнайкраще сприяють застосуванню знань і здібностей інтелігенції у створенні й запровадженні в життя нової техніки, в управлінні виробництвом, навчанні і вихованні підростаючого покоління, в розвитку науки, літератури та мистецтва. «У період комуністичного будівництва в усіх сферах життя суспільства зростає роль радянської інтелігенції»⁸. Комуністична партія вбачає в інтелігенції свого помічника і міцну опору у вирішенні найрізноманітніших завдань, закликає її ще активніше примножувати духовні багатства радянського суспільства, допомагати партії формувати комуністичний світогляд народу⁹. Завдання, які Комуністична партія покладає на інтелігенцію, не тимчасові, вони висуваються на весь період побудови комунізму. Адже інтелігенція за визначенням В. І. Леніна «за-

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 215.

⁶ Страна Советов за 50 лет. Сборник статистических материалов, М., 1967, стор. 279.

⁷ XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет, М., 1939, стор. 25.

⁸ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 36.

⁹ Див. Постанови Пленуму ЦК КПРС, червень 1963 р., К., 1963, стор. 22.

лишиться окремим прошарком аж до досягнення найвищого ступеня розвитку комуністичного суспільства»¹⁰. Програма КПРС підкреслює, що інтелігенція перестане бути особливою соціальною верствою лише після перемоги комунізму¹¹.

Питання про роль інтелігенції в соціалістичному суспільстві щонайтісніше пов'язане з визначенням самого поняття «радянська інтелігенція». Це зовсім нова за своїм характером соціальна група, вона докорінно відрізняється від буржуазної інтелігенції. Тому «помилково підходити до соціалістичної інтелігенції з тими ж мірками і критеріями, з якими ми підходимо до аналізу причин існування і розвитку буржуазної інтелігенції»¹².

У радянській літературі даються визначення як інтелігенції взагалі, так і радянської інтелігенції. В. І. Ленін ще в дореволюційні часи до інтелігенції в умовах буржуазного суспільства відносив «всіх освічених людей, представників вільних професій взагалі, представників розумової праці... у відміну від представників фізичної праці»¹³. Як бачимо, Володимир Ілліч брав до уваги зміст праці, освітній і професійний фактори.

У «Большой Советской Энциклопедии», «Философском словаре» інтелігенція визначається як соціальна верства, що складається з людей, які професійно займаються розумовою працею¹⁴. Подібні формулювання маємо в інших виданнях (як, наприклад, у дослідженнях М. М. Руткевича)¹⁵.

Такі визначення є неповними, бо не враховують ленінського критерію освіченості¹⁶ (тобто спеціальної підготовки, знань). Вони не беруть до уваги, що розумова праця у буквальному, повному звучанні цього слова означає створення енергією розуму, інтелекту людини певних матеріальних і духовних цінностей. Саме про це вів мову К. Маркс, коли визначав три основні види розумової праці у сфері нематеріального і матеріального виробництва. До першого виду він відносив людей, які створюють *«придатні для продажу товари; це, наприклад, книжки, картини і взагалі всі твори мистецтва, що існують окремо від художньої діяльності художника, який їх створює»*. З другим — зв'язні люди, у яких *«вироблюваний продукт невіддільний від того акту, в якому він виробляється, як це має місце в усіх художників-виконавців, ораторів, акторів, учителів, лікарів, попів і т. д.»* До третього виду належать люди, що працюють переважно головою (інженери, наприклад), вони *«безпосередньо беруть участь у виробництві матеріального багатства...»*¹⁷.

Отже, серед тих, хто займається розумовою працею, чи переважно нею, є істотні відмінності і в характері їх роботи, і в їх кваліфікації. Серед службовців, наприклад, є спеціалісти певної галузі знання, люди високої кваліфікації і неспеціалісти, люди низької кваліфікації. Ми поділяємо точку зору В. С. Семенова, Ю. І. Ширяєва¹⁸ та інших, які до

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 161.

¹¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 55.

¹² Классы, социальные слои и группы в СССР, М., 1968, стор. 168.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 285.

¹⁴ БСЭ, т. 18, стор. 270—273; «Философский словарь», М., 1963, стор. 169.

¹⁵ «Философские науки», 1963, № 5, стор. 23; Марксистская и буржуазная социология сегодня, М., 1964, стор. 236; «Коммунист», 1963, № 10, стор. 15; «Культура и жизнь», 1963, № 2, стор. 29; «Вопросы философии», 1961, № 10, стор. 66; Український радянський енциклопедичний словник, К., 1966, стор. 823.

¹⁶ В. І. Ленін поняття «інтелігенція» і освіченість ставив поряд (В. І. Ленін Твори, т. 2, стор. 299).

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. I, стор. 393, 395.

¹⁸ От социализма к коммунизму, М., 1962, стор. 260; Соціологія на Україні К., 1968, стор. 56.

інтелігенції відносять не всіх працівників розумової праці, а лише спеціалістів народного господарства і культури, виключаючи ту частину службовців, праця яких не вимагає високої кваліфікації і є працею обслуговування (що не слід змішувати із сферою обслуговування як галузю господарства).

Якщо ж вживати наведені вище визначення, то до інтелігенції слід включити продавців магазинів, ларків, завідуючих базами і складами, манікюрш, агентів по постачанню, експедиторів, певну частину працівників зв'язку, міліції тощо, бо офіційна радянська статистика включає їх до осіб, які зайняті переважно розумовою працею¹⁹.

Одночасно існують й інші визначення поняття «інтелігенція», в яких враховується освітній фактор. «Інтелігенція,— тлумачить цей термін «Словарь русского языка»,— це соціальний прошарок, що складається з осіб, які мають освіту і спеціальні знання в галузі науки, техніки, культури і професійно займаються розумовою працею»²⁰. Такої думки дотримуються й інші автори²¹. З часом переглянувши свою точку зору і М. М. Руткевич. «Під інтелігенцією у прямому безпосередньому смислі цього терміну,— писав він,— ми розуміємо не всю сукупність людей розумової праці, а лише найбільш кваліфіковану її частину, тобто спеціалістів, які мають, як правило, вищу або середню спеціальну освіту, включаючи також і тих, хто в даний час перебуває на пенсії»²².

Однак такі визначення, як правильно заявляє В. Є. Вигдорчик, не дають можливості розрізнити особливості інтелігенції в капіталістичному і соціалістичному суспільствах²³.

Даючи визначення поняття «інтелігенція в соціалістичному суспільстві» (маючи на увазі, передусім, радянське), М. М. Руткевич бере до уваги фактор освіти поряд з двома іншими — професійним і змістом праці, тобто тими, які він і ряд інших авторів застосовують для визначення інтелігенції взагалі. Він пише, що під інтелігенцією в соціалістичному суспільстві слід розуміти соціальну групу, верству, що складається з осіб, які професійно займаються висококваліфікованою розумовою працею, що вимагає спеціальної середньої або вищої освіти²⁴. Повністю погодитись з цим не можна, бо таке визначення звужує коло інтелігенції, замикає її як соціальну верству. Насправді ж сучасне життя так би мовити розмиває ряд соціальних ознак. Інтелігенція за місцем і роллю у суспільному поділі праці, за долею при розподілі суспільного продукту зближується з класами радянського суспільства, є співвласником загальнонародної власності. Для інтелігенції втрачає професійний відтінок заняття розумовою працею, бо значна доля цієї праці притаманна, наприклад, і тій частині робітників, які зв'язані з складними комплексно механізованими і автоматизованими технологічними процесами. До того ж і поза виробництвом широкі кола робітників, селян, службовців займаються розумовою працею, беручи участь у роботі різних громадських організацій, в управлінні державними справами через Ради, їх постійні комісії і т. п.

Те ж саме можна сказати і про освітній критерій, що перестає бути характерною ознакою лише інтелігенції. Люди з вищою чи серед-

¹⁹ Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. СССР (сводный том), М., 1962, стор. 141, 165.

²⁰ Словарь русского языка, М., 1957, т. I, стор. 927.

²¹ Словарь современного русского языка, М., 1956, т. 5, стор. 389; «Українська Радянська Енциклопедія», К., 1961, т. 5, стор. 474.

²² «Вопросы философии», 1967, № 6, стор. 15.

²³ Классы, социальные слои и группы в СССР, стор. 167.

²⁴ Классы, социальные слои и группы в СССР, стор. 136--137; «Философские науки», 1966, № 4, стор. 22.

ньою спеціальною освітою сьогодні працюють і за верстатом і на інших робочих місцях.

Таким чином, наведені вище визначення мають ряд хиб. Безперечно, основною ознакою радянської інтелігенції є зміст праці. Та розумова його функція не повинна бути професійною приналежністю тільки інтелігенції, тому слід говорити про заняття — переважно розумовою працею, безперечно, висококваліфікованою. Освітній критерій також не можна обмежувати лише наявністю диплома про закінчення вищої чи середньої спеціальної школи.

Та чи досить названих критеріїв для визначення поняття «радянська інтелігенція?» Одностайної відповіді на це питання поки що немає. На нашу думку, не досить обмежитися лише одним — характером праці, як це пропонувалося на конференції в Мінську у 1966 р.²⁵

Деякі автори, наприклад, пропонують враховувати морально-етичні критерії. Так, на сторінках журналу «Коммунист» народний художник СРСР Б. Іогансон у статті «Народная интеллигенция» зазначав, що в поняття «радянський інтелігент» повинен входити цілком визначений соціальний, морально-етичний і естетичний зміст²⁶. Подібні думки висловлювали й інші автори²⁷. Беручи участь у розмові про кругозір спеціаліста, розпочатої на сторінках газети «Правда», декан факультету Красноярського медінституту В. Чернявський наголошує на необхідності виховувати у майбутніх спеціалістів «такі необхідні для радянського інтелігента якості, як доброзичливість, делікатність, гідність»²⁸ і т. д. Тобто мова тут іде про морально-етичні риси, що мають бути обов'язковою складовою частиною змісту поняття «радянський інтелігент». Такі ж думки з цього питання вже мав нагоду опублікувати й автор даної статті. Подібні міркування останнім часом висловлюються все настійніше і частіше, поряд з науковою вони «стали проникати і в широку пресу», як на це вказують їх опоненти²⁹.

На наш погляд, до визначення поняття «радянська інтелігенція» включає певний моральний елемент С. П. Стадучин. «Сучасна радянська інтелігенція,— пише він,— соціальна верства людей, що розширюється, і праця яких є творчою за характером і переважно розумовою за змістом»³⁰. Вимога праці — творчої за своїм характером — безпосередньо пов'язана із моральною категорією. Та й один з тих, хто заперечує введення морально-етичного критерію у визначення поняття «радянська інтелігенція» — професор М. М. Руткевич, говорячи про різноманітність категорії практиків, об'єктивно визнає цю необхідність. Адже саме недостатній культурний, морально-етичний рівень малоосвічених майстрів чи завідуючих фермами, які не вчать і не вчитимуться вже за віком³¹, був у минулому не останньою причиною того, що ці люди не відчували внутрішньої потреби вчитися, щоб згодом стати більш корисними для справи соціалістичного будівництва.

Нарешті, слово інтелігенція вже в період свого народження передбачало певний етичний момент³². Цю точку зору засвідчує і ряд радян-

²⁵ Классы, социальные слои и группы в СССР, стор. 168.

²⁶ «Коммунист», 1966, № 6, стор. 79.

²⁷ «Коммунист», 1957, № 17, стор. 104—115; «Агитатор», 1967, № 22, стор. 57—59.

²⁸ «Правда», 13 березня 1968 р.

²⁹ «Философские науки», 1963, № 5, стор. 27; С. П. Стадучин. Некоторые закономерности развития социалистической интеллигенции в период строительства коммунизма. Автореферат на соискание ученой степени кандидата философских наук М., 1966, стор. 14.

³⁰ Строительство коммунизма и формирование нового человека, Свердловск 1966, стор. 179.

³¹ Классы, социальные слои и группы в СССР, стор. 143.

³² Новый энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона, т. 19, стор. 538; Интеллигенция в России. Сборник статей, Спб., 1910, стор. 248.

ських авторів, які пишуть про неї або на основі вивчення відповідних джерел³³, або посилаючись на такі висловлювання про російську інтелігенцію: «Це не визначення роду занять, а історичне явище»³⁴. Не буде помилкою зауважити, що мова йде тут про найкращу, прогресивну частину інтелігенції Росії, яка відзначалася своєю революційністю, була сповнена симпатій до тяжкого становища селянської маси³⁵.

Більш повне і чітке визначення поняття «радянська інтелігенція» вимагається ще й тому, що ряд радянських авторів значно обмежує кількісну сторону інтелігенції, виключаючи з її середовища певні групи і приєднуючи їх до складу робітничого класу або колгоспного селянства. Неправильне тлумачення поняття «інтелігенція» виявляють окремі науковці в соціалістичних країнах. Так, колишній польський соціолог З. Бауман заявляв, що це поняття взагалі застаріло; югослав Яничевич запропонував обмежити склад інтелігенції тільки тими, хто створює нові культурні цінності, передусім у науці й мистецтві³⁶. Перекручують місце і роль інтелігенції в суспільстві буржуазні автори³⁷. А англійський соціолог Г. Лабедц прямо твердить, що начебто «нова радянська інтелігенція — це надто не визначене поняття»³⁸.

Отже, існує чимало причин того, щоб у визначення поняття «радянська інтелігенція» ввести нові критерії, крім тих, що застосовуються до інтелігенції взагалі. Щоб можна було говорити про радянську інтелігенцію у повному розумінні цих слів, про активну її роль у комуністичному будівництві, зокрема у комуністичному вихованні трудящих, слід підкреслити ті риси, які відрізняють її від інтелігенції буржуазного суспільства.

Повне, всебічне визначення поняття «радянська інтелігенція» матиме не тільки теоретичне, а й практичне значення. Поряд з освітніми воно посилить виховні функції у вищих і середніх спеціальних учбових закладах, де в основному готуються кадри інтелігенції. Це визначення буде акцентувати увагу на такій думці: якщо ти одержав тільки знання за обсягом програми, але не маєш високих моральних якостей, не віддаєш себе громадській справі, то ти, отже, ще не спеціаліст, не інтелігент, а просто людина, що має диплом про закінчення учбового закладу. Сам по собі цей диплом, як правильно пишуть вихователі молоді, не дає випускнику ніяких гарантій ні щодо його моральних якостей, ні щодо його культурного рівня³⁹. Важливість цього була підкреслена на XXIII з'їзді партії. «Наші спеціалісти,— говорилось у звітній доповіді ЦК КПРС,— повинні не тільки досконало володіти своєю спеціальністю, але й знати закони суспільного розвитку, внутрішньої і зовнішньої політики, мати широкий кругозір»⁴⁰.

Введення до визначення поняття «радянська інтелігенція» морально-етичних і інших ознак піднесе авторитет радянської інтелігенції, як активного учасника боротьби проти відсталості й примітивізму, неповаги до людини, більш наочно буде показувати духовне зростання й ідейне багатство народу, що має дуже велике значення в будівництві комунізму й боротьбі з його противниками.

Повне визначення ознак радянської інтелігенції дасть можливість

³³ «Известия», 29 апреля 1965 р.

³⁴ «Известия», 19 січня 1968 р.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 454; т. 20, стор. 97, 221.

³⁶ Социология в СССР, М., 1965, т. 1, стор. 395.

³⁷ «Коммунист», 1959, № 5, стор. 88—95.

³⁸ Марксистская и буржуазная социология сегодня, стор. 259.

³⁹ «Правда», 13 березня 1968 р.

⁴⁰ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт. т. I, К., 1966, стор. 77.

статистичним установам подавати точні підрахунки кількості інтелігенції в нашій країні, окремо в республіках. Досі у різних статистичних довідниках то об'єднуються робітники й службовці ⁴¹, то наводиться кількість працівників розумової праці без відомостей, з яких груп вони складаються ⁴², то поєднуються спеціалісти й службовці в одну групу ⁴³.

Бажано було б, щоб з порушених у статті питань висловились на сторінках «Українського історичного журналу» науковці-історики, філософи та представники інших суспільних наук.

⁴¹ Народное хозяйство СССР в 1965 г. Статистический ежегодник, М., 1966, стор. 42.

⁴² Народне господарство Української РСР в 1961 р. Статистичний щорічник, К., 1962, стор. 12.

⁴³ Народне господарство Української РСР в 1965 р. Статистичний щорічник, К., 1966, стор. 32.

Д. С. ШЕЛЕСТ

РОЗВИТОК ТВОРЧОЇ СПІВДРУЖНОСТІ НАУКОВЦІВ І ПРАКТИКІВ-МЕТАЛУРГІВ (1959—1965 рр.)

На всіх етапах комуністичного будівництва важлива роль у розвитку народного господарства належала і належить ученим. Свого часу К. Маркс підкреслював, що продуктивність праці визначається рядом умов, у тому числі «рівнем розвитку науки

і ступенем її технологічного застосування...» ¹. Виходячи з марксистсько-ленінських положень, Комуністична партія піклується про розвиток науки, перетворення її в безпосередню продуктивну силу суспільства, сприяє зміцненню зв'язку науки з виробництвом. Плідно працювали в цьому напрямку в період між ХХІ і ХХІІІ з'їздами КПРС партійні організації металургійних підприємств України. Вони зосередили головну увагу на зміцненні матеріальної бази наукових установ, створенні нових і перебазуванні існуючих дослідних центрів у металургійні райони республіки.

Протягом 1960—1961 рр. партійні органи Донецької, Дніпропетровської, Запорізької і Луганської областей енергійно сприяли забезпеченню кадрами і устаткуванню філіалів Київського інституту автоматики Держплану УРСР по комплексній механізації і автоматизації виробничих процесів на підприємствах чорної металургії. Лише колектив Дніпропетровського філіалу Інституту автоматики з 1961 по 1965 рр. під керівництвом кандидатів технічних наук А. К. Олексєєва, П. С. Бондаренка, інженера А. Ігнатенка виконав 58 науково-дослідних робіт. Річний економічний ефект від їх впровадження у виробництво становив 4 млн. крб. ²

Значно поживавив наукові пошуки колектив Інституту чорної металургії Академії наук УРСР, який після ХХ з'їзду КПРС перебазувався з Києва до Дніпропетровська. Вчені Інституту уклали договори про спільні дослідження з 16 металургійними підприємствами республіки ³. За роки семирічки науковці спільно з металургами здійснили роботи по інтенсифікації процесів у доменному виробництві, впровадили метод без-

¹ К. Маркс. Капітал, т. I, К., 1954, стор. 46.

² «Прапор юності», 4 червня 1965 р.

³ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 5250, оп. 7, од. зб. 1, арк. 78.

перервного прокату, що дозволило поліпшити якість і знизити його собівартість⁴.

ЦК КП України та місцеві парторганізації велику увагу приділяли зміцненню наукової бази металургійної промисловості Донбасу. В перші роки семирічки тут були створені поряд з Донецьким політехнічним Донецький науково-дослідний інститут металів та Ждановський металургійний інститут. 1965 р. відкрився Донецький центр Академії наук УРСР. Наближення наукових установ до виробництва сприяло вибору актуальних досліджень, зміцненню творчої співдружності вчених і практиків у прискоренні технічного прогресу, розвитку всіх галузей металургії.

Провідна роль у механізації та автоматизації металургійних агрегатів належить заводським дослідникам, працівникам проектних і конструкторських відділів підприємств. Червневий Пленум ЦК КПРС (1959 р.) зобов'язав партійні організації значно поліпшити конструкторську роботу, зміцнити експериментальні бази, створити широкий простір для творчої думки. У відповідності з цією постановою парторганізації значно зміцнили проектні, конструкторські й технологічні служби. В 1959 р. лабораторії механізації і автоматизації виробництва почали працювати на Єнакіївському і Харцизькому металургійних заводах, Дніпропетровському трубопрокатному ім. Леніна, в 1960 р.— на «Запоріжсталі», 1961 р.— на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського та ін. Всього в 1960 р. на металургійних підприємствах Луганської області діяло 11⁵, а в Донецькій— 37 нових конструкторських відділів та лабораторій механізації та автоматизації виробництва⁶.

Позитивного досвіду роботи по зміцненню дослідних служб набула парторганізація Дніпродзержинського металургійного заводу ім. Дзержинського. Велику допомогу в цьому комуністам підприємства подавав міськком партії, який у 1959 р. тричі обговорював звіти партійних і господарських керівників заводу про хід створення відділів і лабораторій по впровадженню нової техніки й прогресивної технології. Так, у січні 1959 р. міськком партії розглянув питання «Про провідну роль дослідних лабораторій заводу ім. Дзержинського в технічному прогресі», відзначивши нечисленність цих служб, а також недостатні творчі зв'язки їх членів з робітниками на виробництві і вченими. Бюро зобов'язало партком підприємства взяти цю справу під свій контроль, розширити контакти з науковими закладами, які займалися розробкою проблем дальшого розвитку металургійного виробництва⁷.

Партком заводу ім. Дзержинського згідно з цією постановою з участю партбюро цехів 15 лютого 1959 р. розглянув і затвердив основні напрями спільних наукових пошуків виробничих лабораторій і 30 дослідних закладів країни, в тому числі відповідних установ Академії наук УРСР і Інституту чорної металургії УРСР. Протягом 1959 р. під керівництвом заступника секретаря заводського парткому М. П. Решетняка група спеціалістів займалася створенням нових лабораторій, а також добором кадрів для них. В 1959 р. для цеху автоматики було підібрано 211 чоловік з вищою і середньою освітою, для конструкторського

⁴ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 9870, оп. 1, од. зб. 192, арк. 21.

⁵ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 2, од. зб. 440, арк. 246.

⁶ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 48, од. зб. 3, арк. 6.

⁷ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 33, оп. 724, од. зб. 14, арк. 19—24.

відділу — 83, для центральної заводської лабораторії автоматизації і механізації — 132 металурги⁸.

Хід виконання накресленої наукової програми систематично обговорювався на партійних і робітничих зборах, контролювався через мережу постів, груп і комісій народних дозорців. Всі ці заходи парторганізації металургійного заводу дозволили домогтися високої ефективності технічних удосконалень. Якщо в 1959 р. економічний ефект виконаних на підприємстві науково-дослідних робіт дорівнював 235,5 тис. крб.⁹, то в 1965 р. — 1252,3 тис. крб.¹⁰

Доцільність застосованих науковцями технічних нововведень в 1959—1965 рр. була очевидною й на інших металургійних заводах. У 1965 р. порівняно з 1959 р. прибуток від впровадження наукових досягнень збільшився на «Запоріжсталі» більше ніж у 2,5 раза на Комунарському металургійному заводі — в 7,6, на Донецькому — майже в 38 разів¹¹.

В досліджуваний період партійні організації республіки добивалися дальшого зміцнення співдружності і практиків-металургів з ученими, застосовуючи різні форми і методи. Під керівництвом парторганізацій профспілки використовували таку дійову форму вирішення технічних проблем виробництва, як проведення науково-теоретичних та технічних конференцій.

Цікаво пройшла конференція на тему «Паростки нового, комуністичного входять у життя», організована Запорізьким обкомом партії, облрадрпрофом і облрадою науково-технічних спілок у червні 1960 р. в Запоріжжі. Їй передувала велика підготовча робота. У квітні-травні на заводах «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь» та інших підприємствах були проведені заводські конференції, в ході яких збиралися пропозиції по вдосконаленню виробництва, поліпшенню організаторської та масово-політичної роботи, виділялися кращі доповідачі на обласну конференцію. Учасники її вчені, партійні працівники і новатори виробництва поділилися досвідом щодо ведення науково-технічної пропаганди, комуністичного виховання трудящих металургійних підприємств, затвердили рекомендації по впровадженню у виробництво передової технології випуску спеціальних сталей, холодного прокату і модернізації агрегатів¹².

Науково-теоретичні конференції Ленінського району Дніпропетровська, Орджонікідзевського району Запоріжжя були присвячені питанням економіки виробництва, планування. Зверталась також увага на те, як поліпшити матеріальне стимулювання трудящих після вересневого Пленуму ЦК КПРС (1965 р.).

Ефективним засобом активізації наукових пошуків були семінари, конкурси та огляди виконання планів дослідних робіт. Практика свідчить, що там, де партійні організації старанно готуються до оглядів,

⁸ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 1715, оп. 13, од. зб. 4, арк. 21.

⁹ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 4516, оп. 1, спр. 67, арк. 58. Тут і далі в масштабі цін після 1961 р.

¹⁰ Поточний архів планового відділу Міністерства чорної металургії УРСР. Пояснювальна записка до звіту діяльності Дніпродзержинського металургійного заводу ім. Дзержинського за 1965 р., арк. 46, 47.

¹¹ Підраховано автором. Державний архів Запорізької області, ф. 1378, оп. 3, спр. 48, арк. 163; Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 2, од. зб. 452, арк. 5; Державний архів Донецької області, ф. 2922, оп. 1, спр. 154, арк. 44; дані за 1965 р. взяті з поточного архіву відділу техніки Міністерства чорної металургії УРСР. Аналіз виконання плану науково-дослідних робіт по Укр. ДУМЗ і МЧМ УРСР за 1965 р.

¹² Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 8, од. зб. 184, арк. 2, 36, 83, 94, 172.

використовуючи різноманітні форми і методи, створюють комісії і пости контролерів, там творча ініціатива металургів набуває широкого розмаху. Так, у Всесоюзному огляді науково-дослідних робіт у травні—грудні 1962 р. лише на Дніпропетровщині взяло участь 4300 металургів¹³, а в Донецькій області—понад 6 тис. чоловік¹⁴. Економічний ефект від впровадження їх пропозицій становив відповідно 870 і 1457 тис. крб.

У роки семиріччя партійні організації надавали великого значення розвитку громадських засад у науковій діяльності. На металургійних заводах республіки створювалися інститути робітників-дослідників, товариства раціоналізаторів і винахідників, творчі лабораторії і бригади з числа вчених, інженерно-технічних працівників, новаторів виробництва. Вони в позаробочий час спільно з робітниками заводських лабораторій вирішували проблеми ліквідації браку, вдосконалення техніки і технології, підвищення продуктивності праці. Всього в 1963 р. на металургійних підприємствах Донецької області працювало 45 творчих лабораторій і громадських інститутів, у роботі яких брало участь 587 чоловік.

1962 р. 120 співробітників Дніпропетровського громадського науково-дослідного інституту охорони праці здійснили на підприємствах області 19 важливих заходів щодо поліпшення умов праці робітників, інженерів і службовців. Внаслідок цього травматизм на «Криворіжсталі» зменшився на 15,9%, на Новомосковському металургійному заводі—на 26,9%, на Нікопольському південнотрубному—на 5,7%¹⁵. Робота практиків-металургів на громадських засадах під керівництвом вчених допомагала їм виробляти творчий підхід до справи, підвищувати культурно-технічний рівень.

Широкого розповсюдження у досліджуваний період набули університети технічного прогресу, створені парторганізаціями при вузах, у палацах культури металургійних підприємств.

Вони були покликані ознайомити слухачів з новими досягненнями вітчизняної та зарубіжної науки й техніки, досвідом роботи передовиків виробництва, сприяти впровадженню комплексної механізації та автоматизації, прогресивної технології. Заняття тут провадили на громадських засадах вчені, партійні й господарські керівники, висококваліфіковані спеціалісти і новатори виробництва.

Популярністю серед металургів користувався університет технічного прогресу на заводі «Азовсталь», де навчалось 1115 чоловік. У 1965 р. для них було проведено 182 лекції та 27 конференцій. З доповідями і бесідами виступили вчені Ждановського металургійного інституту: доктор технічних наук В. Ф. Зубарєв, кандидат технічних наук Є. А. Козачков¹⁶. За успіхи, досягнуті в підвищенні культурно-технічного рівня металургів, а також допомогу в переобладнанні цехів у 1965 р. Українська рада НТТ присудила цьому університету перше місце¹⁷. В 1960 р. було створено такий заклад на Донецькому металургійному заводі. Керувала ним рада на чолі з членом парткому, інженером А. Камінським. Члени ради складали програми навчання, розклад занять для цехових

¹³ Поточний архів Дніпропетровської обласної профспілок. Довідки й інформації у питаннях праці і змагання за 1962—1963 рр., арк. 5—7.

¹⁴ Поточний архів Донецької обласної профспілок. Інформація про участь членів НТТ чорної металургії області у виконанні планів науково-технічних робіт за 1963 р., арк. 2, 16.

¹⁵ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 9870, оп. 1, од. зб. 103, арк. 142.

¹⁶ «Социалистический Донбасс», 6 березня 1960 р.

¹⁷ Поточний архів Міністерства чорної металургії УРСР. Пояснювальна записка до звіту заводу «Азовсталь» за 1965 р., арк. 57.

філіалів, добирали лекторів на конференції та ін. Те, що філіали та відділи університету технічного прогресу очолювали начальники цехів та їх заступники, посилювало відповідальність господарських керівників за роботу цього громадського органу навчання трудящих.

Конференція членів університету технічного прогресу мартенівського цеху в січні 1964 р. була присвячена темі: «Шляхи підвищення продуктивності праці на мартенівських печах». Підготовкою матеріалів і рекомендацій щодо поліпшення техніко-економічних показників агрегатів займалися 20 студентів політехнічного інституту. Доповідачі — секретар парторганізації цеху І. Хачатуров, викладач кафедри політекономії Донецького політехнічного інституту А. Каменюк, студентка Н. Васіна, сталевар Романенко внесли пропозиції по скороченню непродуктивних простоїв, підвищенню якості металу, стійкості агрегатів. Впровадження цих рекомендацій дозволило мартенівцям збільшити виробництво металу, піднести продуктивність праці¹⁸.

Партком заводу неодноразово обговорював звіти про діяльність університету, подавав його членам допомогу, узагальнював і поширював через газету «Металлург» кращий досвід роботи цехових філіалів громадського вузу. В 1965 р. 3 тис. чоловік навчалося на його факультетах¹⁹. Створення широкої мережі народних університетів, залучення до роботи в них учених і новаторів виробництва сприяли поєднанню теоретичних знань з практичною діяльністю трудящих по технічному вдосконаленню виробництва.

В 1959—1965 рр. співдружність представників науки і виробництва постійно зміцнювалася і розвивалася. Успішно реалізовували договори про змагання колективи електросталеплавильного цеху № 1 заводу «Дніпроспецсталь» і Запорізького машинобудівного інституту²⁰, Комунарського металургійного заводу і Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона Академії наук УРСР²¹ та ін.

Контролюючи хід виконання взятих зобов'язань, парторганізації провадили спільні засідання парткомів інститутів і металургійних підприємств, створювали спеціальні комісії, ставили звіти учасників руху на партійних і робітничих зборах. Так, змагання між колективами Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. К. Лібкнехта і Дніпропетровського металургійного інституту обговорювалось у жовтні 1965 р. на спеціальному засіданні, в якому взяли участь представники кафедри політекономії, економіки і організації виробництва інституту і науковців економічної ради заводу. Згодом металургам звітували про свою творчу діяльність колишні вихованці цього підприємства, професор С. Т. Ростовцев, Н. Ю. Тайц, С. Ф. Чукмасов²².

Змагання між ученими і виробничниками дозволило залучити доторчих пошуків багатьох металургів-практиків, розширити тематику досліджень, своєчасно виконувати накреслені заходи. Якщо в 1959 р. плани науково-дослідних робіт на металургійних підприємствах Дніпропетровської області були виконані на 93%²³, на «Запоріжсталі» — на 52%²⁴, на Комунарському металургійному заводі — на 74%²⁵, то в 1965 р. всі завдання в цій галузі здійснювались своєчасно. Економічні

¹⁸ «Металлург» (багатотиражка Донецького металургійного заводу), 4 січня 1964 р.

¹⁹ «Правда», 25 січня 1966 р.

²⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2246, арк. 25.

²¹ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 2, од. зб. 563, арк.

²² «Правда України», 5 березня 1966 р.

²³ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 4516, оп. 1, сир. 620, арк. 11

²⁴ Державний архів Запорізької області, ф. 1378, оп. 3, сир. 48, арк. 93.

²⁵ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 229, оп. 1, од. зб. 908, арк.

ефект від впровадження 160 значних наукових заходів дорівнював 14 024,7 тис. крб.²⁶

У роки семирічки творча співдружність учених і практиків спрямовувалась на застосування наукової організації праці. З цього питання на заводах були проведені партійні й робітничі збори, на яких металурги разом з ученими намічали конкретні рекомендації. На підприємствах створювалися творчі бригади під керівництвом головних інженерів, бюро і відділи наукової організації праці. Вони розробили 180 планів, які передбачали протягом 1965—1967 рр. впровадити 2 238 заходів. У 1965 р. їх було здійснено 860, що дозволило вивільнити 220 металургів і одержати річний економічний ефект у 3,7 млн. крб.²⁷

Зміцнення творчої співдружності представників науки і виробництва дало значні позитивні результати в розвитку металургійної промисловості. За 1959—1965 рр. використання доменних печей зросло на 18 %, мартенівських — на 25 %. На Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського, «Криворіжсталі», Ждановському металургійному заводі ім. Ілліча освоєно прогресивне виробництво киснево-конверторної сталі, якому належить майбутнє. Загалом у республіці впровадження нової техніки і технології дозволило за семирічку збільшити продуктивність праці в металургії на 37 %²⁸.

Широкі можливості для посилення ролі науки у виконанні народно-господарських завдань відкрили рішення вересневого Пленуму ЦК КПРС (1965 р.) та XXIII з'їзду КПРС. Вони спрямовані на дальший розвиток співробітництва заводських дослідників з колективами центральних галузевих наукових установ, на вирішення корінних проблем комуністичного будівництва.

²⁶ Поточний архів Міністерства чорної металургії УРСР. Аналіз виконання плану науково-дослідних робіт за 1965 р.

²⁷ Поточний архів Міністерства чорної металургії УРСР. Пояснювальна записка до звіту відділу праці Міністерства за 1965 р., арк. 11—13.

²⁸ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, К., 1966, стор. 14.

Л. П. ДЕМ'ЯНЕНКО

М. О. СКРИПНИК У ЛЬВОВІ

Віками гноблений і роз'єднаний кордонами український народ плекав мрію про волю та возз'єднання всіх українських земель в єдиній державі. Воля до українців прийшла після Великого Жовтня, коли була утворена Українська Радянська Соціалістична Республіка. Проте за її межами лишилися Буковина, Волинь, Галичина та Закарпаття. Український народ на цих землях стогнав під владою румунських бояр, польських та чеських панів, угорських фашистів, однак ніколи не втрачав надії на возз'єднання з Радянською Україною.

Трудащі Країни Рад не забували про своїх уярмлених братів, підтримували їх. У 20-і роки існували тісні культурні зв'язки між Західною Україною і УРСР. Між Харковом, Києвом та Львовом здійснювався обмін літературою, рукописними матеріалами. До Радянської України не раз приїжджали звіди відомі вчені — К. Студинський, І. Свенціцький та ін. В свою чергу, радянські науковці відвідували Львів.

Особливо активно спілкувалися Всеукраїнська Академія наук (ВУАН) і Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) у Львові. І хоча в НТШ брали участь націоналісти, але там також працювали десятки чесних, відданих народові науковців. Слід відзначити, що в НТШ виростили

такі визначні вчені як М. Павлик, І. Франко, В. Гнатюк, І. Верхратський, В. Левицький та інші. Пізніше у ньому задавали тон передові львівські вчені М. Возняк, В. Щурат і Ф. Колесса, обрані 1929 р. на загальних зборах ВУАН академіками.

У вересні 1929 р. Львів відвідав нарком освіти УРСР М. О. Скрипник. 17 вересня він був присутній на спільному засіданні секцій і комісій НТШ, де виступив з доповіддю про стан і перспективи освіти й науки на Україні¹.

М. О. Скрипник — один з видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, соратник великого Леніна багато сил і енергії доклав до справи зміцнення Української Радянської держави, розвитку її культури, науки і освіти. Життя та діяльність Миколи Олексійовича досліджені в історико-партійній літературі. Проте деякі факти залишилися невисвітленими, зокрема його перебування у Львові.

У вересні 1929 р., повертаючись з Берліна, М. О. Скрипник завітав до Львова. Тут, у Радянському консульстві, йому влаштували прийом, на якому були присутні близько 25 науковців, діячів культурних, економічних та інших західноукраїнських організацій, а також працівники редакцій часописів, газет різних партій — від «Сель-Роб єдності» до «Діла».

Наступного дня на честь визначного гостя з Радянської України були скликані загальні збори НТШ, в яких взяли участь 250 чол.

Микола Олексійович ознайомив присутніх з станом і перспективами культурного будівництва в УРСР². Він, зокрема, підкреслив, що «наука в УРСР твориться безпосередньо для широких працюючих мас робітництва і селянства, для цілої перебудови життя України на нових засадах. Не на словах, а на ділі ми будуємо нову українську культуру, що є у нас кончею потребою, передумовою і важливішим знаряддям соціалістичної перебудови цілого життя нашої країни»³.

Щоправда, доповідь викликала протидію ворожих елементів. За свідченням М. О. Скрипника, не обійшлося без провокаційних випадів, зокрема, з боку редактора органу соціал-радикалів Стахова і українського фашиста Донцова. Але ніхто з присутніх не підтримував їх.

Перебування М. О. Скрипника у Львові, знайомство з ученими і діячами культури — яскраве свідчення братерської солідарності з трудящими західноукраїнських земель у їх боротьбі за соціальне і національне визволення.

В українських радянських газетах «Комуніст», «Пролетарська правда»⁴ та інших були розміщені детальні звіти про перебування наркома освіти УРСР у Львові, а також відгуки і коментарі в зв'язку з цією подією із зарубіжних газет. Так, буржуазна реакційна польська преса повила шалену антирадянську кампанію під час перебування М. О. Скрипника у Західній Україні. Вона звинувачувала гостя з Радянської України в намірі «внести комуністичний дух в українське оточення Східної Мало-Польщі». «Експрес поранни» опублікував статтю під заголовком «Провокаційні виступи чекістів у Львові», яку передрукувала також офіційна «Епока»⁵.

¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 38, арк. 20.

² «Пролетарська правда», 20 вересня 1929 р.

³ Культурна єдність цілокупного українського народу, — «Українська газета» (Берлін), 29 вересня 1929 р.

⁴ «Комуніст», 24, 25 вересня 1929 р.; «Пролетарська правда», 20—26 вересня 1929 р.

⁵ Вихватки польської преси проти тов. Скрипника. — «Комуніст», 25 вересня 1929 р.

Газета українських буржуазних націоналістів «Діло», намагаючись принизити значення виступу М. О. Скрипника у НТШ, писала, що слухачі дістали менше фактичного матеріалу про стан освіти і науки на Україні, а більше специфічного освітлення для освітньої і культурної праці на Україні⁶.

«Українська газета» (орган робітничої еміграції у Берліні) у замітці «Соціалісти-радикали, ундівці-фашисти і польські пани — одна-єдина тепла кумпанія» писала, що польська преса лютує з приводу приїзду до Львова народного комісара освіти УРСР і друкує всякі нісенітниці. Звичайно, польських панів болить це, бо на Західній Україні вони все українське топчуть під ноги, тиснуть, а тут М. Скрипник, народний комісар України робить доповідь про буйний розвиток української культури, української науки. Автор статті приходить до висновку, що українські пани і підпанки всіх мастей та їхні борзописці, лакеї типу Донцова, Стахова та інших, йдуть рука в руку з польським фашизмом у боротьбі проти трудового народу, проти його культури, мистецтва і науки. Візит М. О. Скрипника був лише приводом, нагодою для чергових нападок на віковічні прагнення трудящих мас Західної України до возз'єднання.

Націоналістичні газети намагалися всіма силами відвернути їх увагу від досягнень українського радянського народу і виступів його представника М. О. Скрипника у Львові. Проте це їм не вдалося. Трудящі, добре розуміючи провокації польських панів та їхніх українських лакеїв⁷, вірили, що «допомога у визволенні західноукраїнських земель може прийти тільки з боку Радянського Союзу взагалі і Радянської України зокрема». «Цю правду, — за словами «Української газети», — диктує простий здоровий розум, це річ ясна, як сонце»⁸.

Прогресивні зарубіжні українські газети перебуванню М. О. Скрипника у Львові присвятили чимало сторінок, високо оцінюючи організаційні здібності наркома, його високу культуру, інтелект, характеризуючи його як визначного державного діяча Країни Рад.

Візит М. О. Скрипника до Львова налякав правлячі кола Польщі. Буржуазний уряд заборонив відвідування Західної України громадянськими і науковими діячами з Радянського Союзу. Одночасно почалося всіляке обмеження діяльності українських наукових, просвітянських, культурних товариств, робилися спроби їх фашизувати, розпочалася кампанія утисків українського населення Польщі.

Так, у вересні 1929 р., після від'їзду М. О. Скрипника на Батьківщину, радянській делегації на з'їзд товариства «Просвіта» було відмовлено у візах. Згодом переслідування українських науковців і організацій набули характеру систематичного цькування всього непольського. Особливих нападок зазнало Наукове товариство ім. Шевченка, будинки якого пізніше, у вересні 1930 р., розгромили озвірілі банди польських реакційних студентів. Однією з причин цього були дружні зв'язки з Всеукраїнською Академією наук, з радянськими вченими, тепла зустріч у Львові наркома освіти УРСР.

Проте трудящі і прогресивна інтелігенція Західної України знали, що польським панам ніколи не знищити почуттів любові до Радянської України, прагнення возз'єднатися з нею. Надію на це в їх серцях підтримав під час зустрічі з ними видатний партійний і радянський діяч М. О. Скрипник.

⁶ «Діло», 20 вересня 1929 р.

⁷ Танець згангренуваних людей. — «Українська газета», 13 жовтня 1929 р.

⁸ «Українська газета», 8 грудня 1929 р.

М. М. ФАВІЦЬКА

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
В МАТЕРІАЛАХ ЗАКОНОДАВЧОЇ
КОМІСІЇ 1767—1774 рр.

Селянські рухи на Лівобережній Україні у XVIII ст., викликані посиленням процесу закріпачення селянства — основного виробника матеріальних благ в епоху феодалізму становлять дуже великий інтерес для дослідників-істориків.

Класики марксизму приділяли значну увагу історії виникнення, розвитку й розкладу феодально-кріпосницького ладу. Дослідження, присвячені питанню про остаточне закріпачення селянства і розвиток селянських рухів на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. зокрема під час виборів і діяльності Законодавчої комісії 1767—1774 рр., ми розглядаємо в світлі вчення марксизму-ленінізму.

Соціально-економічна історія Лівобережної України майже не привертала уваги дослідників до 60-х років XIX ст. Дореволюційна українська й російська історіографія, незважаючи на використання значного архівного матеріалу, взагалі була неспроможна дати правильне вирішення проблеми. Це обумовлювалось помилковими поглядами — ідеалістичним розумінням історичного процесу і буржуазно-націоналістичними тенденціями у висвітленні соціально-економічного і політичного розвитку Лівобережної України. З другої половини XIX ст. М. І. Костомаров, а потім О. М. Лазаревський, О. Я. Єфименко і В. В. Антонович опрацювали великий фактичний матеріал. Однак у працях українських буржуазних істориків спостерігається ідеалізація соціального укладу Лівобережної України. Ряд дослідників додержувався антинаукової концепції про безкласовість українського народу, невірно трактуючи процес закріпачення й заворушення селянських мас на Лівобережній Україні в середині і в другій половині XVIII ст.

Радянська історіографія повела рішучу боротьбу як з буржуазно-націоналістичною концепцією М. С. Грушевського та його «школи», так і з представниками великодержавно-шовіністичного напрямку історіографії. Поступово в радянській історичній літературі встановлюється правильний погляд на весь хід закріпачення посполитих і козаків Лівобережжя протягом XVIII ст., як явища, неминучого при пануванні феодального ладу, в основі якого лежить феодальна власність на землю. У наших державних архівах за останній час знайдені інтересні матеріали. З'явився ряд досліджень (К. Г. Гуслистого, І. О. Гуржія, О. М. Апанович, І. Д. Бойка, В. А. Дядиченка, В. С. Дмитриченко та ін.), опубліковано збірники документів. Однак не можна вважати достатньо дослідженими і до кінця правильно висвітленими всі питання, зв'язані з проблемою закріпачення українського селянства і жорстокою класовою боротьбою на Лівобережній Україні у другій половині і в кінці XVIII ст.

Треба відзначити, що існує досить широка документальна база з названої проблеми у фондах ЦДІА УРСР, філіалу ЦДІА УРСР у Харкові, ЦДАДА СРСР, рукописного відділу Державної історичної бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна, ЦДІАЛ, Чернігівського та інших обласних державних архівів УРСР.

Мета цієї праці — внести посильний вклад у розробку вказаної проблеми. Селянські рухи й виступи козацьких мас, боротьба навколо селянського питання у Законодавчій комісії 1767—1774 рр., погляди представників різних соціальних груп того часу, що знайшли відображення в матеріалах Законодавчої комісії, свідчать про надзвичайне загострення соціальних відносин, про посилення класових конфліктів у третій чверті XVIII ст.

До другої половини XVIII ст. привілейований стан — шляхетство й старшина — клас феодалів, посідаючи панівне становище на Лівобереж-

ній Україні, зосереджував у своїх руках великі земельні володіння, заселені залежним від нього селянством — посполитими.

Під іменем посполитих («поспольство») спочатку розуміли стан, звільнений від військової служби, але зобов'язаний платити податок у військову казну й відбувати ряд громадських повинностей для потреб армії, наприклад, підводну, постоеву та ін. Сюди входили як жителі міст, так і сіл. За першими утверджується на кінець XVII ст. назва «міщани», а за другими — залишається назва «посполиті» як спеціальне найменування селян.

Між «поспольством» у широкому розумінні й козацтвом як станом тривалий час не було різкої різниці. Незважаючи на заборони, перехід з одного стану в інший відбувався постійно. Пояснювалось це звільненням козаків від платежів і повинностей (крім військової), а також їх політичними правами.

Посполиті дуже рано опиняються в залежності від «можніших», тобто від старшини, шляхетства. Навіть після визвольної війни, за Богдана Хмельницького, його прихильники — феодали, світські й церковні, зберігали свої маєтності (помістя). Крім того, землі, заселені посполитими, роздавалися старшині, монастирям і білому духовенству за різні «заслуги». Значна частина цих земель призначалася для утримання військових посад, «на ранг» — «рангові маєтності». На утримання магістратів і окремих його осіб виділялися «ратушні» помістя.

«Вільними військовими» землями іменувався запасний фонд для роздачі маєтностей служилій старшині. Тут посполиті несли ряд повинностей на користь місцевих органів влади, окремих старшин, платили грошовий податок. Козацька старшина домогалась гетьманських універсалів і царських грамот на вічну спадкоємність володіння «ранговими маєтностями», і тому спостерігалось безперервне зменшення кількості дворів «вільно-військових маєтностей».

Старшина прибирала до рук незаселені державні й громадські землі, влаштовували на них «слободи», згодом перетворюючи вільних селян на своїх кріпаків. Із зростанням володінь і кількості підданих змінювалась і економічна сила старшин, які крім земель володіли основною частиною промислових підприємств, де вироблялась значна кількість сільськогосподарських товарів на внутрішній та зовнішній ринки.

У другій половині XVIII ст. панщина й чинш (грошовий податок) безперервно зростали. Розміри їх не були однакові для всього Лівобережжя і залежали від місцевості й характеру землеволодіння. Загалом панщина досягала 4—5 днів на тиждень. До цього приєднувались ісілякі збори грішми й натурою: зерном, медом, прядивом, птицею, кивністю і т. д.

Виданий 20 квітня 1760 р. гетьманом К. Розумовським універсал анкетував право власника на рухоме майно селянина, якщо він переселявся в іншу місцевість. Але не тільки цим обмежувалось переселення посполитих. Треба було ще мати письмовий дозвіл від поміщика. 5 грудня 1763 р. універсал гетьмана Розумовського був підтверджений указом Катерини II. Вдаючись до насильства й обману, старшина скуповувала землі козаків, переводила їх у стан посполитих і під різними приводами викреслювала з козацьких реєстрів.

Протягом перших десятиріч XVIII ст. устанавлюється різка межа становищі посполитого й козака, завершується процес, що розпочався ще в другій половині XVII ст. Переведення з одного стану в інший було на той час заборонено. Великі землевласники докладали всіх зусиль до того, щоб позбавити посполитих права переходів.

Кріпосницькі відносини на Лівобережній Україні яскраво відобра-

жені в «Правах, по которым судится малороссийский народ» (1742)¹.

У «Правах» посполиті розцінюються як нижча, неповноцінна суспільна група. Вони проживали в маєтках власників, які вимагали «надлежащее послушание и повинность». За невиконання цього власник мав право їх покарати. Землею піддані користуються, але не володіють. При переході вони залишають попередньому власникові нерухоме майно й засіяний хліб.

Соціальне розшарування серед козаків поглиблювалось. Так, виборні козаки широко користувалися в своїх господарствах працею менш заможних козаків — підпомічників, а також найманих робітників і підсудків, які землі не мали.

1764 р. гетьман Розумовський, разом з шляхетством Лівобережної України, звернувся до Катерини II з проханням підтвердити й зберегти «старі права й вільності Малоросії»².

Під виглядом затвердження цих привілеїв козацька старшина домогалася зрівняння в правах з російським дворянством і закріплення за собою маєтностей. Українське шляхетство при цьому посилялось на Литовський Статут, польські сеймові конституції і гетьманські пункти. Одночасно з цим старшина вимагала заборонити посполитим вписуватися в козаки, а поміщикам — надати право розшукувати тих, що раніше втекли за межі Лівобережжя.

Поміщики Лівобережжя, відмовляючи селянам у відпусках, з допомогою органів влади повертали всіх, хто пішов без письмового дозволу. Саме з цією метою Малоросійська колегія ухвалила 4 травня 1765 р. постанову про заборону приймати більше ніж на добу перехожих селян, які не мали дозволу на відпустку, зобов'язуючи направляти їх через урядові установи на попереднє місце проживання.

1765 р. замість колишніх консистентських зборів було введено «рубльовий оклад». Консистентські збори, тобто натуральні побори, йшли на утримання царського війська, розташованого на Лівобережній Україні, причому іноді замість «порцій» і «рацій» їх сплачували грошми. «Рубльовим окладом» оподатковувались всі хати посполитих, підсудків і козаків-підпомічників. Відповідальність за збирання цього податку, а також права розкладати його за власним розсудом покладались на старшину і поміщиків, що посилювало їх владу над селянами. Крім того, розмір «рубльового окладу» був набагато вищий у порівнянні з консистентськими зборами. З кожним роком зростали недоїмки³.

Надійним способом, що позбавляв селян від непосильного гніту, була втеча. Поміщики жорстоко переслідували втікачів і добивалися прикріплення селян до землі.

1764 р., після ліквідації гетьманства, правителем Лівобережної України був призначений П. О. Румянцев. За його розпорядженням у 1765—1769 рр. була проведена «Генеральная опись Малороссии». Вона міцніше, ніж попередні ревізії, закріплювала приналежність людей до того або іншого стану. Представники старшини, які входили до складу ревізійних комісій по проведенню опису, скористалися цим, щоб «узаконити» й закріпити за собою насильно захоплені землі й збільшити кількість своїх підданих. Боротьбу українського шляхетства проти переходів селян в інші місця активно підтримували царські власті на чолі з П. О. Румянцевим, який вбачав у «мнимом к свободе своевольстве» селян причину всіх бідувань⁴.

¹ Права, по которым судится малороссийский народ, К., 1879.

² «Киевская старина», 1883, № 6.

³ Д. Багалей. Генеральная опись Малороссии.— «Киевская старина», II кн., 1888; V кн., 1889.

⁴ «Киевская старина», 1883, № 8.

Указом 1783 р., «Жалованою грамотою дворянству» 1785 р. були юридично санкціоновані ті соціальні відносини, які вже давно склалися на території Лівобережної України. Отже остаточно завершився процес закріпачення, в основі якого лежало постійне зростання економічної сили й політичної влади шляхетства та козацької старшини.

Соціально-економічний розвиток Лівобережжя та інших областей України, що входили до складу Росії в другій половині XVIII ст., йшов у напрямі посилення кріпосницького гніту та поступового визрізання капіталістичного укладу в надрах старої феодально-кріпосницької формації.

Незважаючи на панування натурального господарства, однієї з неодмінних умов феодально-кріпосницької системи, у селян зростала потреба в грошах. Тягар різних державних податків змушував селян продавати на внутрішньому ринку необхідні для власного харчування сільськогосподарські продукти. Таким чином, селяни залучалися у ринкові відносини. Пригнічені кріпосниками вони продавали продукти своєї праці, але майже нічого не купляли, бо гроші йшли на сплату податків.

Посилення кріпосницького гніту в умовах розвитку товарно-грошових відносин і прагнення козацької старшини остаточно закріпачити селян загострювали класову боротьбу на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. Якщо раніше шляхом виходу на «слободи», переходами в підсусідки і записуванням у козаки та компаніїці посполиті хоч тимчасово уникали непосильних «підданських» повинностей, то тепер усе це втратило реальне значення. Єдиним засобом позбутися поміщицького гноблення залишалися утеча на вільні землі й збройна боротьба. Вже в перше десятиріччя XVIII ст. тяжкі умови життя примушували селян і козаків Лівобережжя йти на Запоріжжя, в донські й оренбурзькі степи⁵. Незважаючи на заборону, посполиті іноді переселялися групами й засновували свої поселення⁶. Спільно з ними боролися козаки, які відстоювали особисту свободу й землю від кріпосників.

Характерною і дуже поширеною формою селянської боротьби проти закріпачення на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. було «шукування козацтва». Рух за повернення в козацтво захоплював не тільки закріпачених козаків, а й посполитих. Посилаючись на те, що вони в недалекому минулому належали до козацтва, посполиті і закріпачені козаки відмовлялись від повинностей і вперто боролися з феодалами, світськими і духовенством за свою свободу⁷.

Відновлення гетьманства в 1750 р. викликало деякі надії у селян і козаків. Проте сподівання ці не виправдались. Гетьман Розумовський в «Ордері» від 1763 р. наказав вважати головним доказом приналежності до козацького стану записи ревізії 1723 р. З цього користувалися власники і всякими неправдами, мордуванням і вбивствами доводили свої «права» на майно, землю й саму свободу «шукачів козацтва», спираючись на цілковиту підтримку з боку судових органів.

Малоросійська колегія, членами якої були царські офіцери і старшина вищих рангів, зобов'язувала «шукачів козацтва» виконувати повинності, «покуда о том своем козачестве не докажут», загрожуючи при цьому покаранням.

Яскравими сторінками вписані в історію боротьби проти закріпачення на Лівобережжі в другій половині XVIII ст. повстання селян у се-

⁵ Я. Маркевич. Дневные записки, ч. II, М., 1859.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 12, спр. 2540, прот. № 1488, ст. 89.

⁷ А. М. Лазаревский. Малороссийские посполитые крестьяне, К., 1908; його ж. Заметки и документы по истории Малороссии, К., 1892—1898; його ж. Описание старой Малороссии, К., 1888.

лах Кулаги й Суботовичі Стародубського полку. Ці виступи відбувалися з перервами, протягом 1748—1780 рр. Кріпосники намагалися ізолювати повсталих, але безрезультатно. Рух кулажців і суботовців підтримали 14 навколишніх сіл. Уперту й тривалу боротьбу проти закріпачення вели козаки й селяни с. Кліщинці Лубенського полку⁸. Незважаючи на відчайдушний опір кліщинців, повстання було придушене.

Розвиток товарно-грошових відносин у країні поставив перед правлячими колами ряд невідкладних завдань: добитися кращої організації виробництва, нормалізації становища на ринку, зростання торгового землеробства. Ці питання царський уряд і феодальна верхівка хотіли розв'язувати при умові збереження кріпосницької форми господарства.

У середині XVIII ст. з цих питань висловлювалися найрізноманітніші думки та пропозиції. З'явилися твори таких мислителів, як С. Е. Десницький, Я. П. Козельський, Г. С. Сковорода. Вийшла анонімна сатира, тісно зв'язана з народною творчістю, що критикувала суспільні порядки. Вже у 60-х рр. XVIII ст. передові представники суспільства відзначають низьку продуктивність примусової праці й переваги вільнонайманої. Феодально-абсолютистський уряд певною мірою пристосовував свою політику, особливо економічну, до зростаючих всередині кріпосного господарства буржуазних відносин. 1765 р. було засноване «Вольное экономическое общество». 1767 р. з'явився «Наказ» Катерини II про скликання Комісії по складанню Нового уложення.

Під час виборів до Комісії та при складанні наказів депутатам, розгорнулася гостра боротьба навколо селянського питання по всій країні, в тому числі й на Лівобережній Україні, що входила до складу Російської держави. На підставі перших варіантів проекту Україну, як і інші країни імперії, не передбачалось залучити до участі в Комісії 1767 р.

Пізніше царський уряд доручив проведення виборів до Комісії на Лівобережжі президенту 2-ї Малоросійської колегії генерал-губернатору П. О. Румянцеву. Уряд Катерини II не допускав представництва кріпосних у Законодавчій комісії, підкресливши тим непохитність кріпосницького ладу. Не допущено було, за незначними винятками, і посполитих, підданих українського шляхетства.

Вивчення матеріалів про виступи, накази й вибори депутатів від станів вимагає критичного ставлення і врахування умов, за яких це відбувалося, а також ролі тиску на виборців і складачів наказів під час проведення всієї кампанії виборів.

З селянським питанням тісно зв'язане земельне. Через те, що маєтності та інші земельні володіння не були у багатьох випадках закріплені за їхніми власниками, мали місце постійні позови й суперечки, подавалися прохання про підтвердні грамоти. Це відбулося і в шляхетських наказах. Домагаючись збереження законів «попередніх часів», шляхетство включало до наказів вимогу цілком самостійно розпоряджатися своїми підданими, зрівняння в правах з російським дворянством, щоб на основі приватної власності володіти кріпосними. Воно, як і старшина, в своїх наказах висловлювалось проти «рубльового окладу», оскільки цей державний податок зачіпав їхні інтереси.

Наказ від Малоросійської колегії, складений за вказівками П. О. Румянцева, доводив необхідність припинення справ про «шукачів козацтва», керуючись такими мотивами: 1) частина козаків, що залишала свої землі, сама переходила в посполиті, а потім, посиляючись на своє козацьке походження, вимагала нових земель; 2) часто козацького звання домагались ті посполиті, які за козаків відбували військову службу або

⁸ ЦДАДА. ф. 261, спр. 5626, 1775; ЦДІА УРСР, ф. 51, спр. 125; ф. 96, спр. 710; ф. 54, спр. 12.

женились на козацьких дочках; 3) іноді селяни-втікачі поселялись на козацьких землях, і вважали себе козаками. Наполягаючи на припиненні справ про «шукачів козацтва», царський намісник на Україні замовчував головне — пригноблення й насильства над селянами й козаками з боку поміщиків і чиновників. Однак навіть такий наказ Малоросійської колегії старшина й шляхетство вважали надто поміркованим щодо підданих⁹.

Боротьба між кріпосниками й поневоленими масами досить яскраво відобразилась в матеріалах виборів депутатів від козацьких сотень до Законодавчої комісії 1767 р. Проведення їх і складання наказів відбувалися під тиском шляхетства, а нагляд за виборами П. О. Румянцев покладав на старшину. За цих умов козацькі накази не могли повністю відобразити потреби й бажання козаків і посполитих «шукачів козацтва», бо старшина прагнула вилучити з наказів усе те, що суперечило інтересам панівних класів.

Тільки накази, складені без втручання експлуататорської верхівки, як, наприклад, було в Чернігівському полку, просто й стисло передавали скарги на утиски й хижацтво старшини, шляхетства й духовенства.

Іноді вибори й складання наказів набирали бурхливого характеру. Зокрема, в Миргородському полку заворушення викликали обурливі дії полкової старшини. Вона, не гребуючи ніякими засобами, вдавалася до наклепів і насильства над виборцями, щоб не допустити обрання популярного в масах сотника Гончаренка, який вже тричі обирався повіреним сотні, а також депутатом від Сорочинців¹⁰.

Кременчуцька і Власівська сотні, які раніше були частиною Миргородського полку, з 1764 р. увійшли до складу Новоросійської губернії, зокрема пікінерного Дніпровського полку, тобто виявились за межами території, підвладної генерал-губернатору П. О. Румянцеву. Заворушення в цих сотнях були тісно пов'язані з «пошуками козацтва» серед пікінерів¹¹. Тут у виборах і складанні наказів брали участь і посполиті. Козаки не хотіли бути пікінерами Дніпровського полку, вони обрали двох депутатів: козака Качконогу й значкового товариша Денисенка від містечка Кременчука й села Власівки. Наказ за підписами п'яти значкових товаришів, сотенного есаула та багатьох козаків і військових посполитих містив скаргу в зв'язку з приєднанням до Новоросійської губернії, протест проти нестерпних утисків і поборів, а також вимогу знову включити обидві сотні до складу Лівобережної України¹². Таким шляхом сподівалися колишні козаки, яких перетворили у пікінерів, а також посполитих, повернути собі козацький стан.

За зв'язок з пікінерським рухом Денисенка було виключено з списку депутатів, під конвоем вислано з Москви. З тієї ж причини з числа депутатів були виключені Мороз, Моренець і Більченко¹³. Але рух пікінерів зростає. Одним з його вожаків став депутат Законодавчої комісії Тимченко. Та царський уряд по-звірячому розправився з «шукачами козацтва» — пікінерами.

Козацькі накази Лівобережної України, незважаючи на те, що частина і їх пройшла через руки старшини, містять цінні матеріали про стан

⁹ Чтения Московского Общества истории и древности. кн. 2. 1816; кн. 3. 1858.

¹⁰ Г. А. Максимович. Выборы и указы малороссийским депутатам в Законодательную комиссию 1767 г., Нежин. 1912 (приложение).

¹¹ Сборник РИО, т. 68, «Наказы...»; «Киевская старина», 1889.

¹² Архив Министерства юстиции. Книга Сената, спр. 6446; Архив Государственного совета, спр. 105, арк. 125.

¹³ М. Т. Белявский. Крестьянский вопрос в России накануне восстания Е. И. Пугачева, М., 1965.

класової боротьби, скарги мас на пригноблення з боку шляхетства. Якщо тяжким було становище рядового козацтва, то ще гірших утисків зазнавали посполиті.

Великий інтерес становлять і виступи депутатів з селянського питання у самій Законодавчій комісії 1767—1774 рр. Так, дніпровський депутат Яков Козельський (брат видатного мислителя того часу) говорив про потребу законодавчого втручання держави в нормалізацію відносин між поміщиками й селянами. Виступаючи з позицій тієї частини поміщиків, які були за капіталістичний розвиток країни, він вважав, що благополуччя всієї держави залежить від становища численної селянської маси, яку треба в інтересах суспільства «охоронити від дальшого розорення і жалісне становище бідних селян... полегшити». Однак його пропозиції про те, щоб дворяни одержували від селян оброк або панщину «не по душам, а від двору», «відділити селянські землі від поміщицьких» і тоді селяни ставитимуться до землі як своєї власності і припиняться втечі, а також вимога обмежити переходи селян на Україні з одного місця в інші,— все це спрямовувалось на зміцнення поміщицького господарства. З цією ж метою він пропонував підвищити штраф для поміщиків, які приймають селян-утікачів. Козельський вважав, що селяни повинні бути під наглядом своїх поміщиків, шанувати й боятися їх¹⁴. У російських кріпосників й українського шляхетства цей виступ викликав озлоблення.

Жваві дебати розпочалися після виступу в Законодавчій комісії депутата від Хоперської кріпості, донського козака вихідця із Слобідської України Андрія Алейникова, промови якого спрямовувались проти кріпосництва. Висловлюючись з питання про становище посполитих, він пропонував заборонити українській старшині купівлю нових селян, а куплених раніше перевести до категорії державних селян, оскільки вони зазнають утисків. Алейников виступив також проти застосування кріпосної праці на промислових підприємствах і в торгівлі. Він говорив, що купцям, приказним, усім козакам та іншим треба заборонити купівлю сіл і дворових людей. Робота на фабриках повинна виконуватися тільки вільними людьми.

Заперечував проти цього депутат від шляхетства Ніжинського і Батуринського повітів Гаврило Божич. Він твердив, що Алейников не знає устрій України та Литовського Статуту, намагався перекопати, що козаки не мають підстав скаржитися на своє становище, бо вони нібито користуються правами нарівні з старшиною. Божич висловився також проти скасування закону 1721 р., який забороняв великоруським поміщикам купляти землі на Україні, підкресливши при цьому, що тільки поміщики-великороси пригнічують козаків і посполитих. Більшість українських шляхетських депутатів схвалювала ідеалізацію Божичем «попередніх часів», затушовування класових суперечностей і звинувачення ним тільки російських феодалів у пригніченні селян і козаків¹⁵.

У своєму другому виступі Алейников спростував заяви й думки своїх противників і змалював яскраву картину сваволі й насильства, експлуатації українською козацькою старшиною народних мас, які внаслідок кріпосницької політики феодалів залишають свої господарства і в пошуках кращого життя змушені тікати навіть за межі України, де також зазнають гніту. На конкретних прикладах він розповів про життя вихідців з України на Дон, де вони змушені були працювати наймитами у багатих козаків. Депутат Донського війська закликав учасників Зако-

¹⁴ Сборник РИО, т. 32, стор. 498.

¹⁵ Сборник РИО, т. 8, стор. 170, 214; т. 13, стор. 214—340; т. 32, стор. 22—27.

нодавчої комісії виявити співчуття й жалість до українських селян і козаків.

Інтереси феодалів захищав представник української старшини — депутат лубенського шляхетства Григорій Полетика, що добивався зрівняння української старшини в правах з російським дворянством, збереження «старых прав и привилегий», якими вона користувалася, за його словами, ще «под короной польской». Тут він мав на увазі і володіння селянами. Податки на землю посполитих, про які говорилося в наказі Малоросійської колегії, Полетика вважав незаконними, тому що селяни не мали права на землю. Виходячи з своєї концепції, що посполитий — це підневільна, безземельна людина, прикріплена до поміщицької землі, Полетика виступив проти особливого «поселянського права». Він вважав, що весь суд і розправа повинні бути при власниках або повірених.

Такою була в загальних рисах боротьба навколо селянського питання на Лівобережній Україні, яка знайшла своє відображення в матеріалах Законодавчої комісії 1767—1774 рр. Поряд з голосами консервативної більшості в Комісії були виступи з вимогою поступок селянству, приборкання поміщицької сваволі, деяких обмежень кріпосницького гніту, навіть лунали окремі голоси взагалі проти кріпосництва.

Комісія 1767—1774 рр. нічого не змінила в становищі селян. Окремі виступи не могли вплинути на економічну політику феодально-абсолютистської влади і на масу дворян-кріпосників.

Однак, незважаючи на остаточне закріпачення українських селян у 1783 р., впевненість у своєму праві на свободу не покидала посполитих і закріпачених козаків. Про це свідчили їх численні заворушення й повстання, виступи таких бунтарів, як Гаркуша, Кармелюк та інші, в кінці XVIII — на початку XIX ст.

І. А. ГОФМАН

СТОРИНКИ З ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Проблеми німецько-польських культурних контактів перебувають в полі зору багатьох дослідників Німеччини. Вже 1900 р. на них докладно зупинявся німецький літературознавець Р. Арнольд, який проаналізу-

вав найзначніші твори про Польщу, написані в Німеччині до 1800 р.¹ Незабаром з'явився й ряд інших праць про історію польської літератури².

Слід зауважити, що культурні зв'язки між Польщею і Німеччиною розвивалися нерівномірно. Значним поштовхом, що викликав загальний інтерес до польських справ, були перший, другий і третій поділи Польщі. Саме вони викликали появу в Німеччині політичних та історичних творів про Польщу, великої кількості дорожніх нарисів, написаних переважно письменниками «Бурі і натиску». Вперше нотки співчуття до польського народу пролунали в творах Хр. Фр. Шубарта, який засудив прусського сусіда Польщі, а її саму втілював у образі жінки з скуповдженим волоссям і блідим, заплаканим обличчям, що в розпачі заламує руки. Перекоаний у тому, що без свободи життя втрачає свій зміст,

¹ R. Arnold. Geschichte der deutschen Polenliteratur von den Anfängen bis 1800, Halle, 1900.

² A. Zipper. Znajomość literatury polskiej w Niemczech. — Neophilolog, III, 1932; M. Fischbach-Pospelowa. Polnische Literatur in Deutschland, Marburg, 1958; L. Kurtzmann. Versuch einer Bibliographie einer polnisch-deutschen Bibliothek. Die polnische Literatur in Deutschland bibliographisch zusammengestellt, 1881.

Шубарт мріяв про визволення польського народу з-під ярма чужоземців³.

Чимало інших німецьких письменників і поетів також виявили своє опозиційне ставлення до прусської політики в Польщі. Пристрасно відстоював право Польщі на свободу і необхідність визволення її з-під ярма власних і чужоземних поневолювачів Георг Фрідріх Небман, за що зазнав жорстоких переслідувань з боку прусських правителів. Серед німецьких поетів, що висловлювали своє обурення катями Польщі, особливо відзначається Йоганн Даніель Фальк (1768—1829), політичні погляди якого знайшли яскраве відображення в творі «Подорож по воді і по суші». Проти прусської політики в Польщі виступав редактор «Лейпцігської газети» Йоганн Христіан Греттель (1786—1830), а також Алоїз Вільгельм Шрейбер (1763—1841). Цю ворожу й німецькому народові політику засуджував Альберт Клебе (1763—1843) в збірці «Сцени з польської революції»⁴.

Чимало сторінок присвятив польській темі поет, письменник і публіцист Йоганн Готтфрід Зейме (1763—1810) — очевидець і до деякої міри учасник польського повстання 1794 р. під проводом Костюшка. Зейме правдиво і зворушливо описує пережите у своїй статті «Деякі повідомлення про події 1794 року в Польщі» (1796). Він правильно розуміє роль Костюшка в історії визвольного руху країни, говорить про нього з глибокою повагою, славить його чесність, хоробрість, патріотизм. Безрадісну картину життя польського народу, що стогне під ярмом чужоземців, Зейме змальовує в «Елегії на урочистому святі у Варшаві». Свободу і великі права людини він протиставляє жалюгідному рабству, в яке штовхають деспоти цілі нації⁵.

Полум'яно виступає на захист поневолених поляків і поет Август фон Платен (1796—1835) у циклі віршів — «Польські пісні» («Заклик до німців», «Падіння Варшави», «Колискова пісня польської матері», «Звернення до німецького князя»), він, зокрема, гнівно таврує російське самодержавство, політику Священного союзу. В «Падінні Варшави» поет з боєм говорить про страждання поляків, закликає їх до помсти, а у «Зверненні до князя» благає хоч краплиною людяності полегшити їх долю⁶.

Загальновідомо, що й великий Гете, який 1790 р. відвідав Польщу, побував у Кракові й деяких інших містах країни, а 1829 р. гостинно приймав у себе у Веймарі Адама Міцкевича, завжди підкавився становищем польського народу. Великий німецький поет підтримував тісні зв'язки також з багатьма польськими митцями — письменниками А. Козміаном та І. Фредро, поетом Бінценцем Полем, композитором М. Шимановською. Він був обраний почесним членом Варшавського товариства друзів науки⁷.

Славні демократичні традиції своїх попередників щодо Польщі продовжив Генріх Гейне, який протягом усього свого життя пильно стежив

³ Chr. Fr. Daniel Schubart. Der unternehmende Nachbar, So klagt Polonia.— Sturm und Drang. Ein Lesebuch für unsere Zeit, Weimar, 1954, стор. 257, 268.

⁴ R. Arnold. Назв. праця, стор. 163, 171, 173.

⁵ J. G. Seume. Prosaische und poetische Werke, Berlin, 1869, Bd. 9, стор. 11; Bd. 5—6, стор. 62—67.

⁶ August von Platen. Polenlieder, 1831.— Polenlieder deutscher Dichter, Krakau, 1911, стор. 197, 206, 213, 214.

⁷ Немало цікавого про Польщу Гете почув від Міцкевича, який на прохання веймарця охоче оповідав про свою країну, про її історію, про розвиток її літератури (J. Twardowski. Goethe und Polen. Polen und Goethe.— Jahrbuch der Goethe-Gesellschaft, Weimar, 1933, стор. 142—144; Goethe zu Besuch in Polen. Sein Interesse für das polnische Volk und für die Kultur der Slaven.— Kulturprobleme des neuen Polen, 1954, H. II).

за тяжкою долею польського народу. Він гостро засуджував жорстоку політику Пруської держави. Звичайно, ставлення поета до Польщі змінювалося разом з розвитком його соціально-політичної свідомості. На початку 1820-х років, перебуваючи під впливом французької революції і наполеонівської епохи, Гейне вважав, що найвищі ідеали людства — свобода, рівність, братерство — можливі лише в разі усунення феодального ладу і встановлення буржуазної республіки. Значно пізніше він зрозумів облудність буржуазних свобод.

Вже в одному з перших своїх прозаїчних творів — у статті «Листи з Берліна» (1822) письменник з хвилюванням говорить про переслідування бунтівних польських студентів німецькими властями. У статті «Французькі художники» та в книзі «Людвіг Берне» він гостро обвинувачує Гогенцоллернів за їх грабіжницьку, насильницьку політику щодо польського народу. Співчуваючи визвольному руху в Польщі, Гейне водночас у вірші «Два лицарі» (1851) суворо засуджує шляхтичів-емігрантів, які проміняли справу боротьби на безжурне і бездіяльне існування⁸.

Найбільш докладно Гейне зупиняється на польській проблемі в своїй ранній статті «Про Польщу», що вийшла 1823 р. незабаром після «Листів з Берліна». В цій невеликій за обсягом, але досить значній за публіцистичним змістом праці, поет викладає свої враження від подорожі по Пруській частині Польщі, куди його запросив приятель Євген фон Бреза. У листі до Е. Х. А. Келлера Гейне сповіщав про мету своєї подорожі: «Я мав бажання познайомитися з країною і зустрітися з деякими друзями-поляками»⁹.

Про свої позиції Гейне дає зрозуміти вже на початку статті: «Якщо тіло моє перебувало в сферах вищого товариства, в замкнутому колі польських магнатів, то дух все ж часто блукав у хатинах простого народу»¹⁰. Центральні проблеми твору, що виразно проступають крізь дорожні спогади, — усунення кріпосництва, боротьба за національне визволення Польщі, створення в країні національної культури. Від його пильного погляду не уникло злиденне становище кріпаків. У листі до Келлера він пише про «жахливу країну», в якій люди живуть «мов худоба», про ту гіркоту, що заповнила його душу, коли він побачив тяжке становище польського селянина¹¹. Поета охоплює безмежна скорбота, коли він бачить приниження людини людиною, і — учень Руссо — він протестує проти станової нерівності і проти законів, що зневажають права людини.

Непримиренний ворог кріпосництва, Гейне щиро співчуває селянам, але водночас виявляє на цьому етапі свого творчого шляху політичну обмеженість і вважає їх нездатними самостійно вести господарство, безпорадними людьми, що потребують постійного покровителя, хоч би в особі доброго, «дбайливого» поміщика. Водночас він з благоговінням говорить про Тадеуша Костюшка, називає його «найдостойнішою людиною Польщі», саме тому, що «Костюшко був полум'яним борцем за звільнення селян». Гейне схиляється перед цим самовідданим героєм, що поставив перед собою благородну мету «битися не лише за шляхту», а «за свободу всієї нації», хоч би для цього довелося «пожертвувати власним життям»¹². Щоправда, Гейне дещо абсолютизує волелюб-

⁸ Г. Гейне, Собр. соч. в десяти томах, М., 1958, т. 5, стор. 39, 64, 218—219; т. 7, стор. 71; т. 3, стор. 33—34.

⁹ Там же, т. 9, стор. 286.

¹⁰ Там же, т. 5, стор. 91.

¹¹ Там же, т. 9, стор. 286.

¹² Там же, т. 5, стор. 93, 94.

ні віяння, які проникають в Польщу з Франції і є важливим фактором, що вселяє надію на швидке звільнення польських селян. У цей період Гейне виступає прихильником повільної еволюції — поліпшення життя селян за допомогою реформ і т. п.¹³, що свідчить про політичну незрілість молодого Гейне.

А втім, можливо, що цю відмову від революційної боротьби слід віднести за рахунок не Гейне, а редактора журналу Губіца. Недаремно ж Гейне говорить, що стаття дуже потерпіла — через перекручення Губіца. Такий висновок напрошується при аналізі інших творів поета, написаних на початку 20-х років. «Інколи непогана й раптовість, як би не виступали проти неї», — заявляє він¹⁴. Після цих слів кілька рядків з рукопису викреслено цензурою. Не виключено, що Гейне «посмів» розвинути тут «недозволену» думку про неминучість революцій за певних умов. Не без підстави він скаржиться в листі до Х. Зете на неабиякі цензурні скорочення статті «Про Польщу»¹⁵.

Гейне заглиблюється у соціальні проблеми, уміло пов'язуючи їх з історичним розвитком. В центрі уваги автора польських нарисів — люди. Окремі, поодинокі спостереження, знайомство з окремими людьми — представниками різних класів і станів дозволяють письменнику при зіставленні й аналізі розкрити певні загальні риси, що визначають ці класи і стани. Поряд з селянами досить ґрунтовно й виразно охарактеризовані дворяни. Окреме місце відведено польським жінкам, увага зосереджується і на сатиричних портретах тих прусських чиновників, що урядували в Польщі.

Об'єктом пильної уваги письменника стає польська шляхта. Вдачу дворянина він намагається роз'яснити, спираючись на конкретний матеріал з історії країни, і саме це дозволяє йому визначити корені властивостей, з яких поступово формувався характер польської знаті, зокрема своєрідне поєднання культури і варварства він пояснює історичними передумовами, географічним положенням Польщі. Гейне приємно здивований тим, що гідність польського дворянина не визначається, як це звичайно буває в Німеччині, його заможністю. Головний рід занять поляків — військове поприще, і саме тому, приходять до висновку Гейне, в них є «добрі солдати та генерали, але зовсім мало умілих державних діячів, та ще менше — видатних учених». Але основне, що він виділяє у характері поляків, — це їх любов до батьківщини, патріотизм; «Любов до батьківщини у поляків — велике почуття, в яке вливаються всі інші, як ріка в океан». Ця любов вистраждана у боротьбі за незалежність їх країни, за їх національну самостійність. Це почуття випробувано в боях. Тому воно міцне й негасиме¹⁶.

Визначне місце в згаданій статті Гейне приділяє волелюбності польської шляхти. Він підкреслює однобічність розуміння шляхтичами цього поняття і стверджує, що ентузіазм, з яким вони вимовляють це слово, не має нічого спільного з визволенням селян від кріпосної залежності. Проголошуючи лозунг свободи, польські пани мають на увазі лише своє власне звільнення з-під влади короля. Серед тих небагатьох, хто виявляв не на словах, а на ділі справжнє вільнолюбство, Гейне виділяє Тадеуша Костюшка — вірного патріота Польщі, вождя повстання, що яскравою сторінкою ввійшло в історію боротьби польського народу за свою незалежність.

¹³ Г. Гейне. Собр. соч., т. 5, стор. 94.

¹⁴ Н. Heine. Werke und Briefe in zehn Bänden, Berlin, 1961, Bd. 5, стор. 480; Г. Гейне. Собр. соч., т. 5, стор. 94.

¹⁵ Г. Гейне. Собр. соч., т. 9, стор. 296.

¹⁶ Там же, т. 5, стор. 98, 100.

Питанню про оцінку ролі Костюшка в творах німецьких письменників присвячує спеціальне дослідження Р. Арнольд. Він називає славного патріота «людиною з чистим серцем», «ясною постаттю», говорить, що чарівність цього відважного поляка і все його життя викликали навіть у «неполяків» «високі почуття»¹⁷. У Німеччині Костюшко був найбільш популярним на початку 1830-х років, коли після поразки Листопадового повстання в Польщі ідеали поляків поділяли всі, кому доводилося терпіти гніт тиранів. Симпатії до визвольної боротьби знайшли свій вираз у численних віршах і піснях про Польщу та її героїв. Автор збірок німецьких пісень Ст. Леонард відзначає, що протягом 1831—1834 рр. польські пісні були як ніколи популярні в Німеччині¹⁸.

Слід зауважити, що Костюшко користувався в Німеччині любов'ю і повагою ще наприкінці XVIII ст.¹⁹ Перший нарис його біографії вийшов німецькою мовою у 1800 р.²⁰ За шість років до того з'явилось багато бойових пісень про хороброго натхненника та керівника повстання польських патріотів. Значна їх кількість вийшла з-під пера німецького поета З. Вернера. В його «Бойовій пісні поляків під проводом Костюшка» (1794) створено образ визволителя закутого в кайдани народу. Сміливі дії патріота вселяють в серця пригноблених надію на швидке визволення. Ім'я Костюшка стає символом свободи²¹. Ст. Леонард сповіщає, що ця дуже популярна в Німеччині пісня друкувалася в усіх пісенних збірках того часу анонімно під назвою «Пісня про Костюшка»²². В незакінченому «Фрагменті», що вийшов 1794 р., чи 1775 р., Вернер називає Костюшка «ангелом свободи», покликаним розірвати рабські кайдани, у які закуто його батьківщину. Суворим закликом помститися над усіма ворогами славного героя починається і закінчується «Полонез», присвячений Костюшку²³.

Найпоширенішою була пісня К. Гольтай «Костюшко і Лагінка», відома також під назвою «Пам'ятаєш про те?», де в розмові Костюшка з його вірним хоробрим солдатом Лагінкою переказана вся історія повстання 1794 р.²⁴ Заслуговує на увагу той факт, що цей дует, який оспівує героїзм поляка в боротьбі проти Пруссії, став народною німецькою піснею. Її співали в казармах, на вулицях сіл, у вітальнях Німеччини²⁵.

У 1796 р. з'являється твір Ф. Е. Альбрехта «Останні подорожі в царство звірів», де у формі тваринного епосу викладаються історичні події з часів занепаду Польщі останньої третини XVIII ст. Катерина II виступає тут гієною, Фрідріх Вільгельм II — «показним півнем», король Станіслав Август — «розкішним фазаном». Всім їм автор протиставляє Костюшка — «патріотичного орла», що символізує свободу. Він висловлює надію, що, незважаючи на поразку повстання, боротьба не закінчена, оскільки «патріотичний орел» ще живий. Він повернеться на батьківщину, збере своїх земляків і мечем відстоїть їх незалежність». Образ видатного поляка знаходив своє відображення в німецькому романі, драмі, ліриці протягом сторіччя²⁶.

¹⁷ R. Arnold. Tadeusz Kosciuszko in der deutschen Literatur, Berlin, 1898, стр. 9.

¹⁸ Polenlieder deutscher Dichter. Gesammelt und herausg. von St. Leonhard, Krakau, 1911, Bd. I, стр. VI—IX.

¹⁹ R. Arnold. Geschichte der deutschen Polenliteratur, стр. 9.

²⁰ J. G. Meisner. Lebensgemälde und Denkwürdigkeiten, Berlin, 1800, Bd. 2.

²¹ Z. Werner. Schlachtgesang der Polen unter Kościuszko.— Sämtliche Werke, Leipzig, (O. J.), Bd. I, стр. 61—64.

²² Polenlieder deutscher Dichter, стр. XIV.

²³ Z. Werner. Назв. праця, стр. 67—73; Polenlieder deutscher Dichter, стр. 5—6.

²⁴ Polenlieder deutscher Dichter, стр. 7—8.

²⁵ R. Arnold. Tadeusz Kościuszko..., стр. 30.

²⁶ Там же.

Гейне також називав Костюшка «патріотичним орлом». Ставлення поета до поборника свободи Польщі впливає з уперше проголошених у статті «Про Польщу» переконань: «Геть окремі свободи там, де повинна розвинути загална, забезпечена законом свобода», — ось лозунг Гейне. Польські кореспонденції Гейне свідчать не лише про намагання письменника визначити ті фактори, що сприяли формуванню характеру поляків, але й з'ясувати, що відіграло основну роль в їх «політичних стражданнях». Він не погоджується з тими журналістами, які твердять, ніби «поляки своїми розбратами самі накликали на себе таку долю», і вважає, що «народ як ціле ніколи не буває винним»²⁷.

З великим задоволенням Гейне констатує, що віднині поляки ведуть боротьбу проти «повного зникнення їх національності» головним чином у галузі культури, що вони «зрозуміли дух... часу, печать і тенденція якого — науковість» і в зв'язку з цим намагаються оволодіти новою «духовною зброєю». Гейне покладає великі надії на цей «духовний переворот» у Польщі і порівнює її народ із старим солдатом, що випробував свої сили в багатьох битвах і тепер змінив меч на перо, щоб зайнятися мирними науками та мистецтвами²⁸.

Запорукою відродження Польщі Гейне як прихильник просвітительства вважає розвиток національної культури. Він уважно вивчає польський театр, проблеми його становлення і розвитку. Детально зупиняється Гейне на науковій діяльності познанського професора, дослідника середньовіччя М. Шотткі. Високо оцінюючи цього видатного знавця старовини, Гейне надає великого значення підготовці видання в Польщі за його редакцією «Журналу про минуле і сучасне», на сторінках якого висвітлюватимуться «болючі питання сучасності»²⁹.

У дорожніх спогадах Гейне порушує ряд важливих проблем. Антифеодална спрямованість статті пов'язується з співчуттям до простого народу, що стогне під ярмом своїх власних та іноземних гнобителів. Гейне виступає в ній як друг поляків, як захисник їх національних інтересів. Він бажає найшвидшого утворення польської національної держави і спрямовує вістря своєї сатири проти хазяйнуючих у чужій країні прусських чиновників, висловлює надію на якнайшвидше возз'єднання і своєї батьківщини — Німеччини.

Цілком справедливо, зазначає В. Кубацький, що молодий Гейне в статті «Про Польщу» виявляє вміння спостерігати і оцінювати економічне й політичне становище країни. Не викликає заперечень і висновок І. Крюгера про те, що Гейне в польських нарисах заглиблюється в соціальні питання, вміло пов'язує їх з історичним розвитком³⁰.

Антифеодална спрямованість статті, «критична точка зору на Польщу» накликала на поета «ненависть баронів та графів»³¹. Її резонанс перевершив сподівання автора. Особливе обурення висловив редактор «Познанської газети» — асесор Раабський, що користувався довір'ям і підтримкою властей³².

Сатиричне зображення прусських урядовців викликало несамовитий гнів «тамтешніх німців». Недаремно Гейне пише, що в познанських газетах... лайка втричі більша за саму статтю, що проти нього спрямовано «лайливі випадки в душі базарних перекупок»³³. Проте пруссаки не

²⁷ Г. Гейне. Собр. соч., т. 5, стор. 101, 105.

²⁸ Там же, стор. 106.

²⁹ Там же, стор. 116.

³⁰ W. Kubacki. Heinrich Heine und Polen. Heine Jahrbuch, 1966, H. 1, стор. 92; J. Krueger. Heine und Berlin, Berlin, 1956, стор. 12.

³¹ Г. Гейне. Собр. соч., т. 9, стор. 296.

³² M. Knudsen. Zu Heinrich Heines Aufsatz «Über Polen». Zeitschrift für Bücherfreunde, April, 1917, Beiblatt, IX, Jahrg., H. 1, стор. 64.

³³ Г. Гейне. Собр. соч., т. 9, стор. 303, 296, 311.

обмежились цькуванням поета у пресі. Г. Ерлер, наприклад, повідомляє, що статтею «Про Польщу» досить ґрунтовно займалися в пруському міністерстві віросповідань³⁴.

Реакція феодальних гнобителів на невелику за обсягом працю свідчить не лише про її важливість, але й про ту соціально-політичну небезпеку, яку становила вже на цьому ранньому етапі творчість поета для ворогів свободи і незалежності народів.

---

³⁴ E. Erler. Über Polen.— H. Heine. Werke und Briefe. Bd. 3. стор. 767.

М. Ф. КОТЛЯР
ХТО ТАКІ БРОДНИКИ
(До проблеми виникнення
українського козацтва)

У давньоруських та іноземних джерелах XII—XIII ст. чимало темних місць, незрозумілих виразів і термінів. Багато з них розшифровано істориками, та частина ще чекає на своє дослідження. Є також терміни,

з приводу яких здавна жваво дискутують вчені не тільки у нашій країні, але й поза її межами. До подібних термінів і належить назва «бродники».

По цей день немає єдності думок щодо етнічної приналежності, території, роду занять бродників, навіть щодо походження самої їхньої назви. Неясність і суперечливість небагатьох звісток джерел про них залишає простір для найрізноманітніших гіпотез, причому з часом інтерес учених до бродників не зменшується. В останні роки у нашій країні і за кордоном знову з'явилося декілька праць, автори яких прагнуть розв'язати цю проблему.

У статті «Русь на Дунаї» (УІЖ, 1966, № 9) ми обмежились лише питанням локалізації бродників, висловивши впевненість, що вони постійно жили у нижньому Подунав'ї. У цій розвідці розглядається походження назви «бродники» та їх етнічна приналежність. Як буде показано далі, обидва аспекти — етимологія назви і локалізація — тісно пов'язані між собою. Наприклад, М. В. Сергієвський писав, що у нього немає сумнівів відносно того, що бродники були «войовничими молодцями», які йшли за межі рідної землі, — на це вказує їхня назва¹.

Однак етнонім «бродники» не такий вже й простий, яким здається на перший погляд. Історики М. С. Грушевський, Н. М. Волинкін², так само, як і лінгвіст М. В. Сергієвський, впевнено виводять цю назву від дієслова «бродити» (блукати). Звідси робився категоричний висновок, що бродники — «степова, неосіла людність» (М. С. Грушевський). Н. М. Волинкін навіть заявив, що «неможливо з точністю встановити місцезнаходження землі бродників — вони пересувались з місця на місце по всьому широкому просторові Причорномор'я, від гір Північного Кавказу до вод блакитного Дунаю»³. Ця поетична характеристика, по суті, ставить знак рівності поміж бродниками і мешканцями степу — половцями.

---

¹ М. В. Сергієвський. Молдаво-славянские этюды, М., 1959, стор. 19.

² М. Грушевський. Історія України-Руси, т. II, 2-е вид., Львів, 1905, стор. 524; Н. М. Волинкін. Предшественники казачества — бродники. — «Вестник Ленинградского ун-та», 1949, № 8, стор. 55—62.

³ Н. М. Волинкін. Назв. праця, стор. 59.

Проте у давньоруській мові дієслово «бродити» означало лише «переходити через воду», «долати брід»^{*}, тому тлумачення бродників як людей без постійного місця проживання відпадає.

Відомий орієнталіст О. Прицак, пов'язуючи цей етнонім з іменником брід, зробив спробу розшифрувати досі незрозумілий термін «деремела», вжитий автором «Слова о полку Ігоревім» («...многи страны — Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела и Половци сулицы своя повръгоша, а главы своя подклониша под тыи мечи харалужныи»). Він пропонує виводити назву «деремела» від тюркського «därmäl», «люди з броду». Згідно з правилом повноголосся «därmäl» прийняло на Русі форму «деремел», «деремела». Отже, за О. Прицаком, етнонім «бродники» являє собою давньоруський еквівалент тюркського поняття «деремела». На думку вченого, бродники — «не волоцюги, а населення осель біля переходів рік, бродів»⁴.

Лінгвіст Є. Лозован дослідив етимологію цієї назви на великому джерельному матеріалі. Він, як і О. Прицак, впевнений у її походженні від слов'янського «брід». Та, всупереч останньому, Є. Лозован довів, що суфікс «-ник» вказує не на місце проживання, а на професію. Дослідник встановив, що, починаючи приблизно з XI ст., в англійській, французькій, іспанській, а потім і в турецькій мовах послідовно з'являється поняття, тотожне давньоруському «бродники», — і всюди з однаковим значенням: «ті, що долають броди», «корманічі паромів». Отже, термін «бродники» походить від поняття, що означає професію певної спільноти людей⁵. Твердження Є. Лозована ми вважаємо найбільш близьким до істини. Таке пояснення назви бродників певним чином настановує на можливості їхньої локалізації: вони мали жити на великих річках, які правили за жвавi торговельні шляхи. Згадані річки були небезпечними для проходження кораблів чи великих човнів, мали якісь перешкоди (мілини або пороги). Отже, подорожні потребували допомоги місцевих лоцманів і знавців бродів. Відомо, що на дніпровських порогах аж до підняття води греблею існували цілі села лоцманів, які проводили плоти і невеликі судна через небезпечні місця.

Суто історичний матеріал дає підстави для подібної гіпотези. У статті «Русь на Дунаї» автор цих заміток вже писав про те, що майже всі учені, які досліджували висвітлюване тут питання, безпідставно робили бродників степовиками, локалізували їх у донецьких степах. Л. М. Гумільов у своїй останній праці пішов ще далі, твердячи, що вони жили не тільки біля Дону, але й на Теречі⁶. Підстава для такої локалізації — участь бродників у битві на Калці (1223 р.) на боці татаро-монголів — недосить серйозна. З цього факту й робили висновок, що бродники населяли донецькі степи і приєднались до кочовиків, коли вони проходили тими місцями. Проте у літописах сказано про єднання з татарами лише під час битви і нічого немає про їх спільний прихід на Калку. Більше того, з літопису виходить, що бродники саме в ході битви зрадили руських князів і перекинулись до монголів: «Ту же и Бродники быша старые и воевода их Плоскыня. И тыи окаянный целовав

* Видатний знавець давньоруських письмових пам'яток І. І. Срезневський не вказує іншого значення цього дієслова. Бродити, брожу — *vado transire*: [Люде] влезоша в воду... младшии же от берега... свершении же бродяху... Мне ли поведаеш смърть от воды, умеюще бродити посреде ея... В трупы человекье борзи кони не могут скочити, а в крови по колено бродять» (И. И. Срезневский. Материалы для Словаря древнерусского языка, т. I, Спб., 1893, ствл. 179).

⁴ О. Прицак. Деремела-бродники. — «International Journal of slavic linguistics and poetics», Т. IX, 1965, стор. 89—94.

⁵ Е. Лозован. De l'onomastique de l'Orient Latin. — «Revue internationale d'Onomastique», Paris, 1965, № 1, стор. 58—59.

⁶ Л. Н. Гумилев. Открытие Хазарии, М., 1966, стор. 177.

крест кы князю Мстиславу и обема князема, яко не избити и пустити их на искупе, и сългав окаянный, предасть их»⁷.

Наше припущення, що спочатку бродники були разом з руськими на Калці, а потім зрадили їх, переходить у впевненість, коли звернутися до варіанту поширеної версії давньоруської повісті про цю битву, вміщеного в Московському літописному изводі: «Видев же се (розгром руських на Калці.— М. К.) великий князь Мъстислав Киевський бывшее зло и не движесе никамо же с места, стал бо бе на горе над рекою Калкою, бе бо место каменисто, и ту учиниша город с колием, и быся с ними из города по три дни. А инии Татарове поидоша после Руських князей, бьюще их и до Днепра, а у города остахся два воеводы, Чегыркан и Тешукан на князя Мъстислава и на зятя его на Ондреи, на Александра Дубровського, беста бо ту два князя со князем Мъстиславом. Ту же («в городе», тобто в укріпленому таборі.— М. К.) и Бродници быша старьи и воевода их Плоскыня, и той окаянный целова крест к князю Мъстиславу и обема князема, яко не избити их, но пустити их на искуп, и солгав окаянный, предасть их связав Татаром, а город взяша»⁸.

Тимчасом, численні згадки джерел XIII ст. вказують на основний район проживання бродників — нижній Дунай⁹. Угорський король Бела IV у листі до папи Інокентія IV (1254 р.) прямо пише, що їх земля розташована на схід від Угорщини, поміж Болгарією і землею половців (йдеться про райони постійних половецьких кочовищ на Дунаї). Саме у гирлі Дунаю, що поділяється на безліч мілководних протоків, були особливо потрібні лоцмани та знавці бродів.

На перший погляд, визначення бродників за професією суперечить звісткам джерел, де вони виступають, як правило, у воєнних діях*. Однак, по-перше, літописці й хроністи раннього середньовіччя головну увагу приділяли політичній історії, основний зміст якої у ті часи становили нескінченні війни. Певне відбиття знаходили й події дипломатичної і церковної історії. Всі інші життєві факти розцінювались літописцями як буденні, малоцікаві й тому не варті їхньої уваги. Отже, важко сподіватись натрапити у джерелах на сліди діяльності бродників як провідників купецьких караванів на Дунаї. По-друге, походження цього етноніма від занять його носіїв, не означає, що вони обмежувались виконанням відповідних обов'язків. Повне небезпеки життя на нижньому Дунаї, арені безперестанних воєн, примушувало місцеве населення кожен мить бути готовим до відсічі ворогові. Поступово серед бродників утворились постійні, а потім і професійні військові загони. З часом вони починають грати помітну роль у політичній історії Причорномор'я і навіть Північно-Східної Русі¹⁰.

В питанні про етнічну приналежність бродників найбільш поширеною є думка, що вони були руськими. Цей погляд базується на двох звістках джерел. Перша з них — це згадка візантійського історика Нікіти Хоніата про вихідців «з Вордони, що зневажають смерть, парость руських», які підтримали болгар у національно-визвольній боротьбі про-

⁷ ПСРЛ, т. I, Лаврентьевская летопись, вып. 3. Приложения: Продолжение Суздальской летописи по Академическому списку (далі — Сузд.), 2-е изд., Л., 1928, стлп. 508.

⁸ ПСРЛ, т. XXV, Московский летописный свод конца XV века, М.—Л., 1949, стор. 120.

⁹ Зведення даних джерел про бродників див.: М. Ф. Котляр. Русь на Дунаї — «Український історичний журнал», 1966, № 9, стор. 18—20.

* Саме так характеризує їх «Советская историческая энциклопедия» (т. 2, стор. 748): «Бродники — войовниче населения берегов Азовского моря и нижнего Дона».

¹⁰ М. Ф. Котляр. Назв. праця, стор. 18—22.

ти Візантії. Академік Ф. І. Успенський, на підставі історико-лінгвістичного аналізу повідомлення Хоніата, дійшов висновку, що той мав на увазі бродників і що у XII ст. «цей рід руських козаків жив, між іншим, і на Дунаї»¹¹. З авторитетною думкою Ф. І. Успенського погодилася абсолютна більшість пізніших дослідників бродницької проблеми. Друге літописне свідчення стосується епізоду битви на Калці, коли вєзводи бродників Плоскина (без сумніву, руське ім'я.— М. К.) цілував хрест присягаючись руським князям (Сузд., ствп. 508).

Та наведених фактів недостатньо для безапеляційного твердження щодо саме такого етнічного походження бродників. Повідомлення Хоніата надто загальне, а належність Плоскині до руських ще ні про що не говорить: він міг стояти на чолі неруського загону. Відомі випадки, коли руські й варяги очолювали візантійські загоны. Можна вказати і на дані, які суперечать висновку про руське походження бродників: угорський король Бела IV у згаданому вище листі до папи чітко розрізняє руських і бродників; джерела, в тому числі й іноземні, не раз розповідають про спільні дії останніх з половцями¹². Це не може не насторожувати, бо половці були ворогами Русі. Тому деякі історики шукали іншого визначення етнічної приналежності бродників.

Так, О. Прицак вважає їх вихідцями із... Согдіани: на його думку, вони утекли з Середньої Азії під тиском арабів ще у першій половині VIII ст. Потім бродники змішались з місцевим населенням Причорномор'я, стали навіть християнами. О. Прицака не турбує та обставина, що не існує жодного свідчення історичних джерел на користь його гіпотези. Він виходить із свого досить ризикованого припущення, що бродники — переклад тюркського «*därmäl*», а в основі останнього лежить согдіанське «*tar-band*» («брі́д») ¹³. Етимологія О. Прицака не враховує історичних реалій, вчений розглядає дану проблему поза поняттями простору і часу, цікавлячись лише її мовним боком. Гіпотезу цього дослідника, отже, важко прийняти.

Подібно до того, як тюрколог О. Прицак ототожнює бродників з согдійцями, знавець хазарів Л. М. Гумільов бачить у бродниках нащадків останніх. Він висловлює припущення, що коли основна маса руського населення під тиском кочовиків пішла з долини Дону, його рештки зуміли закріпитись у Подонні. Далі вчений пише, що хазари повинні були заходити на Дон і змішуватись з руськими, бо злиття з половцями унеможливлювала різниця у вірі, способі ведення господарства та ін. «Зате змішуванню хазарів з руськими ніщо не заважало». Так, на його думку, з'явилися бродники, «народ русько-хазарського походження»¹⁴. Гіпотеза Л. М. Гумільова ще менш обґрунтована, ніж висновки О. Прицака, оскільки перший не має в арсеналі доказів нічого, крім емоційних припущень, які він нагромаджує одне на одне.

У всіх згаданих вище гіпотезах або зовсім не взяті до уваги письмові свідчення, або використані джерела іноземні. Дані ж руських літописів, за винятком хіба що повідомлення про участь бродників у битві на Калці, чомусь не враховувались. Нам здається, що саме свідчення руських джерел можуть дати ключ до відгадки таємниці етнічної приналежності бродників.

¹¹ Ф. Успенский. Образование Второго Болгарского царства, Одесса, 1879. Приложение V, стор. 35—36.

¹² ПСРЛ, т. 2, Ипатьевская летопись, 2-е изд., Спб., 1908 (далі — Ипат.), ствл. 342; *Vetera Monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia*, T. I, Romae, 1859, стор. 87, 93, 231.

¹³ О. Прицак. Назв. праця, стор. 89—95.

¹⁴ Л. Н. Гумилев. Назв. праця, стор. 176—177.

Н. М. Волинкін звернув увагу на те, що у тексті Ніконівського літопису цей термін трансформувався на «бронники»¹⁵. Навіть при переказі широко відомого фрагмента давньоруської повісті про битву на Калці (включеної до більшості літописних ізводів) ніконівський літописець, замість звичайного «ту же и Бродници быша старые и воевода их Плоскыня»¹⁶, вживає форму «бронники»: «Быша же с Татары Бронницы, а воевода у них Плоскыня»¹⁷. І. І. Срезневський взагалі ототожнює обидва терміни¹⁸. Тому першу згадку про бродників у джерелах слід віднести до 1146 р., під яким у Ніконівському літописі зазначено, що під час міжусобної боротьби Ізяслава Мстиславича Київського із Святославом Ольговичем Чернігівським останній одержав у допомогу від Юрія Володимировича із Суздаля «четыренадесять тысящ бронник», і це вирішило справу на користь Святослава¹⁹.

У 1147 р. Святослав Ольгович продовжував воєнні дії проти Ізяслава Мстиславича. Коли Святослав стояв біля Неринська (місто у Рязанському князівстві.— М. К.), до нього прийшли послы від старих друзів-половців і запропонували допомогу. Святослав відповів згодою, і незабаром «Бродници и Половци придоша к нему мнози»²⁰.

Привертає увагу факт приходу до Святослава із Суздаля величезної на той час армії бродників — навіть якщо їхня чисельність перебільшена у декілька разів. Важливо відзначити, що руські літописці розповідають про них у звичайному тоні, як про добре знайому людину. Описуючи Липицьку битву 1216 р., яку Юрій і Ярослав Всеволодовичі дали Мстиславу Мстиславичу Новгородському, літописець взагалі називає бродників серед жителів руського Північного Сходу: «И бяху полци силни велми: Муромъци, и Бродници, и Городчане, и вся сила Суздальской земли»²¹.

Остання вказівка літопису, здається, вирішує питання про етнічну приналежність бродників: основну масу їх складали руські. А розділені 70 роками дві згадки літописів про суздальських бродників відкривають можливість для твердження, що одним з районів їх проживання була Володимиро-Суздальська Русь. Можливо, загін бродників став колись на службу до суздальських князів, потім вони назавжди залишилися у цьому князівстві, поповнюючись за рахунок місцевого населення, а згодом злилися з останнім.

Як же пояснити ті факти, що на Калці бродники підтримали татар проти руських князів і що у багатьох випадках вони спілкувалися із ворогами Русі — половцями?

Ми поділяємо думку Б. Д. Грекова і О. Ю. Якубовського про те, що спільний з татарами виступ проти руських дружин на Калці можна пояснити бажанням бродників ударити по князях-поневолювачах, які енергійно підкоряли своїй владі безпосередніх виробників-землеробів²². На ймовірність подібної ситуації вказує і згаданий вище факт участі бродників у визвольній боротьбі болгарського народу проти Візантії.

¹⁵ Н. М. Волинкин. Назв. праця, стор. 55.

¹⁶ Сузд., ствл. 508.

¹⁷ ПСРЛ, т. X. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью, Спб., 1885, стор. 91.

¹⁸ И. И. Срезневский. Назв. праця, ствл. 180.

¹⁹ ПСРЛ, т. IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью, Спб., 1862, стор. 171.

²⁰ Ипат., ствл. 342.

²¹ Сузд., ствл. 494.

²² Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение, М.—Л., 1950, стор. 203.

Спільні ж дії бродників з половцями зумовлювались, можливо, тим, що перші використовували других у власних цілях. Та й життя на Дунаї, поруч з районом постійних половецьких кочовищ, впливало на вибір союзників.

За джерелами бродники були розселені на великій території Русі — від Дунаю до Суздаля. Та це не суперечить нашій думці відносно первинного місця їх проживання на Дунаї: звідтіля вони могли розповсюдитись по інших українських та руських землях.

Після 1254 р. згадки про бродників зникають з джерел. Причини цього, на наш погляд, потрібно шукати насамперед у тому, що від XIII і XIV ст. до нас дійшла мізерна частка колись великого документального фонду. За висловом одного з істориків, ми знаємо «до розпуки мало» про історію України XIV ст. — не збереглося жодне українське нарративне джерело тих часів. Бродники могли продовжувати активно діяти на українських і руських землях у кінці XIII—XIV ст., але це не відбилося на сторінках тих решток джерел, які ми маємо сьогодні. Не виключено, що після татарського нашествия бродники виступали під іншою назвою. Тоді у нашу мову увійшло чимало слів тюркського походження, зокрема термін «козак»; та ми не знаємо, як саме називали «козаків» раніше.

Дійсно, цей термін зустрічається вже у джерелах XIII ст., зокрема у так званій «Таємній історії монголів» (1240 р.). Походить з тюркських мов, звідки перейшов до монгольської і татарської. Означає «одинокий, не зв'язаний домівкою і сім'єю». Термін «козак» відомий і в Криму на початку XIV ст. У одній з приписок до грецького синаксаря (збірки коротких житій святих.— М. К.) XII ст., які були зроблені господарями книжки у XIII—XV ст., під 1308 р. сповіщається про смерть від руки козаків якогось Альмачу²³. У словнику половецької мови «Codex Cumanicus» (1303 р.) «козак» перекладається як «страж, конвоїр»²⁴. Отже, ця назва з'являється якраз тоді, коли зникають звістки про бродників.

У історичній літературі бродників уже порівнювали з козаками, виходячи, проте, із зовнішньої подібності способу життя, дій тощо. На нашу думку, між ними існує більш глибокий, генетичний зв'язок, тобто перші на протязі століть поступово трансформувались на других. Цей зв'язок, звичайно, не слід зводити до простої заміни терміна «бродник» терміном «козак», справа була значно складнішою. Можна навести чимало прикладів того, як у XIV—XV ст. на великому просторі України і Русі існували значні об'єднання людей, у всіх відношеннях подібних до бродників. У XV ст. на історичну арену виступає категорія населення, відома під назвою «козацтво», — і не тільки українське, але й донське, рязанське, а потім терське, яцьке та ін. Було б наївним думати, що козацтво народилось, як говориться, на голому місці і характерне для феодального суспільства, починаючи лише з XV ст. Існування бродників, козаків, північноруських ушкунників тощо — логічний результат класових протиріч у феодальному суспільстві. Викинуті з нього елементи шукали притулку на окраїнах князівств, там, де центральна влада була слабшою, зокрема на Дунаї. Поступово створювались загони професіональних воїнів. А масові втечі селян і міської бідноти стали джерелом дальшого поповнення рядів бродників, козаків, ушкунників та ін.

²³ Записки Одесского общества истории и древностей, т. V, стор. 613, № 116.

²⁴ Див. Z. Wójcik. Dzikie pola w ogniu, Warszawa, 1961, стор. 9. У вітчизняній літературі цьому словнику присвячена стаття В. Г. Васильєвського: О Куманском (Половецком) словаре.— В. Г. Васильевский. Труды, т. I, Спб., 1908, стор. 118—122 (тут же вказані основні видання згаданого словника).

Привертає увагу повідомлення польського хроніста XVI ст. М. Бельського про те, що у 1325 р. польський король Владислав, з нагоди шлюбу з дочкою Гедиміна, повипускав з в'язниць багато людей, які покинули козацтво і стали засновувати села на Підляшші²⁵. До цього повідомлення пізнього автора слід поставитись з певною обережністю. Територія, на якій оселились колишні козаки, — Підляшшя — задалека від ареалу поширення бродників і козаків. Проте навіть при найскептичнішому ставленні до звістки М. Бельського безсумнівним є одне: в XIV ст. на східних кордонах Польщі існувала людність, близька до козаків за способом дій.

До 1444 р. відноситься згадка про те, що під час нападу татарської армії царевича Мустафи на Рязань у битві проти татар взяли участь «казаки Рязанськія такожє на ртах (лижах.— М. К.) с сулицами и с рогатинами и с саблями»²⁶. З контексту трохи пізнішого документа XV ст., грамоти Івана III («на сотню десятка три своих казаков понакинъ») видно, що тут йшлося про осіле, городове козацтво, розміщене на південних кордонах Рязанського князівства²⁷. Цих козаків, на наш погляд, можна вважати нащадками суздальських бродників. Втім, останнє твердження поки що тільки гіпотеза, породжена бажанням зіставити та інтерпретувати нечисленні і глухі згадки джерел про бродників.

²⁵ М. Bielski. Kronika, t. I, Sanok, 1856, стор. 370.

²⁶ ПСРД, т. XII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью, Спб., 1901, стор. 62.

²⁷ Д. Иловайский. История Рязанского княжества, М., 1858, стор. 301.

В. Ю. ЧУБЕНКО

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ ЕТНОНІМИ В НАДВОЛЖІ

Українці, які оселялися в Надволжі, починаючи з XVII ст. офіційно називались «черкасами». Після визвольної війни 1648—1654 рр., коли цар став іменуватися государем

«Великия, Малыя и Белыя Руси», а Україна — Малоросією, пішов етнонім «малороссияне». У XVII ст. в Сурській долині, що мала стратегічне значення для оборони краю, було збудовано невелику фортецю. Для несення служби тут поселили військових «черкас», тобто українських козаків, з родинами. Так виник Черкаський острог. Та скоро на місці острогу виросло велике місто — Пенза. Усі «черкаси» влилися до складу його населення¹. Донині назви зберігають пам'ять про ті далекі часи — у Пензі є Черкаська вулиця, частина міста зветься Черкасами.

У державних документах XVIII ст. стосовно поселення обидва етноніми — «черкаси» і «малоросіяни» — вживалися як ідентичні. Наприклад, у сенатському указі 1724 р., що санкціонував заселення українцями правого берега Волги, читаємо: «Вышеозначенному Житкову малороссиян по содержанию оных его императорского величества указов, в показанных местах селить по-прежнему, свидетельствуя об них, чтоб подлинно были черкасы...»².

¹ А. Хвощев. Очерки по истории Пензенского края. Пенза, 1922.

² Полный свод законов Российской империи. № 4519.

У сенатському указі 1763 р.³, яким юридично оформлявся факт оселення чумаків на Саратовщині, читаємо: «...учинить пристойное наблюдательство, чтоб только из Малороссии и из находящихся на великороссийских землях черкасских слобод приходящих селиться позволять; а из слободских полков козаков, их родственников и подпомощников не принимать...»⁴.

Того ж року з заробітчан, які прийшли до Саратова з різних місць, виникла громада. Документ про цю громаду — «Ведомость коликое число... явилось в городе Саратове живущих своими домами и по разным людям в работниках пришедших из разных мест волных черкас, откуда оные пришли и в которых годах»⁵. Голова громади «волных черкас» звався «малороссийским атаманом».

З ревізських списків другої половини XVIII ст. довідуємось, що до назв українських населених пунктів на Низовому Надволжі обов'язково додавався прикметник «малороссийский» чи «малороссийская» («Малороссийская Покровская слобода», «Малороссийская Николаевская слобода»). Це потрібно було для відображення правового стану населення в офіціальних документах.

У XVIII ст. в Російській державі «малороси» і «черкаси», тобто українці, мали певні права, відмінні від тих, якими користувалось надволзьке населення. Стан слобожан-українців у ревізському списку 1834 р. позначався як «государственные крестьяне черкасы»⁶.

У справах фіску вживається вираз «малороссийский подушный оклад». Так, у ревізському списку 1782 р. Астраханської громади українців⁷ читаємо: «...о положеных при городе Астрахани по последней 763 года ревизии в малороссийском подушном окладе малороссиянах...»⁸.

У першій половині XVIII ст. на р. Кінелі на схід від сучасного м. Куйбишева українцями була заснована велика слобода Черкаська (пізніше — Кінель-Черкаська), що дістала таку назву за етнонімом.

Прикметник «малоросійсь-кий (-ка)» дійшов до нас у деяких складних одноіменних з російськими назвах населених пунктів, сільських громад та волостей. Наприклад, заселена українцями слобода Єлань на Саратовщині офіційно звалася Єланню Малоросійською, а село Єлань з російським населенням — Єланню Руською. Була й Єланська Малоросійська волость. Велика слобода Баланда на Саратовщині, де жили здавна росіяни й українці, поділялася на дві громади: «Баландинское Русское общество» і «Баландинское Малороссийское общество». Ці громади складали одну Баландинську волость.

У другій половині XVIII ст. у Низовому Надволжі виникли два варіанти етноніма «малороссияне» — «подданные» і «войсковые». Частина українців, опинившись у Низовому Надволжі на панських землях, мусила «піддатися», тобто взяти певні обов'язки щодо роботи чи виплати грошей господарям землі. Пізніше «подданных малороссиян» було покріпачено. Назва «войсковые малороссияне» виникла, безперечно, після перейменування осіб козацького стану Слобідської України на військових обивателів. Та астраханські адміністратори (в цій губернії жило чимало українських козаків) записували «войсковыми малороссиянами» не тільки поселенців козацького походження Слобідської України, а й усіх вільних українців.

³ В. Ю. Чубенко, Українські чумакі в Поволжі. — УІЖ, 1966, № 5.

⁴ ІСЗ, т. XVI, № 1200.

⁵ Харківський обласний державний архів, ф. 271, спр. 49.

⁶ Куйбишевський обласний державний архів, ф. 150, спр. 1.

⁷ В. Ю. Чубенко, Астраханська громада українців у XVIII ст. — УІЖ, 1967, № 2.

⁸ Астраханський обласний державний архів, ф. Астраханської казенної палати.

У XVIII ст. Надволжя відвідали П. С. Паллас, І. Лепехін, П. Фальк та інші вчені, які у своїх записах, зроблених під час цієї подорожі, називають волзьких українців малоросіянами. Наприклад, П. Фальк, описуючи велику українську чумацьку слободу Покрівську, розташовану на лівому березі Волги поблизу м. Саратова, занотував: «В слободе есть деревянная церковь, но дома по украинскому образцу состоят из мазанок, снаружи выбеленных, внутри бедных, но чистых»⁹. Привертають увагу слова «по украинскому образцу». Взагалі П. Фальк називав покрівських слобожан малоросіянами, а в даному випадку, мабуть, мав на увазі жителів Слобідської України.

Крім названих етнонімів був ще один — «хохли». Так здавна надволзьке населення називало українців. Слід, проте, сказати, що в цю назву не вкладалося нічого глузливого чи принизливого. У Надволжі є ряд таких назв, що походять від цього слова. За десять кілометрів від Астрахані українці заснували Хохлацьку-Карантинну слободу. У XVIII ст. поблизу м. Царицина на землі сенатора Бекетова виникла невелика слобода Хохлівка-Бекетівка. У деяких різнонаціональних слободах, зокрема у Сокурі на Саратовщині, частина, де жили українці, звалася Хохли, а та, де жили росіяни, — Русчина.

Неофіційний етнонім «хохли» зустрічався інколи і в місцевих виданнях краєзнавчої літератури, а також в офіційних справах. На початку нашого століття Селянський поземельний банк значну частину поміщицької землі у Саратовській губернії продав селянам — місцевим росіянам і приїжджим українцям, які на придбаній землі заснували багато невеликих селищ, зокрема, немало українських. У листуванні, річних звітах та економічних оглядах нових селищ працівники Саратовського відділення названого банку іменували українців і малоросами, і хохлами. Так, у річному звіті за 1912 р. говорилося про деякі особливості нових російських та українських селищ і зазначалося, що на них лежить відбиток «двух разных культур: великороссийской и малороссийской». І далі: «...у хохлов это типичная хата Малороссии...», що має «довольно приятный вид»¹⁰.

1895 р. один з земських начальників Миколаївського повіту Самарської губернії писав до Управління державних маєтностей, що в нових селищах, заснованих за законами 1881 та 1889 рр. переселенцями, його попередник «нашел нужным разделить переселенцев на два общества — русских и хохлов»¹¹.

Отже, колишні етноніми залишили слід у топонімії Надволжя. Важливо те, що в минулому вони визначали не тільки національність, але й правовий стан українських надволзьких поселенців.

---

⁹ Полное собрание ученых путешествий по России, т. VI, стор. 116. Записки П. Фалька (1769), Спб., 1824.

¹⁰ Саратовський обласний державний архів, ф. 11, оп. 56, спр. 2611.

¹¹ Куйбишевський обласний державний архів, ф. 112, спр. 38.

Довертаються до надрукованого

КОЛИ Ж САМЕ ЗДОБУТО ПОВСТАНЦЯМИ УМАНЬ У 1768 Р.?

У замітці «До хронології історії гайдамащини» С. Я. Боровой твердить, що датою здобуття Умані загонами гайдамаків слід вважати 18 червня (ст. ст.) 1768 р.¹ При цьому він посилається на єврейську мартирологічну літературу — 5 тамуза 5528 р. У моїй статті «З історії гайдамащини»², надрукованій в журналі, дійсно не згадується це джерело. Сталося це внаслідок скорочення її під час редагування.

На жаль, С. Боровой, посилаючись на 5 тамуза, недостатньо ознайомився з цим джерелом, не зазначив на якій підставі для 1768 р. 5 тамуза віднесено до 18 червня (ст. ст.) і цим вніс нову плутанину до хронології повстання. Це джерело в 1905 і 1908 рр. було опубліковано І. Галантом російською мовою. Про 5 тамуза там сказано так: «Дата за християнським літочисленням не зазначена, приблизно початок червня»³. У 1924 р. дата єврейських мемуарів згадувалася з посиланням на І. Галанта («початок червня») ⁴.

Слід зауважити, що труднощі переведення дат з єврейського на юліанський чи григоріанський календар полягають у тому, що, приміром, 5 тамуза щороку припадає на різні числа старого (чи нового) стилю через те, що кожен місяць має (за чергуванням) то 29, то 30 днів і в останньому випадку перше число припадає на день, коли настає молодик (новомісяччя). Місяць тамуз має 29 днів і тому його перше число буває на другий день появи молодика. 1768 р. новомісяччя настало 4 червня (ст. ст.)⁵; отже, перше тамуза тоді було 5 червня, а п'яте — 9 червня (ст. ст.). А за С. Боровим перше тамуза припадає на 14 червня.

До речі, у джерелі, на яке послався С. Боровой, сказано: «у понеділок, 5 тамуза буяни підійшли до Умані»⁶. 9 червня (ст. ст.) справді був понеділок, а 18 червня (ст. ст.) — середа. У тому ж джерелі далі читаємо: «У понеділок буяни підійшли до міста і вчинили страшний гомін; було вирішено ввійти до міста до вечора, але повстанцям дали відсіч. «У вівторок, під час сніданку, вони розташувались поблизу міста. Залізняк порадив Гонті спробувати щастя і написати комісару міста листа... Цей лист, дійсно, справив бажане враження..., комісар вирішив здатися Гонті без усякого опору»⁷.

Таким чином і за цим джерелом здобуття повстанцями міста сталося не п'ятого, а шостого тамуза, тобто у вівторок 10 червня (ст. ст.). У своїй статті я так і визначав⁸.

Однак, для датування здобуття Умані не це джерело і взагалі не мемуари мною взяті за безсумнівний аргумент. Обгрунтовував я дату архівними документами 1768 р., що наводилися у рукопису. Ось деякі з них. Уманські купці О. Бочка та О. Поломаний, які за пропуском М. Залізняка привезли в Січ горілку, 2 липня 1768 р. у кошовій канцелярії посвідчили, що Залізняк підійшов до Умані 9 червня

¹ С. Я. Боровой. До хронології історії гайдамащини.— УІЖ, 1968, № 10, стор. 117.

² Г. Ю. Храбан. З історії гайдамащини.— УІЖ, 1968, № 6, стор. 96—103.

³ І. Галант. К истории уманской резни 1768 года, К., 1908, стор. 163.

⁴ «Україна», кн. 2, К., 1924, стор. 47 (посилання).

⁵ С. И. Селешников. История календаря и его предстоящая реформа. Ленинград, 1962, стор. 124—127.

⁶ И. Галант. Назв. праця, стор. 16.

⁷ Там же, стор. 17, 18.

⁸ Г. Ю. Храбан. Назв. праця, стор. 100.

і наступного дня оволодів містом⁹. Якуб Квяткевич, губернатор Торговиці, яка входила до уманських маєтків Потоцького, у листі від 28 червня (н. ст.) 1768 р. писав магнатові про події в Умані, зазначивши, що повстанці опівдні 20 червня підійшли до Умані і наступного дня у вівторок здобули місто¹⁰. Цей же губернатор у листі від 11 липня 1768 р. до полковника Чорби писав, що Умань було взято «дня 21 юня по римско-католическому календарю»¹¹.

Всі документи настільки переконливо датують день здобуття повстанцями Умані 10 (21) червня 1768 р., що ніяких сумнівів не викликає.

Можна було б пояснити, чому поминальний день, про який згадує С. Боровой, було встановлено п'ятого, а не шостого тамуза. Але це питання, хоч і пов'язане з уманськими подіями, виходить за межі проблеми.

Г. Ю. ХРАБАН

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 227, арк. 28; А. Скальський. Наезды гайдамак. Одесса, 1846, стор. 133, 191—192.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 225, спр. 13, арк. 10.

¹¹ «Киевская старина», т. III, 1882, стор. 305 (в публікації прізвище автора листа неправильно зазначено Кузалкевич).

ЗВІДКИ РОДОМ МАКСИМ ЗАЛІЗНЯК?

Серед науковців немає одностайної думки про місце народження Максима Залізняка, не встановлено остаточно імені його батька. В «Українській радянській енциклопедії» та в деяких історичних працях сучасних дослідників засвідчується, що Максим Залізняк був сином селянина із села Медведівки¹ Чигиринського району Черкаської області. Інші твердять, що він родом з села Івківці². Ця територія в другій половині XVIII ст. перебувала під владою Польщі. Є й третя, найбільш вирогідна, як нам здається, точка зору: батько Максима Залізняка жив на території сучасного Бобринецького району Кіровоградської області в селі Олексіївці (колишня назва — Сугокляя). Посилаючись на польські джерела, про це згадує ще в першій половині XIX ст. дослідник Новоросійського краю і Запорізької Січі А. Скальковський. У своїх працях³ він зазначає, що в селі Олексіївці на Громоклеї жив старий запорожець Григорій Залізняк, колишній курінний товариш і осавул полковий, у якого було два сини. Молодший з них — Максим і заступив батькове місце в Тимошівському курені на Січі.

Сучасник подій Коліївщини шляхтич Ліппоман⁴ зазначає, що Залізняк з невеликим загоном вирушив з села Олексіївки, звідти, де впадає річка Сугокляя в р. Інгул.

Цікаві факти з біографії Залізняка подає також місцевий потомок багатого козака, Перепелицин, який жив у сусідньому з Олексіївкою селі Коротяці. У статті «Прошное»⁵ він передає спогади свого діда — реєстрового козака в 1768 р., коли він мав 18 років. За словами діда, зазначає автор статті, його сусідами були козак Бузько, Островерхий, козак Морква і осавул Залізняк Грицько. Цей останній — батько відомого Максима Залізняка. Дід Перепелицина, який з восьми років виховувався в свого родича — ігумена Мельхіседека Яворського в Лебединському монастирі, не раз бачив тут Максима Залізняка.

¹ «УРЕ», т. 5, стор. 152—153; Історія Української РСР, т. I, К., 1967, стор. 332; Кость Гуслийтий. Коліївщина (історичний нарис). К., 1947, стор. 21.

² В. А. Голобуцкий. Максим Железняк. М., 1960, стор. 32.

³ А. Скальковский. История Новой Сечи или последнего коня Запорожского на основании подлинных документов Запорожского сечевого архива, изд. третье, ч. II, Одесса, 1885, стор. 336—337; його ж. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVII столетии. 1755—1768, Одесса, 1845, стор. 70—71.

⁴ П. Ліппоман. Bunt hajdaniaków na Ukraini, Poznań, 1845, стор. 8—20.

⁵ П. П. Прошное. — «Едисбургерский вестник». 1881, № 173 та 1882, №№ 61—63.

Пізніше вчитель Єлисаветградської гімназії, відомий етнограф і археолог В. Ястребов у своїй праці з етнографії Новоросійського краю⁶ також згадує село Олексіївку, в якому жили сім запорізьких родин, у тому числі Максима Залізняка. У праці «В запорожском захолустьє» В. Ястребов пише, що йому довелося бути кілька разів у Олексіївці і пощастило знайти у документах поміщицького маєтку села деякі відомості про Залізняків. Дослідник робить висновок, що, напевне, тут у їхньому сімейному зимівнику жив і батько Максима. В цій же статті автор уточнює окремі деталі поданої А. Скальковським біографії ватажка Коліївщини, відзначаючи, що зимівник Григорія Залізняка був не на річці Громоклеї, а на Сугоклеї⁷.

Навіть такий діловий документ, як статистичний перепис Єлисаветградського повіту, теж підтверджує ці факти⁸.

Отже, свідчення різних джерел дають підставу говорити про те, що батько славного керівника народного повстання безсумнівно жив у селі Олексіївці.

Але звідки ж відомості, що Максим Залізняк народився у Медведівці, в Івківцях?

Деякі дослідники, посилаючись на оригінал допиту М. Залізняка, твердять, що він народився в Медведівці, походив «із мужиків», а не запорожців і називав себе «Ієвлев син»⁹.

Правдивість зізнань Максима Залізняка викликає сумнів, і ось чому. Він давав їх з метою відвести можливі репресії щодо батька, який мав свій зимівник з майном на Сугоклеї. По-друге, Максим Залізняк як виходець із Запоріжжя не хотів компрометувати січове начальство перед представниками російського уряду, що забороняв запорожцям без дозволу переходити кордон польської України і там підбурювати селян проти шляхти. Такі зізнання, нарешті, влаштовували і царських чиновників, які доводили польській шляхті, що проти неї повстають підвладні їй мужики, а російський уряд разом із січовиками непричетний до Коліївщини.

Щодо версії про народження Максима Залізняка в с. Івківцях, то слід зауважити таке. У рапорті¹⁰ отамана Тимошівського куреня, написаному на вимогу російських властей 2 серпня 1768 р., є свідчення, що він народився в Івківцях. Тут знову ж таки виникає питання, чи могла січова старшина повідомити про справжнє місце народження керівника гайдамаків? На це також треба відповісти негативно. Після розгрому Коліївщини з допомогою російських військ стало ясно, що уряд Катерини II суворо покарає січове начальство за потурання запорізьким козакам — учасникам гайдамацького руху. Ще на початку повстання Катерина II надіслала кошовому отаману грамоту, в якій дала зрозуміти, що їй відомо про участь запорожців у гайдамаччині і попереджала кошового і все товариство про сувору розправу з порушниками. Тому січова канцелярія відписувалась, що ніхто із запорожців до повстання не приєднався. А на спеціальні запити російського уряду про окремих осіб, запорізьке начальство повідомляло, що вони, мовляв, прийшли на Запоріжжя з Правобережної України, де була польська влада. У зв'язку з цим, на нашу думку, могла з'явитись версія про народження Максима Залізняка в Івківцях.

Отже, письмові джерела, народні перекази, записані ще в XIX ст., відгомін спогадів, які живуть ще й досі серед старшого покоління села, свідчать про те, що сімейний зимівник Залізняків був у Олексіївці, а батька Максима звали Григорієм.

В. К. ЧЕРНЕЦЬКИЙ

⁶ В. Н. Ястребов. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александринском уездах Херсонской губернии, Одесса, 1894, стор. 188, 189.

⁷ В. Ястребов. В запорожском захолустьє.— «Киевская старина», т. XIII, декабрь, стор. 722—728.

⁸ Результаты подворной переписи Елисаветградского уезда 1883—1885 гг., Херсон, стор. 56.

⁹ «Україна», 1924, кн. 1—2, стор. 23—81.

¹⁰ А. Скальковский. История Новой Сечи..., стор. 349—350; В. А. Голобуцкий. Назв. праця, стор. 34—35.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Н. П. СТАСЕНКО

Про становище робітничого класу гірничодобувної промисловості України в період імперіалізму

Після скасування кріпосного права в Росії швидше став розвиватися капіталізм, який відкрив широкий простір для зростання продуктивних сил. Прискорився цей процес і на Україні, що становила тоді одну з національних окраїн імперії.

Значного розвитку досягла вугільна і залізорудна промисловість Донбасу, Криворіжжя. Наявність тут природних багатств приваблювала іноземців, які з дозволу царського уряду споруджували металургійні заводи, будували кам'яновугільні шахти. Саме вони пожадно зазіхали на ресурси країни з її дешевою робочою силою, бо тут можна було «одержувати величезні, нечувані у себе на батьківщині, барнші»¹.

Проте в дореволюційній Росії розвиток капіталізму проходив при збереженні докапіталістичних порядків, а це призводило до «зростання злиднів — і притому не тільки «соціальних», але й найжахливіших фізичних злиднів, до голодування і голодної смерті включно...»².

Розвиток монополістичного капіталізму в Росії супроводжувався погіршенням становища трудящих у всіх галузях виробництва. Робітничий клас був політично безправним і зазнавав жорстокої експлуатації з боку російської, української та іноземної буржуазії.

В даній замітці висвітлюється частково становище робітничого класу гірничодобувної промисловості України на основі документів, виявлених в обласних державних архівах Дніпропетровська («Праці Південно-Російського обласного з'їзду по боротьбі з холерою у м. Катеринославі», т. II, 1911, стор. 109, 207, 213; «Лікарсько-санітарна хроніка», 1901, № 7, стор. 333; 1902, № 4—5, стор. 351; 1913, № 3—4, стор. 382; «Праці XI губернського з'їзду земських лікарів Катеринославської губернії», т. IV, 1914, стор. 61), Харкова (ф. 834, оп. 818, спр. 7, арк. 88, 111), в ЦДІА СРСР у Ленінграді (ф. 37, оп. 65, спр. 217, арк. 36, 39) та періодичній пресі того періоду.

Особливо нестерпні були умови праці гірників. На важких роботах застосовувалась, головним чином, ручна праця. Напередодні 1917 р. у Донбасі тільки 0,5% річного видобутку вугілля вироблялось механізованим способом. Витрати на вентиляцію не досягали норми, що приводило до забруднення шахтної атмосфери. Так, у шахтах Донбасу вугільного пилу було в 15 тис. разів більше, ніж на поверхні, а середня концентрація вуглекислоти становила 4% проти норми 0,4%. Не забезпечувались зрошувальними системами місця підвирних робіт та навантаження. До того ж, підприємці примушували гірників купувати шахтарські лампочки та пальніс до них за власні кошти.

Незважаючи на те, що в 1892 по 1915 р. видобуток вугілля зріс з 3,58 млн. т до 27,59 млн. т, а шахти поглибилися з 42 до 127 м, водовідливні споруди залишались примітивними. Закладаючи стволі, шахтарі працювали по коліна у воді, а рівень її при проходці галерей в окремих місцях доходив до 70 см. Тут своєчасно не проводились технічні огляди та випробування підйомних систем і канатів. Аварійна сигналізація, рятувальне устаткування на більшості підприємств були відсутні. Надзвичайно тяжкі умови праці робітників викликали професійні захворювання. Зокрема такі поширені, як емфізема легенів, запалення слизової оболонки ока, кожні захворювання, ревматизм. Число їх зростало рік у рік. Так, у Бахмутському повіті в 1903 р. було зареєстровано 14 575 хворих, а у 1908 р.— 263 652. Лікарень і медичної допомоги, як правило, бракувало.

Погані були і житлові умови. Більшість гірників жила в сирих і затхлих землянках, у брудних напівзруйнованих халупах. У 1910 р. при обстеженні 40 шахт Донбасу виявили 5 лазень, а споживання води на підприємствах становило 4—6 літрів на чоловіка.

У гірничій промисловості широко застосовувалась дешева робоча сила жінок і дітей. Якщо у 1894—1895 рр. серед робітників жінки становили 24%, то у 1903 р.— 35%, 1909—42%, 1910—43%. Підлітки у 1894—1895 рр.—8,4%, у 1910 р.—9,1%.

Десяти-тринадцятилітні діти робили коногонами вночі на Варваропільському, Сокологородівському, Голубівському та інших рудниках. Це призводило до передчасного зносу дитячого організму.

Постійним супутником гірників було безробіття. Тяжкі умови праці, велика тривалість робочого дня, низька заробітна плата примушували робітників кидати

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 90.

² В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 208.

шахти і шукати іншу роботу. Так, за далеко неповними даними, у 1901 р. у Катеринославській губернії налічувалося 10 тис. безробітних, у Юзівці — 12 тис., Харкові — 16 тис. Лише на рудниках Верхньодніпровського повіту на 1 січня 1901 р. працювало 4 236 робітників, а на 1 січня 1902 р. — 2 689, тобто число їх скоротилось на 36,9%.

Більшість безробітних 2—3 місяці була в дорозі у пошуках роботи. У непогоду вони розміщалися на вузлових станціях, на платформах, під відкритим небом. Частина з них зупинялася на ніч у спеціальних будинках, де було брудно, тісно, холодно, сиро.

Пересування безробітних стало настільки масовим явищем, що Х губернський з'їзд лікарів та представників земств Катеринославської губернії ухвалив на добродійні кошти збудувати додаткові нічліжно-продовольчі пункти у Юзівці, Микитівці, Дебальцевому, Єнакієвому та ін. Вони розташовувались у непристосованих приміщеннях, відзначалися надто великою скупченістю та відсутністю елементарних санітарно-гігієнічних умов. Так, Верхньодніпровський лікарсько-продовольчий пункт був розміщений у дерев'яному бараці з земляною підлогою, без стелі та вікон, на Грушівському пункті покрівлі протікали, у брудному приміщенні стояла вода. Завідуючі Перещепинським та Нікопольським пунктами писали, що «у дощ бачиш, як цілі натовпи людей тремтять під проливним дощем, лежачи на сирій мокрій землі».

На лікарсько-продовольчих пунктах була можливість купляти гарячу їжу. Більшість безробітних могла дозволяти собі їсти тільки один раз на добу — борщ або куліш без хліба. Значна частина з них зовсім не мала коштів до існування і жила тільки за рахунок «допомоги», одержуючи один раз на день безплатний обід. Наприклад, у 1908 р. у Новомосковському пункті видали такі обіди 1 310 безробітним (30% від усіх зареєстрованих).

Ще гіршим було становище літніх гірників, які втратили працездатність внаслідок травм або професійних захворювань. Вони не тільки не одержували пенсії, але часто й одноразової допомоги. Цих інвалідів фактично утримували працездатні члени сім'ї.

Обвали, вибухи, пожежі, затоплення уносили часто сотні людських жертв. У 1904—1905 рр. смертельних випадків серед гірників було у 5 разів більше ніж у всіх інших галузях промисловості. Так, на Риківському руднику в 1908 р. з 388 шахтарів, що працювали у штольні, від вибуху рудничного газу загинуло 283. Росія за числом смертельних випадків у 1908 р. стояла на першому місці.

Працюючи вдень і вночі, робітник одержував мізерну заробітну плату, якої не вистачало на життєвий мінімум. Про це свідчать такі дані. З 1899 р. по 1904 р. загальний індекс цін на товари першої необхідності підвищився на 11%, з 1904 р. по 1907 р. — на 20,5%, а напередодні першої світової війни — на 136,6%. У 1915 р. роздрібні ціни на продукти харчування, одяг, взуття порівняно з довоєнними зросли майже у 2 рази.

Нещадна капіталістична експлуатація, до якої долучались політичне безправ'я і національний гніт, викликала протест робітників, піднімала їх на боротьбу. У роки першої буржуазно-демократичної революції робітники добились підвищення заробітної плати у середньому на 30—20%, і у 1907 р. вона становила 28 крб. 75 коп. У період спаду революції (1908—1909 рр.) заробітна плата знизилась. І хоча вона у гірничодобувній промисловості порівняно з іншими галузями була вищою, проте не забезпечувала потреб гірників. Так, за розрахунками «Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены» з заробітної плати розміром 22—24 крб. мінімальні щомісячні витрати на одного робітника (харчування, одяг) становили 12 крб. 33 коп., на жінку — 9 крб. 81 коп., двох дітей — 9 крб. 24 коп. Всього 30 крб. 81 коп.

Тільки з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, що докорінно змінила соціально-економічні умови життя трудящих, виникли об'єктивні можливості досягнення гірниками України, як і всіма членами суспільства, «повного добробуту і вільного *всестороннього* розвитку *всіх* членів суспільства»³.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 36.

А. П. ІГНАТЕНКО

До розвитку вищої школи західних областей України

ЦК КП України, документи партархіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 208, од. зб. 2203, 2324, 2340, 2473, 2474; ф. 1, оп. 222, од. зб. 42, 49), партійних архівів Волинського (ф. 1, оп. 3, од. зб. 765; ф. 41, оп. 5, од. зб. 36, 39, 49-а, 51), Закарпатського (ф. 1, оп. 7, од. зб. 51; ф. 26, оп. 9, од. зб. 140; ф. 454, оп. 11, од. зб. 169; ф. 3509, оп. 52; ф. 3516, оп. 1, од. зб. 17), Івано-Франківського (ф. 1, оп. 32,

При дослідженні діяльності партійних організацій західних областей України в галузі народної освіти, автором широко використано твори класиків марксизму-ленінізму, рішення з'їздів і пленумів ЦК КПРС

од. зб. 6, 25, 28, 31, 32, 39, 49, 50), Львівського (ф. 3, оп. 3, од. зб. 1432, 1482, 1534, 1585, 1621, 2058; ф. 66, оп. 13, од. зб. 6, 8, 21; ф. 2941, оп. 1, од. зб. 45, 159; ф. 2992, оп. 1, од. зб. 19, 21, 32, 49, 80, 81), Тернопільського (ф. 1, оп. 32, од. зб. 236; ф. 1, оп. 36, од. зб. 43, 47, 59, 116, 122; ф. 1, оп. 41, од. зб. 226, 227), Чернівецького (ф. 1, оп. 2, од. зб. 2900, 2906, 2912, 2952; ф. 148, оп. 1, од. зб. 21; ф. 221, оп. 1, од. зб. 27; ф. 3494, оп. 1, од. зб. 50; ф. 3507, оп. 1, од. зб. 34; ф. 3508, оп. 1, од. зб. 10), Ровенського (ф. 177, оп. 2, од. зб. 1036; ф. 400, оп. 15, од. зб. 5, 12, 27, 35, 54), обкомів КП України, архіву Міністерства освіти УРСР (ф. 1, оп. 1, спр. 549, 580, 613, 614; ф. 3, оп. 3, спр. 773, 856, 953), опубліковану літературу та періодичну пресу.

Розв'язуючи завдання розвитку народної освіти, партійні організації спрямовували свої зусилля насамперед на створення відповідної навчально-матеріальної бази шкіл. Ця робота ускладнювалась тим, що значна частина їх у західних областях республіки займала приміщення, які не відповідали сучасним вимогам, в більшості шкіл не було учбових кабінетів, майстерень, обладнання. Так, в 1960—1961 рр. у Тернопільській області не вистачало 130 майстерень по дереву, 145 по металу, 175 учбових кабінетів. В Ровенській області понад 50% середніх шкіл не мали хімічних і біологічних кабінетів, а 7 шкіл у Закарпатті — майстерень.

Партійним організаціям і педагогічним колективам західних областей необхідно було не тільки ліквідувати ці недоліки, але й зробити все, щоб налагодити навчання в одну зміну. Вони виступили ініціаторами нових форм і методів партійно-політичної та господарсько-організаторської роботи, які сприяли створенню учбово-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл, дальшому розширенню їх мережі.

В 1961—1966 рр. в зв'язку з зміцненням економіки колгоспів широкого розмаху, поряд з державним будівництвом шкіл, набрало будівництво учбових закладів за рахунок колгоспів, радгоспів. Так, якщо в 1956—1960 рр. в західних областях УРСР було введено в дію 184,4 тис. учнівських місць, то в 1961—1966 рр. — 227,8 тис. Лише в 1966 р. з 42 700 учнівських місць 15 700 здано колгоспами.

За ініціативою партійних організацій створювались контрольні пости сприяння на шкільних майданчиках, проводились місячники з метою прискорити спорудження шкіл в тому числі інтернатів, а також дитячих дошкільних закладів. Комуністи стали застрілками соціалістичного змагання на цих відповідальних об'єктах. Вони до цієї справи залучили батьків і громадськість.

В більшості областей були організовані обласні оглядові бригади обкомів КП України та облвиконкомів, оперативні групи громадськості, депутатські пости, молодіжні штаби. Над будовами взяли шефство комсомольські організації промислових підприємств, колгоспів. Преса, радіо, телебачення, висвітлювали хід будівництва.

Підготовка до 50-річчя Радянської влади викликала нове трудове і політичне піднесення серед трудящих нашої країни.

З цінною ініціативою виступили трудівники сільгоспартілі ім. Калініна Сокальського району Львівської області, зобов'язавшись до знаменної дати на свої кошти побудувати школу. Вони закликали всіх трудящих Львівщини наслідувати їх почин. В 1964—1965 рр. партійні організації провели огляди учбового обладнання і матеріальної бази шкіл. З лютого 1964 по березень 1965 р. в західних областях було додатково створено 670 кабінетів і 344 класи-кабінети в середніх школах і відповідно 790 та 811 — у восьмирічних. Значно поживилася робота підколективів по створенню нових учбових посібників, зокрема наочних.

Активну участь у важливій державній справі розвитку народної освіти брали промислові підприємства, колгоспи, радгоспи, широка громадськість.

Завдяки керівництву з боку партійних організацій, їх багатогранній діяльності були забезпечені успіхи в здійсненні обов'язкової восьмирічної і середньої освіти у відповідності з Програмою КПРС. Вжиті заходи дали змогу не тільки значно поліпшити учбово-матеріальну базу, але й перевести на однозмінне навчання в 1964/65 навчальному році 79,2% шкіл Волинської, 86,1% — Закарпатської, 96,6% — Івано-Франківської, 84,2% — Львівської, 77,7% — Ровенської, 99,5% — Тернопільської, 87,3% — Чернівецької областей з урахуванням зростаючих контингентів учнів. Всього в 1966/67 навчальному році в західних областях УРСР працювало 6824 денних загальноосвітніх шкіл, в яких було 1 451 100 учнів.

Партійні організації приділяли також увагу і виконанню закону про всеобщу. Вони брали участь у створенні депутатських комісій і комісій сприяння школі при будинкоуправліннях, в організації шефства бригад і ударників комуністичної праці над учбовими закладами, постів всеобщу, в мобілізації громадськості на здійснення цих завдань. Докладалося чимало зусиль для забезпечення школярів підручниками, гарячим харчуванням, створювався фонд всеобщу в школах і за його рахунок виділялося все необхідне для дітей малозабезпечених батьків.

Внаслідок копіткої роботи партійних організацій у 1965/66 навчальному році в переважній більшості західних областей всі діти шкільного віку були охоплені навчанням.

Великого значення надавалось також добору, розстановці і вихованню педагогічних кадрів, зокрема підготовці вчителів з місцевого населення. Їх ідейно-політичний рівень і ділова кваліфікація підвищувалися через систему партійної освіти, курсів.

семініарів. Широкого розповсюдження в ці роки набули методичні кабінети на громадських засадах, опорні школи і школи передового педагогічного досвіду. Вперше були проведені обласні зльоти молодих вчителів, де обговорювались умови життя, побуту і праці молодих спеціалістів. Така форма виявилась однією з найефективніших у вирішенні цих питань. Постійно піклувалися партійні органи про роботу вищих і середніх спеціальних учбових закладів, які готували педагогічні кадри для шкіл західних областей України. Якщо в 1960/61 навчальному році тут працювало 81 200 учителів, то в 1966/67 — 96 тис., з них переважна більшість мала вищу освіту.

Партійні організації, педагогічні колективи серйозну увагу приділяли удосконаленню навчального процесу, боротьбі за підвищення якості знань учнів, узагальненню і використанню нових форм і методів активізації навчальної роботи, впровадженню в життя школи останніх досягнень науки і техніки тощо. Перед вчителями ставилась вимога вміло поєднувати навчальну і виховну спрямованість кожного уроку з тим, щоб сприяти формуванню комуністичної переконаності в учнівській молоді.

Вияткову турботу виявляли партійні організації, громадськість про вечірні школи робітничої і сільської молоді та заочне навчання, які набули у досліджуваній період широкого розмаху. В результаті подолання певних труднощів було значно поліпшено роботу цих закладів, в арсеналі яких з'явилися нові форми навчання, зокрема трирічні школи майстрів, учбові комбінати на селі та ін.

Значно зросли і зміцніли шкільні партійні організації. Так, у школах Волинської, Ровенської і Івано-Франківської областей в 1965 р. їх працювало 332, а кількість комуністів дорівнювала 4 582. У Львівській області на 1 жовтня 1962 р. було 262 шкільні парторганізації, в яких нараховувалось 2 395 комуністів. На 1 вересня 1967 р. число цих організацій зросло до 293. Вони об'єднували 2 913 членів партії і 96 кандидатів. Всього в області працює близько 5 тис. вчителів-комуністів.

Важливе місце в організації партійно-політичної роботи в педагогічних колективах, поліпшенні діяльності загальноосвітньої школи належало позашкільним відділам шкіл і групам позашкільних інструкторів при райкомах, міськкомках, обкомах КП України. До цієї справи залучались кращі вчителі, працівники освіти.

Шкільні партійні організації відіграють авангардну роль в усьому навчально-виховному процесі і особливо в ідейному вихованні учнівської молоді. В школах західних областей України з'явилися такі нові форми роботи, як клуби інтернаціональної дружби, лекторії, літературні, дискусійні клуби. Систематично проводяться вечори-зустрічі з старими більшовиками, передовиками виробництва, воїнами Радянської Армії, героями Великої Вітчизняної війни. Велику роботу проводять в школах червоні слідопити, піонерські та комсомольські організації, які виховують молодь на бойових, трудових і революційних традиціях радянського народу, прищеплюють учням атеїстичні погляди.

Велику роль в ідейно-виховній роботі відіграють створені при середніх і більшості восьмирічних шкіл музеї та кімнати В. І. Леніна, картинні галереї, кімнати піонерської та комсомольської слави. Посилились зв'язки педагогічних колективів, партійних і комсомольських організацій з учбовими закладами інших республік, а також країн соціалістичної співдружності.

На 1 квітня 1965 р. в західних областях діяла 4 761 піонерська дружина, де об'єднувалось 723 425 учнів, а також працювало 4 109 шкільних комсомольських осередків, в яких було на обліку 239 202 члени ВЛКСМ.

Важливе місце в діяльності комуністів займали питання, пов'язані з посиленням ролі громадськості й сім'ї у виховному процесі, з поліпшенням фізичного й естетичного виховання учнівської молоді.

Партійні організації були ініціаторами створення батьківських лекторіїв і університетів, рад по місцю проживання, батьківських патрулів, проведення науково-теоретичних конференцій. На партійних зборах по місцю праці батьків стали ширше практикувати їх звіти про виховання своїх дітей, були утворені суди батьківської честі, де не тільки обговорювались факти безвідповідального ставлення до цієї справи в родині, але й вживались конкретні заходи до тих, хто мало приділяв уваги своєму обов'язку. Посилились шефські зв'язки педагогічних і виробничих колективів, партійних і громадських організацій та їх роль не тільки у навчально-виховному процесі школи, а й в позашкільній роботі.

В центрі уваги партійних комітетів стояли питання організації дозвілля і відпочинку учнівської молоді по місцю проживання, залучення до цієї роботи педагогічних працівників, пенсіонерів, комсомольського активу, передовиків виробництва. Вони подбали про створення двороних футбольних, легкоатлетичних команд, спортивних секцій, організацію туристських походів, спортивних фестивалів, конкурсів, піонерських таборів та ін.

Таким чином, аналіз діяльності партійних організацій західних областей УРСР показує, що вони домоглися значних успіхів у розвитку народної освіти, у поліпшенні навчально-виховного процесу в школі.

Вспомини

М. С. ГНАТЮК

ПЕРШІ КРОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Коли, завдяки героїчним зусиллям бійців Червоної Армії, стало ясно, що антирадянська кампанія буржуазно-поміщицької Польщі, підбурюваної міжнародним імперіалізмом, приречена на провал, постало питання про укладення миру з Польщею. Для здійснення цього завдання до м. Риги були направлені дипломатичні делегації від РРФСР та УРСР.

12 жовтня 1920 р. російсько-українська радянська делегація, до якої входили А. А. Йоффе, С. М. Кіров, Д. З. Мануїльський та Л. Л. Оболенський, підписали договір про перемир'я і прелімінарні умови миру з польською делегацією, очолюваною Яном Дембським.

Відразу ж після цієї важливої міжнародної події там же у Ризі почалися переговори про умови мирного договору. Зрештою після довгих зволікань з боку представників буржуазної Польщі 18 березня 1921 р. було укладено мирний договір. Від імені Радянських республік його підписали А. А. Йоффе, Я. С. Ганецький, Е. Й. Квірінг, Ю. М. Коцюбинський, Л. Л. Оболенський. Цей договір знаменував собою велику перемогу ленінської миролюбної зовнішньої політики і завдав відчутного удару по зовнішньополітичній блокаді, за допомогою якої імперіалістична Антанта намагалася задушити молоду Країну Рад.

Квітнева сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, що проходила в Харкові, ратифікувала договір.

Після його ратифікації заінтересовані держави відразу ж приступили до організації дипломатичних представництв.

Насамперед була створена мішана репатріаційна комісія, до складу якої входили представники від РРФСР, УРСР та Польщі. Вона займалася звільненням з таборів і поверненням на батьківщину червоноармійців, що потрапили в полон під час воєнних дій. У обов'язки комісії входила також репатріація інтернованих на території Польщі солдатів і офіцерів білих армій та цивільних осіб, що в силу різних причин опинилися в цій країні.

Російсько-українська делегація (РУД), що входила до мішаної репатріаційної комісії, розмістилася на вулиці Злотій, у готелі «Брістоль», а незадовго перед приїздом радянських представників перейшла на вулицю Хмільну, до готелю «Ройяль». РУД виконувала свої обов'язки з травня 1921 р.

З приїздом представників РРФСР та УРСР, робота по репатріації поступово перейшла до консульств. Частина працівників РУД також була введена до штатів консульств. В обов'язки радянських дипломатів входило відвідання таборів, де утримувалися інтерновані частини білих армій та емігранти; організація відправки на батьківщину репатріантів; розміщення їх у пересильних (карантинних) таборах, розташованих у Повонзках (околиця Варшави), Ровно, Підволочиську та Стівцях.

Український Радянський Уряд приступив до організації повноважного представництва у Польщі відразу ж після ратифікації мирного договору. Організація та посилка українського радянського посольства до Польщі мала величезне значення не тільки з огляду на зміпнення

державних зв'язків між сусідніми країнами, але й передбачала завдати нищівного удару різним самозваним «місіям» та «представництвам», створеним за кордоном під час громадянської війни контрреволюційними урядами українських буржуазних націоналістів усіх мастей.

Підбором кадрів до повпредства УРСР, починаючи з травня 1921 р., займалися безпосередньо ЦК КП(б)У та уряд республіки. Щоденно в будинок на розі вулиць Чернишевського та Басейної (нині вулиця Андрія Іванова) у Харкові приходили кандидати, направлені наркоматами, громадськими та партійними організаціями. Всі вони якнайкраще виявили себе на фронтах громадянської війни і на роботі по організації та зміцненню Радянської влади. Дехто вже мав досвід роботи у апараті Наркомзаксправ (Поліщук, Сірик, автор цих рядків та ін.).

Потрібно було у найкоротший час вивчити кожного з цих людей, виявити його здібності і знання, визначити його місце в апараті посольства. З цією метою повпред, радник та секретарі проводили бесіди з кожним кандидатом до штату посольства.

Після розподілу відібраних кандидатур за штатним розкладом постало питання про їх екіпірування. Попереду була Західна Європа, а більшість з прибулих була вдягнута в старі солдатські гімнастюрки або косоворотки, у залатаних подертих штанах. Дехто носив матроські тильняшки та старі бушлати. Жінки, особливо друкарки, носили сукні, виготовлені з рядна, мішковини, на ногах майже у всіх були різні старі обноски — черевики, чи навіть «дерев'яшки» на босу ногу.

За завданням уряду на Харківській фабриці ім. Тінякова для кожного працівника посольства був терміново виготовлений парадний одяг — костюми, верхні сорочки з комірцями, черевики, капелюхи, а також білизна, краватки, шкарпетки, для жінок — костюми, сукні, блузки, туфлі та ін. Коли все це було готове, здавалося, що можна вирушати в дорогу, але нам заявили: «Не поспішайте, хлопці! Треба почекати якихось повідомлень від поляків».

Нарешті, у двадцятих числах вересня 1921 р. всі газети оголосили, що українське посольство від'їздить до Польщі спеціальним посольським поїздом 9 жовтня 1921 р. Заспокоєні цим повідомленням, ми не поспішаючи, готувалися до від'їзду. Але раптом, 2 жовтня 1921 р. (це якраз був вихідний день) о 10-й годині ранку до Наркомату закордонних справ викликали трьох співробітників посольства — Максимовича, Ладана та мене і наказали терміново підготувати для всіх співробітників закордонні паспорти. Всього треба було заповнити 65 бланків українською та французькою мовами. Коли документи були готові, їх підписав голова Раднаркому Української РСР, який водночас виконував обов'язки наркома закордонних справ. Після цього нас відпустили і попередили, щоб були готові до від'їзду на вокзал.

О 23-й годині всіх доставили на автомашинах на станцію Харків-пасажи́рський. Останніми перед самою відправкою прибігли на перон Л. Е. Вовчик та Д. Л. Капка. Вони працювали на агітпоїзді, який саме повернувся до Харкова, і нічого не знали про від'їзд. Їх тут же на вокзалі попередили. Вони ледве встигли ускочити в вагони. Але тут раптом виявилось, що забули про телеграфістів. Тоді голова ВУЧК на своїй автомашині поїхав на Харківський центральний телеграф, зняв з нічного чергування трьох телеграфістів і доставив їх на вокзал. Після цього наш поїзд вирушив у дорогу.

Як відомо, у перший мирний рік Радянської влади на Україні діяло чимало куркульських та контрреволюційних банд. Вони чинили диверсії, вбивства, нападали на поїзди. Тому посольський поїзд та

його пасажирів охороняли курсанти школи червоних старшин ім. ВУЦВК — у тамбурах вагонів та на тендері паровозу стояли кулемети. Поїзд супроводжували броньовики. На всіх станціях по шляху нашого слідування перони та привокзальні площі очищалися від сторонніх осіб, скрізь була посилена охорона. Далеко запівніч ніхто з нас не лягав спати, але попрокидалися дуже рано. Зранку усі почали примірювати парадні костюми та прасовані верхні сорочки з комірцями, яких ніхто ніколи не носив. Бухгалтер Вайншток (лише один він умів зав'язувати краватку) кепкував над нашою «безкультурністю». Вайншток прожив понад сорок років у Тернополі і мабуть ніколи не користувався такою популярністю й авторитетом. Кожен просив його відкрити секрет вузла. Скоро перед кожним стояла порожня пляшка або шклянка, на яких хлопці вчилися в'язати краватки, а Вайншток бігав по вагону, даючи вказівки. Під'їжджаючи до Києва, уже добра половина хлопців, в'язала краватки самостійно, без сторонньої допомоги.

А блискучі рейки бігли все далі і далі на захід. Повз вікна заново пофарбованих у темно-синій та зелений колір вагонів з позолоченими ручками та поручнями, з величезними державними гербами й емблемами серпа та молота, пропливали похмурі від дощу ліси, смуги одноосібних ділянок. За станцією Кожанка, коли поїзд мчав крізь гущавину лісу, пролунало кілька пострілів. Начальник охорони пробіг по вагонах і попередив усіх, щоб не стояли біля вікон. Але більше подібних конфліктів на щастя не трапилося.

За умовами обміну посольствами ми мали прибути на ст. Здолбунів, там пересісти у польські вагони і далі слідувати до Варшави, а польське посольство в нашому експресі — до Харкова.

Коли в Шепетівку, де зупинився наш ешелон, надійшли відомості, що польське посольство прибуло до Здолбунова, ми знову вирушили в путь, через польський кордон. Здолбунівський вокзал був оточений жандармерією і нікого ні в приміщення станції, ні на перон не впускали. Народу ж зібралося сила. Робітники цементних заводів та залізничного депо, прості мешканці прийшли зустріти й виявити свої симпатії першим дипломатам Радянської України. Але власті заборонили їм навіть здалеку подивитися на вагони, прикрашені золотими державними гербами.

Надвечір усі співробітники українського посольства були запрошені до ресторану вокзалу на обід, влаштований польським посольством на честь українських дипломатичних представників.

Після обіду почався обмін поїздами, а опівночі ми виїхали на Варшаву. Після нашого розкішного експресу польські вагони здалися нам тісними й брудними. Наступного ранку за вікнами замайоріли стріхи рідних кожному з нас білих українських хат. Поблизу на полях та городах поралися люди, збираючи картоплю та буряки. Пригадувалося, як влітку 1920 р. саме в цих місцях мені довелося разом з моїм 396-им пластунським полком гнати білополяків на захід. До сліз стало боляче за наш трудовий народ, що залишився під ярмом польських панів.

Під'їжджаючи до Варшави, ми зупинилися на якійсь другорядній станції, де нас протримали цілих три години. Як потім виявилось, в цей час провадилися суперечки між міністерством закордонних справ і господарем готелю «Вікторія», який категорично відмовився виселити звідти петлюрівську «місію». У Варшаві наш поїзд загнали на запасні колії. Троє діб посольство перебувало у вагонах і лише після того, як делегація зв'язалася з Харковом і Наркомзаксправ України вжив відповідних заходів щодо польської місії, готель «Вікторія» було звільнено від петлюрівців, і ми перебралися у його приміщення.

З жовтня 1921 р. у Польщі почали функціонувати два радянських посольства — РРФСР та УРСР, а також Російсько-українська делегація по репатріації. Працювати доводилося в надзвичайно складних обставині. Вороги Радянської держави докладали всіх сил, щоб зірвати її вихід на міжнародну арену.

Здавалося б, що підписаний 18 березня 1921 р. мирний договір з Польщею поклав край війні і відкрив широкі можливості для нормальних взаємовідносин. Здійснюючи миролюбну зовнішню політику, Країна Рад повернула Польщі історичні реліквії, документи, цінності, вивезені російськими царями та їх намісниками. Але буржуазно-поміщицький польський уряд на чолі з Пілсудським і надалі продовжував дотримуватися контрреволюційної політики щодо Країни Рад.

Навіть після підписання Ризького мирного договору з РРФСР та УРСР уряд Пілсудського одночасно зберігав вірність угодам, укладеним з контрреволюційними режимами та організаціями проти Країни Рад. Так, наприклад, не були денонсовані договори з петлюрівським режимом від 27 травня 1919 р. і серпнева угода 1919 р. про військову допомогу з боку буржуазної Польщі і відмовлення Петлюри від Східної Галичини за спільні збройні дії проти сил революції; угода від 21 квітня 1920 р., згідно з якою петлюрівський уряд відмовлявся від земель по річках Збруч та Прип'ять за відтворення буржуазно-націоналістичних банд на території Польщі. Уряд Пілсудського зберігав чинність військової конвенції про спільний наступ на Радянську Україну, укладеної 24 квітня 1920 р.

Контрреволюційні кубла розгорнули по всій Польщі шалену антирадянську агітацію. У Варшаві легально видавалася савинківська газета «За Свободу». На багатьох вулицях Варшави були відкриті їдальні й кафе спеціально для емігрантів. Майже щоденно проводилися зборища білоемігрантів, на яких розроблялися провокації проти радянських представництв та їх співробітників.

У призначеному для розміщення українського радянського посольства готелі «Вікторія» містилася «місія» битого петлюрівського режиму. Сам Петлюра перебував в м. Тарнові разом з своїм «урядом». У каліських таборах було інтерновано залишки петлюрівських корпусів, готових у будь-який час виступити проти Радянської України. У варшавському готелі «Брістоль», на вулиці Злотій, відсиджувався посол неіснуючого гетьмана Скоропадського. В тому ж Каліші розмістилися в таборах білогвардійські козацькі дивізії генерала Перемикіна, що повтікали сюди після розгрому Червоною Армією денікінських військ. Там же оселився й «батько Махно» зі своїми головорізами. У Варшаві, Ченстохові, Каліші та інших містах знайшли притулок банди Савинкова, Булаховича та інших отаманів. Усі ці бандитські покидьки одержували допомогу від польських офіціальних урядових установ, за їх сприянням нападали на прикордонні міста та села Країни Рад.

Такі обставини створювали надзвичайні перешкоди для нормалізації взаємовідносин між Країною Рад і буржуазно-поміщицькою Польщею

Співробітникам радянських посольств доводилося долати величезні труднощі. До кожного радянського дипломата і навіть працівників технічного складу посольств були приставлені агенти дефензиви, які на кожному кроці провокували скандали і навіть арешти чи затримки. Так були заарештовані друкарка консульства Ланіна, завгосп посольства Полішук, діловод Сірик і навіть віце-консул Максимович. Усіх їх потім звільняли і ретельно вручали перепрошення від імені офіціальних органів. Після подібних ексцесів було вирішено поодиночі в

місто не виходити, а при виході з посольства реєструватися у чергового.

В надзвичайно складних умовах доводилося працювати й Російсько-українській делегації в мішаній репатріаційній комісії. Якщо звільнення з таборів наших військовополонених і повернення їх на батьківщину проходило без особливих ексцесів, то репатріація інтернованих на території Польщі солдатів і офіцерів контрреволюційних армій щоразу наштотувалася на протидію властей. До того ж вирішення цього питання ускладнювалося тим, що у таборах відсиджувалися цілі військові частини з своєю внутрішньою жандармерією, контрозвідкою і навіть військовими судами. Виявлення будь-яких симпатій до Радянської країни з боку окремих солдатів викликало найжорсткіші покарання. Лише поодиноким сміливцям щастило перебратися через огорожу і звернутися безпосередньо до РУД або до російського чи українського радянських консульств.

Для прискорення репатріації часто практикувалися виїзди представників комісії та консульств безпосередньо у табори. Щоправда, майже кожного разу вони закінчувалися провокаціями, нерідко вчинялися бійки, під час яких діставалося й делегатам. Але такі виїзди давали хороші наслідки. Поступово була репатрійована більшість рядового складу петлюрівських військ з каліського табору, а також значна кількість офіцерів, серед них генерали Мартинюк, Секіро та ін.

Відразу ж після розміщення Українського Радянського повпредства в готелі «Вікторія» почало функціонувати й консульство УРСР. Пригадую такий комічний інцидент. Наступного дня, після того, як ми приступили до роботи, до консульства забіг якийсь «батько-отаман», що був добре напідпитку, і почав вимагати від консула М. Попова грошей і зброї. Отаман слізно обіцяв, що він зі «своїми хлопцями вижене більшовиків» з «неньки-України», вважаючи, що в готелі й досі перебуває петлюрівська «місія». Довелося випроваджувати цього «прохача».

Одним з основних завдань консульства був розгляд численних справ з визначенням громадянства. Протягом громадянської війни чимало підданих колишньої царської Росії опинилося на території Польщі, переважну більшість таких громадян складали представники як української, так і російської буржуазії. Серед цих осіб були колишні чиновники, інтелігенти (вчені, інженери, лікарі, артисти, адвокати та ін.). Більшість з них влаштовувалося на будь-яку тимчасову роботу, аби забезпечити собі напівголодне існування. На початку 1923 р., коли в Польщі виникла промислова криза, становище цих переміщених осіб значно погіршилося. Польські правителі та підприємці масами виганяли з роботи усіх вихідців з Росії та України. Викинуті на вулицю емігранти шукали порятунку в радянських представництвах.

Одним з перших до консульства УРСР прийшов колишній голова чернігівської міської управи. Він плакав, благав, щоб його репатріювали на батьківщину. Заспокоєний, він розповів, що діставшись до Варшави, довго не міг влаштуватися на роботі навіть двірником. Зрештою йому вдалося влаштуватися скрипалем в оркестрі одного варшавського ресторану. Але з настанням безробіття його, як російського громадянина, викинули на вулицю. Довелося заробляти на шматок хліба ремонтом старих чобіт. «Подивіться на мої руки,— благав він, простягаючи просмолені шевської смолою, порізані дратвою долоні,— хіба вони схожі на руки музиканта-скрипаля?» Консульство допомогло йому репатріюватися на Україну. Таких випадків було безліч.

Пригадую ще один цікавий інцидент. Навесні 1923 р. до українського консульства завітала дружина Нестора Махна. Від імені свого

чоловіка вона заявила, що Махно бажає повернутися на Україну, але ставить при цьому цілком конкретні умови. Одержавши бланки анкет, відвідувачка вирушила назад у Каліш, де в таборі для інтернованих перебував Махно разом з своїм «штабом». На 10-й день вона повернулася до Варшави і вручила консулові цілу декларацію на ім'я Радянського уряду, а також заповнені анкети і фотокартки. В декларації Махно вимагав легалізації на Україні анархістської партії, звільнення всіх анархістів з тюрем, а також гарантій недоторканості їм і особисто йому — Махну; права на видання газети «Набат». Цей кривавий бандит навіть поставив вимогу, щоб анархісти мали представництво в усіх радянських організаціях. Всі документи — «декларацію», заповнені анкети з фотокартками, консульство надіслало в Наркомзаксправ України. Президія ВУЦВК розглянула цю «декларацію» і заборонила Махнові та його бандитам в'їзд на Україну. Справа була вичерпана.

Великий обсяг роботи консульству УРСР доводилося виконувати у зв'язку з оформленням актів громадянського стану, розшуками й пересилками документів та іншими послугами. Найбільше часу забирали розшуки родин і знайомих як у Польщі, так і в Країні Рад. Якось навіть довелося розшукувати дружину французького прем'єр-міністра Едуарда Еррію, яка ще до імперіалістичної війни виїхала на лікування до Вінницької психіатричної лікарні. Після тривалих розшуків було встановлено, що дружина Еррію померла у лікарні і похована на кладовищі під Вінницею.

Часто до консульства зверталися вигнані з Росії та України буржуї, власники підприємств, які вимагали повернути їм майно, або цінності, конфісковані свого часу на користь революції.

Надовго залишилася в пам'яті усіх співробітників посольства УРСР зустріч з радянською делегацією, що поверталася через Варшаву з Генуї на Батьківщину у травні 1922 р. Вскладчину було організовано товариську вечерю. Г. В. Чичерін сердечно прийняв наше запрошення і провів з нами весь вечір. Багато розповідав про Генуезьку конференцію і міжнародне становище. Розпитував майже кожного про роботу і труднощі. Після вечері, коли подали чай, усі співітали українських народних пісень, які дуже сподобалися Георгію Васильовичу. На прощання він потис усім руки і щиро дякував за теплий товариський прийом.

Тяжкий період для співробітників посольства настав після вбивства першого президента Польщі Нарutowича — 22 грудня 1922 р., а також після арешту в Москві групи контрреволюційних католицьких священників, викритих органами ВЧК. По всій Варшаві реакція разом з духовенством організовувала мітинги, погроми, грабежі, п'яний чорносотенний натовп підступив і до українського представництва. Поліція, що охороняла посольство, розбіглася. Лише після того, як на вул. Ясну, де розміщувався готель, прибув загін кіннотників з особистої охорони президента, п'яний натовп було відтіснено від посольства.

З утворенням Союзу РСР і передачею йому усіх повноважень в галузі зовнішньополітичної діяльності союзних радянських республік відпала необхідність утримання в Польщі штатів двох посольств. На зміну їм було утворене єдине повноважне представництво Союзу РСР. Очолив його Л. Л. Оболенський, а одним з секретарів посольства був призначений автор цих рядків.

3 січня 1924 р. Л. Оболенський вручив президентові Польщі Войцеховському вірчі грамоти вже як повпред СРСР. В історії радянсько-польських відносин розпочався новий період.

Наш календар

ДО 25-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ КРИМУ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

Бойова взаємодія партизанів з армією в період розгрому німецько-фашистських військ у Криму

Партизанському руху на окупованій території Криму присвячено ряд книг, нарисів і статей, у яких широко висвітлюється організація боротьби, життя партизанських загонів, багатогранна робота в тилу ворога, масовий героїзм народних месників на всіх етапах боротьби з німецько-фашистськими окупантами¹.

Особливу роль відіграли партизанські загоны Криму, взаємодіючи з військами Радянської Армії в період розгрому гітлерівців і визволення півострова від ненависного ворога.

Загальна чисельність кримських партизанів на час виходу частин Радянської Армії до стратегічних плацдармів півострова досягала 3683 чол., об'єднаних у 24 загоны. Поряд з цим був ще неозброєний резерв числом понад 3 тис. чол.—це так звані табори цивільного населення, жителів, що пішли з окупованих районів у ліс під захист партизанів².

На чолі цієї значної сили стояв створений за рішенням Ставки Кримський штаб партизанського руху (КШПР) на чолі з першим секретарем Кримського обкому партії В. С. Булатовим. Через свої оперативні групи штаб керував усією діяльністю партизанів, налагоджував їх взаємодію з наступаючими військами.

Масовий прихід трудящих міст і сіл Криму у райони дії партизанських частин давав можливість створити нові бригади. Із зростанням на початку 1944 р. цих сил перед командуванням особливо гостро постала проблема озброєння прибулого поповнення. На 1 лютого 1944 р. у партизанських бригадах було понад 1500 неозброєних бійців³. Відчувалася також нестача командних кадрів, досвідчених спеціалістів тощо.

25 січня оперативна група КШПР при Військовій Раді Окремої Приморської армії звернулася з проханням виділити і підготувати до партизанських дій 100 чол. з резерву офіцерського складу. Згодом до лісу було перекинута групу штабних офіцерів, зв'язківців і розвідників. У лютому-березні 1944 р. до партизанів перекидалися спеціальні військові групи (артилеристи з батареями 76 мм гармат, мінометники з гірською батареєю «РС», підричники та розвідники)⁴. Поряд з цим у діючі загоны були направлені групи з числа евакуйованих ще в жовтні 1942 р. До партизанів також прибули партійні й комсомольські працівники підготовлені при Військових Радах 4-го Українського фронту та Окремої Приморської армії.

Отже, завдяки великій допомозі радянського командування Кримський обком партії і ШПР зміцнили партизанські з'єднання, посилили їх кадрами, своєчасно організували регулярне постачання. Особливо в цей період відзначилися льотчики. За виконання завдань по доставці вантажів і людей у партизанський тил 20-річному льотчику Герасимову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, 65 авіаторів, що літали в Крим, нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу, 82—вручено медалі «Партизану Вітчизняної війни»⁵.

У січні—квітні 1944 р. замість розрізнених бригад на території Криму створюється 3 великих з'єднання—Південне, Східне і Північне, у складі 7 бригад, поділених на 28 загонів. У квітні 1944 р. кількість загонів збільшилася до 33, а число партизанів у них досягло 11 700 чол.⁶ На чолі цієї партизанської армії стояло єдине командування—центральна оперативна група.

¹ Е. Н. Шамко. Партизанское движение в Крыму в 1941—1944 гг., Симферополь, 1959; ії ж. Подвиги крымских партизан, М., 1961; П. В. Макаров. В двух схватках, Симферополь, 1956; Л. Н. Бычков. Партизанское движение в годы войны, М., 1965; та ін.

² Партархів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 1940, арк. 8.

³ Там же, ф. 151, оп. 151, од. зб. 48, арк. 141.

⁴ Архів МО СРСР, ф. 288, оп. 9925, спр. 14, арк. 37.

⁵ Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза, Симферополь, 1963, стор. 166.

⁶ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 1918, арк. 8; Кримський обласний державний архів (далі—КОДА), ф. 1289, оп. 2, спр. 74, арк. 31.

У період закріплення наших військ на кримських плацдармах і підготовки до наступальної операції, за вказівкою Військових Рад фронтів, партизани посилили розвідувальні дії. Сотні й тисячі радянських патріотів постійно стежили за кожним кроком гітлерівців.

Радянські війська на Перекопі та під Керчю конче потребували відомостей про плани противника, розміщення військових частин, стан укріплень тощо. Підпільники й партизани Криму успішно виконували ці завдання. В січні 1944 р. штаб доручив секретарю Сімферопольського підпільного міськкому партії І. А. Козлову скласти план міста і позначити на ньому військові об'єкти противника.

Для захвату полонених і документів противника формувалися спеціальні групи і загони. Так, за вказівкою оперативної групи КШПР при Військовій Раді Окремої Приморської армії 28 грудня 1943 р. майже в кожній бригаді створювалися загони бойової розвідки в кількості 40—45 чол., здатні виконувати складні завдання. Подекуди діяли групи аналогічного призначення чисельністю до 25 чол.⁷

Так, у 1-й бригаді Північного з'єднання з другої половини січня 1944 р. для здійснення безперервного нагляду над усіма комунікаціями ворога в зоні його дії почали систематично висилатися спеціальні групи розвідників з радіостанціями. Вони доповідали про пересування ешелонів і військ противника у районах віддалених від місця дислокації штабу з'єднання⁸.

Завдяки успішним діям партизанських розвідників радянське командування мало найдокладніші відомості про військові об'єкти та оборонні споруди ворога, дислокацію частин у Сімферополі та Севастополі, плани Сарабузького аеродрому та ін. Партизани безперервно спостерігали за всіма аеродромами на території Криму, своєчасно повідомляючи про перебазування авіації противника і його маскувальні заходи. Так було виявлено, що в районі Сарабуга* на захід від Сімферополя обладнано мимий аеродром, на якому стояли непридатні літаки і фанерні макети, тут же були заховані бочки з нафтою, димові шашки для імітації пожежі під час нальотів нашої авіації. На відстані 5 км. розташувався справжній аеродром. Завдяки даним розвідки, радянські льотчики піддали його бомбардуванню, в результаті чого знищили 28 літаків і 49 фашистських льотчиків. Протягом останніх днів листопада 1943 р. наші авіатори, користуючись даними партизанських розвідників знищили лише у Сарабузі та Саках до 170 літаків противника⁹.

Народні месники пересилали радянському командуванню сотні письмових доносень, тисячі радіограм, десятки «язиків». Тільки за 3 місяці 1944 р. радіоцентр КШПР, що перебував у Краснодарі, прийняв від підпільного центру та від трьох штабів партизанських з'єднань Криму 4629 радіограм¹⁰. Багато їх надсилялося безпосередньо у штаби військових з'єднань. Ось кілька з них: «У Сімферополі нами взято у полон перекладача гестапо, який показав, що є наказ німецького командування прорвати фронт Перекопу і вивести війська з Криму»; «9 грудня 1943 р. по шляху Саки — Старий Крим пройшло 275 автомашин. Скупчення військ і автомашин в районі Сімферополя. Бомбїть»¹¹.

Воїни Червоної Армії і Чорноморського флоту, які брали участь у боях за визволення Криму, дякували партизанам за цю допомогу. Особливо високу оцінку діям партизанської розвідки дав генерал-лейтенант І. С. Стрельбицький, який командував артилерією 2-ї гвардійської армії. Він відзначав, що систематична інформація радянських патріотів приносила неоціненну користь¹². Дуже допомогли партизани нашим військам і у веденні гідрометеорологічної розвідки. З другої половини 1943 р. у деяких партизанських загонах Криму почали діяти гідрометеорологи. На підставі їх зведень планувалися польоти радянської авіації¹³. У період підготовки до наступу в Криму, партизани здійснювали систематичні нальоти на ворожі гарнізони, влаштовували засідки на дорогах, диверсії на різних об'єктах, чим значною мірою виснажували сили ворога, підривали моральний дух його військ, відвертали значну їх частину на охорону тилу. Пліч-о-пліч з партизанами в бойових операціях проти окупантів брали активну участь і підпільники Криму. Особливо активізувалася діяльність партизанів на ворожих комунікаціях. Радінформбюро 26 червня 1943 р. повідомляло, що «партизанські загони, які діють в Криму, останнім часом розгромили 6 ворожих гарнізонів. Група партизанів-підривників пустила під укіс 11 німецьких залізничних ешелонів з військами, технікою та військовим майном»¹⁴.

⁷ Архів МО СРСР, ф. 288, оп. 9925, спр. 8, арк. 318.

⁸ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 612, арк. 28.

* Нині Чорноморське.

⁹ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 3168, арк. 1; КОДА, ф. 1289, оп. 2, од. зб. 74, арк. 89.

¹⁰ Там же, ф. 151, оп. 151, од. зб. 7-6, арк. 125.

¹¹ Там же, од. зб. 1-ж, арк. 16, 17.

¹² І. С. Стрельбицький. Штурм, М., 1962, стор. 157.

¹³ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 151, оп. 151, од. зб. 1-е, арк. 122.

¹⁴ Сообщення Совинформбюро, т. 5, М., 1949, стор. 67.

Восени 1943 р. Ставка Верховного Головнокомандування через Центральний штаб партизанського руху поставила перед усіма партизанами завдання зрівняти перевози ворожих військ і бойової техніки на фронт, завдати по залізницях сильного одночасного удару. Виконуючи цю директиву, протягом листопада 1943 р. партизани Криму здійснили 48 нападів на гарнізони і колони противника на шляхах, знищили 1067 ворожих солдатів і 44 офіцери, 4 військових ешелони, 2 склади пального і боеприпасів, 20 вантажних автомашин і багато іншого військового майна. Протягом листопада 1943 р.—квітня 1944 р. вони пустили під укіс понад 40 ешелонів з живою силою і технікою ворога¹⁵.

З початку 1944 р. кримські партизани систематично завдавали ударів по шляхах сполучення, гарнізонах противника згідно з планом бойових дій на осінньозимовий період 1943—1944 рр., погодженим з командуванням Окремої Приморської армії та 4-го Українського фронту. У період Ельтигенської десантної операції, яку проводили частини Північно-Кавказького фронту, партизани загону Чередниченка в районі с. Жовтневого допомогли у висадці десанту, внаслідок чого було знищено понад 20 автомашин, 7 тягачів з гарматами, висаджено в повітря і частково захоплено багато боеприпасів, знищено до 300 німецьких солдатів і офіцерів. Партизани переправляли через лінію фронту офіцерів, і бійців, що потрапляли в оточення¹⁶.

Бойові діла народних месників, їх агітаційна робота у містах і селах Криму, звістки про успіхи Радянської Армії викликали у жителів радість, впевненість у своїх силах, надію на швидке визволення. Повсюдно з'являлися партизанські листівки, газети «Красний Крим», «Кримський партизан», «Кримська правда» та ін., а також література. Протягом травня—жовтня 1943 р. патріоти 7 районів Криму розповсюдили понад 9 тис. примірників різних радянських газет, 44 тис. листівок шістнадцяти назв та інші друковані підпільні видання¹⁷. Партизани і підпільники Криму використовували найрізноманітніші засоби їх розповсюдження. Листівки й прокламації часто з'являлися на крислах театрів і кіно, розсилалися поштою, опинялися навіть у кабінетах начальників гестапо і поліції¹⁸.

Душею боротьби з гітлерівськими загартниками, її організаторами і керівниками були комуністи. Незважаючи на шалений терор ворога, керовані комуністами партизани й підпільники Криму видавали під кінець ворожої окупації півострова 213 назв газет, понад 3 млн. листівок і прокламацій, не рахуючи сотень їх написаних радянськими патріотами від руки¹⁹. Однією з дійових форм допомоги Червоній Армії була політична робота по розкладу ворожих військ.

Партизани розповсюджували серед військовослужбовців, зокрема румунів і словаків, листівки, які розкривали справжню суть фашизму, підлу роль правлячих кіл Румунії і Словаччини. Вони закликали солдатів поривати з гітлерівцями, переходити на бік партизанів і спільно з радянськими патріотами боротися за визволення своїх країн від гітлерівського ярма. Велика кількість агітаційних матеріалів, що спеціально видавалися при політвідділах армій і фронтів, регулярно доставлялася у розташування партизанських з'єднань літаками. Поряд з цим працювали 3 підпільні друкарні: 2—в Сімферополі й 1—в Севастополі²⁰. Особливо широко розгорнулася робота по розкладу військ противника після прибуття до підпільного центру групи офіцерів Головного політичного управління Червоної Армії на чолі з підполковником С. І. Самойловим. Тисячі листівок німецькою і румунською мовами розповсюджувалися серед солдатів ворожої армії. Спеціальні відозви татарською і російською мовами з'являлися у селах, серед мобілізованих фашистами солдатів татарських поліцейських батальйонів²¹.

В результаті цих агітаційно-пропагандистських заходів зростало незадоволення серед солдатів словацької «Рихло дивізії». Великими групами вони переходили до партизанів. Німецьке командування змушене було скасувати наказ про посилку дивізії на фронт²². Почастішали заворушення серед румунських солдатів. 2500 румунів втекли з казарм до засніжених партизанських куренів²³. Нерідко ті, що перейшли до партизанів, закликали своїх однополчан повернути зброю проти фашистів.

Особливо посилюлася діяльність народних месників з початком наступальних дій на території Криму. Кримський штаб партизанського руху дав наказ нищити ко-

¹⁵ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 151, оп. 151, од. зб. 1-в, арк. 79, 138.

¹⁶ Там же, од. зб. 1-ж, арк. 207.

¹⁷ КОДА, ф. 1289, оп. 2, спр. 39, арк. 148; Партархів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 114, арк. 73.

¹⁸ Див. про це: Н. Д. Луговий. Побратимы. Симферополь, 1965.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 761, арк. 18.

²⁰ Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза, стор. 187.

²¹ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 151, оп. 151, од. зб. 1-ж, арк. 54.

²² Там же, ф. 156, оп. 156, од. зб. 145, арк. 8.

²³ Там же, ф. 151, оп. 151, од. зб. 1-в, арк. 159, 181.

мунікації ворога, зривати його перевозки по севастопольській, євпаторійській та феодосійській залізницях і автомобільних шляхах, що примикали до них. Кожне з'єднання і бригада одержали завдання контролювати певні ділянки залізниць і шосейних доріг та ін. У відповідності з розробленим штабом «Оперативним планом бойової діяльності кримських партизанів у тилу противника у взаємодії з наступаючими військами», який було погоджено з оперативними відділами штабів і затверджено командуючими 4-го Українського фронту і Окремої Приморської армії, партизанські з'єднання 11 квітня 1944 р. розгорнули активні бойові операції²⁴.

Патріоти вживали всіх заходів до того, щоб допомогти наступаючим частинам Червоної Армії. Напередодні наступу партизанська розвідка Північного з'єднання передала командуванню 4-го Українського фронту і Окремої Приморської армії карту Криму з позначеннями усіх опорних пунктів, вогневих точок і споруд, а також інформувала про плани дій гітлерівців після початку наступу радянських військ. У розвіддодонесенні повідомлялося, що командування 17-ї німецької армії в разі прориву з півночі радянських частин у Крим має наказ відтягти свої війська з Керченського півострова і перекинути 50-й корпус і 3-ю дивізію в район Джанкою, а 6-ту румунську кавалерійську дивізію і 3 саперних батальйони — в район Парнач-Ак-Монай для прикриття цього маневру. Розвідникам вдалось також дізнатися про план відступу німецьких військ з північного Криму²⁵.

Усі три з'єднання партизанів одержали конкретні завдання і райони операцій у взаємодії з наступаючими частинами Радянської Армії. Східне з'єднання під командуванням В. С. Кузнецова силами восьми загонів вибило німців з Старого Криму і села Ізюмівки і перепинило їм відхід по шосе Феодосія — Сімферополь. Партизани контролювали також шосе Білогірськ — Привітне, Білогірськ — Судак і всі південні дороги східної частини гірського Криму. У цих боях вони знищили понад 1500 німецьких солдатів і офіцерів, узяли в полон 1767, вивели з ладу понад 100 автомашин, 200 коней, 10 гусеничних тягачів, 7 гармат, до 100 возів з вантажами і багато іншої техніки та озброєння²⁶.

Північне з'єднання передислокувало свої загоны ближче до районів бойових дій і осідлало шосейні дороги Сімферополь — Алушта, Сімферополь — Білогірськ, Білогірськ — Привітне. Партизани з боєм зайняли село Красноселівку і тримали заслон на цьому шляху до підходу радянських частин. Особливо відзначилися бійці 1-ї бригади з'єднання. 13 квітня вони увірвалися на околиці міста Сімферополя і у взаємодії з передовими частинами 19-го танкового корпусу 51-ї армії, зайняли ряд важливих об'єктів і пунктів міста, врятувавши їх від розгрому, а потім спільно очистили Сімферополь від фашистів. Партизани знищили 1167 солдатів і офіцерів, узяли в полон 1216, ліквідували або захопили 13 гармат, 130 автомашин, 647 коней, 121 кулемет, 3200 гвинтівок та ін.²⁷

Велику допомогу наступаючим радянським військам подали партизани Південного з'єднання під командуванням М. М. Македонського. Вони розгорнули свої дії на комунікаціях Сімферополь — Севастополь, Алушта — Сімферополь. 13 квітня 4-а бригада з'єднання захопила Бахчисарай, а 15 квітня при підтримці регулярних частин партизани 7-ї бригади зав'язали бої й увірвалися в місто Ялта, в результаті чого вони розігнали німецьких паліїв і врятували мости, греблю Альмінського водоймища, Масандрівські підвали, санаторії, палаци та інші цінні об'єкти. Захопили величезну кількість різноманітного військового майна, полонених²⁸.

За даними Кримського штабу партизанського руху, під час визволення Криму, партизани провели 252 бої з частинами і підрозділами німецько-фашистської армії, 1632 різних операції і диверсії на комунікаціях ворога; організували 349 засідок і нападів на колони і гарнізони противника. Вони знищили близько 30 тис. і полонили 3872 солдатів й офіцерів, 13 танків, 211 гармат, 1940 автомобілів; підірвали 79 військових ешелонів, 48 паровозів, 947 вагонів, 52 шосейних і 3 залізничних мости, 25 складів, зруйнували 112 800 м. ліній зв'язку, 660 м. ліній електропередач. Крім того, було захоплено багато техніки, зброї, спорядження і продовольства²⁹.

Така висока ефективність бойової діяльності кримських партизанів значною мірою обумовлювалася допомогою з боку командування і бійців радянських військ, що наступали з півночі й зі сходу. Протягом жовтня 1943 р. — квітня 1944 р. народні месники одержали 24 міномети і 2570 мін для них, 4 станкових кулемети, 210 ручних

²⁴ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 2798, арк. 39; од. зб. 3044, арк. 5.

²⁵ Там же, ф. 151, оп. 151, од. зб. 1, арк. 30; Е. Н. Шамко. Партизанское движение в Крыму в 1941—1944 гг., стор. 143.

²⁶ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 2924, арк. 2; од. зб. 2754, арк. 4.

²⁷ Там же, од. зб. 2924, арк. 2; Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза; Е. Н. Шамко. Партизанское движение в Крыму в 1941—1944 гг.

²⁸ Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза, стор. 196.

²⁹ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 151, оп. 151, од. зб. 1-ї, арк. 169.

кулеметів, 25 протитанкових рушниць, 1008 автоматів, понад 40 млн. патронів, багато гвинтівок, гранат та ін.³⁰

Регулярні війська подавали не тільки матеріально-технічну, але й бойову допомогу партизанам. Так, частини Окремої Приморської армії, дізнавшись про небезпеку, яка загрожувала 10-му Ялтинському партизанському загону, зробили безприкладний перехід через гірський хребет і несподівано підтримали артилерійсько-мінометним вогнем партизанів, що вели нерівний бій з озброєними до зубів гітлерівцями³¹.

Високу оцінку бойовій взаємодії партизанів з регулярними військами дали газети «Правда» та «Красная Звезда»³². Їх героїчні діла дістали широке визнання трудящих країни, Радянського уряду. Понад 1500 партизанів і підпільників Криму було нагороджено орденами й медалями Союзу РСР³³.

Операції по визволенню Криму яскраво довели важливість взаємодії партизанських сил з регулярними військами, вони показали, що здійснюване місцевими партійними органами керівництво партизанським рухом, погоджене з військовим командуванням, дало надзвичайно ефективні результати у боях за визволення окупованих німецько-фашистськими загарбниками територій. Цьому сприяло своєчасне перегрупування партизанських сил, концентрація їх зусиль на важливих напрямках в інтересах фронту, широка розвідувальна діяльність народних месників на користь наступаючих радянських військ.

Досвід бойової взаємодії регулярних частин з партизанами Криму було успішно застосовано військами 4-го Українського фронту та інших фронтів у дальших наступальних операціях 1944 р.

П. І. ГУЛЯЙ

³⁰ Підраховано автором на основі даних: КОДА, ф. 1289, оп. 2, спр. 54, арк. 59—61; Партархів Кримського обкому КП України, ф. 151, оп. 151, од. зб. 1-с, арк. 144—146; Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 2980, спр. 4, арк. 97.

³¹ М. О. Македонский. Пламя над Крымом, Симферополь, 1963, стор. 271.

³² «Правда», 13 травня 1944 р.; «Красная звезда», 14 травня 1944 р.

³³ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 2978, арк. 73.

Безсмертя подвигу

9 травня 1969 р. минає 25 років з дня визволення від гітлерівських загарбників міста бойової слави — Севастополя. Цією операцією завершився розгром великого угруповання німецько-фашистських військ у Криму.

Зазнавши поразки і втративши весь Крим, гітлерівці намагалися закріпитися на Севастопольському плацдармі. Ставка Гітлера наказала будь-якою ціною вдержати місто. Новий командуючий 17-ю армією генерал Альмендінгер у своєму наказі від 5 травня 1944 р. писав: «Нам надається можливість знекровити на Севастопольському плацдармі переважаючі сили росіян. Я вимагаю, щоб всі солдати оборонялися до останнього»¹.

На підступах до міста гітлерівці зосередили п'ять німецьких і дві румунські дивізії, п'ятнадцять окремих спеціальних підрозділів загальною кількістю 72 тис. чол., 1650 гармат, 450 мінометів, 2400 кулеметів, понад 50 танків і самохідних гармат та ін.²

Перед військами 2-ї гвардійської (командуючий — генерал-лейтенант Г. Ф. Захаров), 51-ї (командуючий — генерал-лейтенант Я. Г. Крейзер) та Приморської (командуючий — генерал-лейтенант К. С. Мельник) армій, які вийшли 18 квітня на підступи до Севастополя, стояло завдання подолати три могутні оборонні рубежі, створені навколо міста. Передній край був густо замінований та вкритий дротяними загородженнями. Круті схили Сапун-гори та Безіменної височини робили ворожі позиції майже неприступними. З Сапун-гори ворог повністю контролював підступи до свого переднього краю.

Усі ці труднощі вимагали від радянських воїнів високих моральних і фізичних якостей. Командування підтягувало і перегрупувало війська, виділяючи для штурму укріплень найбільш досвідчені й стійкі підрозділи, частини та з'єднання.

¹ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, зв. 29, од. зб. 608, арк. 21.

² Історія воєнного искусства, т. 2, М., 1963, стор. 357.

Командування 4-го Українського фронту (командуючий — генерал армії Ф. І. Толбукін) вирішило завдати комбінованого удару з суші, моря та повітря. Радянська артилерія методично руйнувала доти і дзоти ворога, постійно тримаючи його під вогнем. Авіатори систематично бомбардували бойові порядки та тиллові об'єкти. Лише протягом 21 квітня — 4 травня 1944 р. наша авіація здійснила 338 денних і 229 нічних літаковильотів³.

Сухопутні війська завдали головного удару лівим крилом 51-ї та Приморської армій з боку Сапун-гори і на південь від неї. З метою дезорієнтації гітлерівців 2-а гвардійська армія на два дні раніше перейшла у наступ у районі Бельбек — Камишли.

Напередодні наступу у підрозділах відбулися мітинги. Командири і політпрацівники, рядові комуністи, не приховуючи суворої правди, закликали бійців виконати свій священний обов'язок. Комуністи 3-го батальйону 264-го гвардійського стрілецького полку на партійних зборах заявили: «Ми, комуністи, зібрались у відповідальний час, коли вирішується доля нашого улюбленого міста Севастополя, який близько двох років перебуває у фашистському ярмі. З повною відповідальністю заявляємо, що у боротьбі за місто російської слави не осоромимо гвардійської гідності, битимемося з ворогом, як належить радянським воїнам. Штурмом візьмемо Севастополь! Запорукою цього є наша висока воєнна виучка, наша ненависть до ворога, наша любов до Батьківщини, для якої кожен з нас готовий терпіти будь-які нестатки та труднощі, а якщо буде потреба, віддати своє життя»⁴.

5 травня після двогодинної артилерійської підготовки війська 2-ї гвардійської армії перейшли у наступ.

Фашисти чинили опір з відчайдушністю приречених. Та все було марно. Протягом дня радянські війська в центрі й на лівому фланзі заглибилися в гітлерівську оборону на 500—1000 м. Бої мали особливо запеклий характер. Радянські воїни виявляли чудеса мужності та відваги.

Молодий комуніст Бакін, прийнятий у партію напередодні штурму Севастополя, першим підповз до ворожого дзота, закидав його гранатами, знищивши кулемет і його обслугу в складі чотирьох чоловік. Командир відділення 70-го гвардійського стрілецького полку 24-ї дивізії сержант Староводченко одним з перших увірвався у ворожу траншею, знищив гітлерівський штаб і захопив цінні документи⁵.

Протягом 6 і 7 травня частини 2-ї гвардійської армії вели запеклі бої на підступах до Макензієвих гір, відбиваючи безперервні контратаки гітлерівців. Дії 2-ї гвардійської армії ввели в оману фашистське командування — 5 і 6 травня ворог почав перекидати частину своїх військ і артилерії на лівий фланг.

6 травня частиною сил перейшли у наступ 51-а й Окрема Приморська армії⁶. Нарощуючи удар, 7 травня о 10.00 після півторагодинної артпідготовки на гітлерівців спрямувала свої удари авіація. На п'ятнадцятикілометровій ділянці фронту — від морського узбережжя до гори Сахарна Голова — розпочався генеральний штурм севастопольського укріпленого району.

Радянське командування зосередило головні зусилля на районі Сапун-гори. Ще задовго до штурму воїни 12-ї Мелітопольської штурмової інженерно-саперної бригади розвідали проходи у мінних полях гітлерівців та зробили біля підніжжя гори більше десяти 15-метрових коридорів у багаторядних дряганих загородах. Це дозволило бійцям 77-ї стрілецької дивізії під командуванням полковника А. П. Родіонова швидко досягти першої лінії німецьких траншей⁷. Навальною атакою радянські війська прорвали першу смугу оборони ворога майже по всьому фронту, і вже у першій половині дня оволоділи ключовими позиціями на підступах до Сапун-гори і Чорної.

На кінець дня, з введенням у дію резервів, радянські війська прорвали другу смугу гітлерівської оборони на фронті 9 км і захопили головні опорні пункти на Сапун-горі. Ціною великих втрат здобували бійці позицію за позицією. Кожен крок штурмуючих був звиязним. У цих боях подвиг Олександра Матросова повторив лейтенант Михайло Дзигунський⁸.

Успішно розвиваючи досягнутий успіх, правофлангова 322-а гвардійська стрілецька дивізія Приморської армії у взаємодії з 77-ю стрілецькою дивізією 51-ї армії, подолавши вогневий шквал, в другій половині першого дня наступу остаточно оволоділи потужною системою залізобетонних укріплень гітлерівців на Сапун-горі.

Таким чином війська 4-го Українського фронту протягом одного дня зламали першу і другу полоси оборони гітлерівців і 8 травня підійшли до внутрішнього її обводу під Севастополем. З виходом до східної частини Північної бухти підрозділи

³ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 313 225, спр. 455, арк. 150—151.

⁴ Там же, ф. 87, оп. 597 410, спр. 1, арк. 15—16.

⁵ Там же, ф. 24, оп. 409 140, спр. 9, арк. 7.

⁶ Там же, ф. 87, оп. 597 410, спр. 1, арк. 103.

⁷ С. С. Бнріюзов. Когда гремели пушки, М., 1962, стор. 267—268.

⁸ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 313 225, спр. 445, арк. 177.

2-ї гвардійської та 51-ї армій розкололи оборону ворога на дві частини і відрізали його північне угруповання від головних сил⁹.

У ніч на 9 травня бойові дії радянських військ не припинялися. Окремі штурмові загоны продовжували завдавати ворогу коротких нищівних ударів, захоплюючи окремі висоти та укріплення. Тієї ж ночі, щоб перекрити вихід ворогу з району Північної бухти Любимівки, в районі Північної коси було висаджено десант у складі батальйону 387-ї стрілецької дивізії¹⁰.

Поява радянських воїнів на Північній косі остаточно деморалізувала рештки фашистських військ.

Уранці 9 травня війська 4-го Українського фронту, переслідуючи відступаючого противника, прорвали третю смугу гітлерівських укріплень і рушили на Севастополь. Того ж дня 63-й стрілецький корпус 31-ї армії підійшов до північних околиць Севастополя, а частини 10-го стрілецького корпусу увірвалися у східну частину міста і до 19.00 разом з частинами 2-ї гвардійської та Приморської армій повністю очистили місто від гітлерівців¹¹. Лейтенант Гужва підняв червоний прапор над руїнами будинку Панорами «Оборона Севастополя». Рештки розрізаних частин 17-ї армії гітлерівців утікли під захист оборонних рубежів на місі Херсонес. Завдання остаточної ліквідації гітлерівських недобитків було покладено на частини Приморської та 51-ї армій.

Протягом 10 і 11 травня тридцятитисячне угруповання ворога чинило шалений опір радянським частинам. Гітлерівці сподівались вивезти морем з Камишевої та Козачої бухт залишки знекровлених дивізій. Але на шляху фашистських транспортів стали кораблі Чорноморського флоту (командуючий — віце-адмірал П. С. Октябрський). Моряки й льотчики флоту вписали багато яскравих сторінок у героїчну епопею визволення Криму.

Моряки-чорноморці порушили регулярне сполучення між Кримом і портами Румунії, перекрили шляхи підвозу резервів та боєприпасів. В день визволення Севастополя радянські військові моряки, незважаючи на мряку, виявили супроводжуваний охороною караван ворожих транспортів, і ударами винищувальної авіації потопили 11 фашистських кораблів.

Військово-повітряні сили Чорноморського флоту під командуванням генерал-лейтенанта В. В. Єрмаченкова протягом 8 квітня — 13 травня 1944 р. здійснили 4506 літаковильотів. Завдяки успішним діям радянських авіаторів було потоплено 68 і пошкоджено 55 бойових кораблів, транспортів та катерів ворога¹².

12 травня Приморська армія й 10-й стрілецький корпус 51-ї армії розпочали останній штурм позицій противника і прорвали їх¹³. Гітлерівців, що не бажали скласти зброю, знищували, проте більшість здавалась у полон. Не вдалось утікти навіть вищому і старшому командному складу. За деякими даними на Херсонському мисі втрати гітлерівців вбитими і полоненими становили близько 25 тис. солдатів та офіцерів¹⁴. Переслідуючи ворога, радянські частини о 9 год. 45 хв. вийшли до Козачої й Камишевої бухт, а також до Херсонського маяка, закінчивши цим повне очищення Криму від гітлерівців.

Битва за Севастополь закінчилася тяжкою поразкою 17-ї німецької армії. У ході боїв ворог втратив лише вбитими та пораненими понад 44 тис. чол. Якщо у 1941 р. героїчні захисники Севастополя протягом 250 днів успішно відбивали шалений натиск 300-тисячного відбірного фашистського війська, то в 1944 р. під напором радянських воїнів ворог не протримався й кількох днів. Це ще раз продемонструвало воїнську і морально-політичну перевагу Радянської Армії над об'єднаними силами агресорів. Чорноморський флот одержав свою головну базу, першокласний воєнно-морський порт — Севастополь.

Перемога радянських військ мала важливе воєнно-політичне значення. Був ліквідований великий стратегічний плацдарм гітлерівців на Чорному морі, водночас завдано ще одного удару по престижу фашистської Німеччини. Визволення Севастополя й Одеси дозволило нашому флоту зайняти вигідні позиції для участі в наступних операціях Радянських військ на Балканах.

А. А. КОНДРАЦЬКИЙ,
О. В. МОЙСЄЄВ

⁹ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 313 225, спр. 445, арк. 177.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, ф. 244, оп. 313 225, спр. 455, арк. 177.

¹² В. Яковлев. Черноморський флот в боротьбі за звільнення Криму. — «Воєнно-історический журнал», 1964, № 5, стор. 11—14.

¹³ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 313 225, спр. 455, арк. 181.

¹⁴ Там же, оп. 10 118, спр. 3, арк. 67.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

РАДЯНСЬКА ПРОФЕСІЙНА ТА СПЕЦІАЛЬНА ОСВІТА НА УКРАЇНІ В ІСТОРІОГРАФІЇ 20-х — ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ

Найважливішим завданням соціалістичної культурної революції є підготовка кваліфікованих кадрів для всіх галузей народного господарства, зокрема через професійну та спеціальну освіту. В. І. Ленін указував, що «без керівництва спеціалістів різних галузей знання, техніки, досвіду перехід до соціалізму неможливий»¹.

В тяжких умовах іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни починає створюватись нова, соціалістична система професійної і спеціальної освіти, яка в наступні роки розвивалася і зміцнювалася.

В 20-х — на початку 30-х років здійснюється робота по нагромадженню конкретно-історичного матеріалу, робиться спроба осмислити й узагальнити процес становлення і розвитку радянської професійної і спеціальної освіти в цілому та окремих її ланок.

Початок наукової розробки історії культурного будівництва і народної освіти поклали праці В. І. Леніна. В них обґрунтовані основні принципи формування соціалістичної культури, показані закономірності її розвитку, дається характеристика й оцінка становища у цій галузі в експлуататорському суспільстві, визначена роль освіти і виховання при соціалізмі, накреслені шляхи нової, соціалістичної організації освітньої справи. Необхідність здійснення культурної революції, значного піднесення духовного розвитку народу В. І. Ленін особливо підкреслював у працях, написаних ним в останні роки життя².

Документи партії і уряду з питань професійної і спеціальної освіти друкувались у партійних і урядових періодичних виданнях³, виходили окремо⁴, вмішувались у збірниках Наркомосу, громадсько-політичних і педагогічних журналів.

Інші джерела за характером і змістом можна поділити на кілька груп:

1. Матеріали з'їздів і нарад з питань освіти та звіти Наркомосу й інших організацій⁵. Тут знаходили відбиття найрізноманітніші аспекти цієї проблеми, зокрема висвітлювалась підготовка кадрів для різних галузей народного господарства, перебудова професійної і спеціальної освіти в цілому й окремих її ланок, подавалась всебічна характеристика стану професійної і вищої школи (склад учнів і студентів, педагогічні кадри, академічна, політико-виховна і культурно-освітня робота, матеріально-технічна база тощо). Більшість цих видань містила значні фактичні і важливі статистичні дані.

2. Постанови, накази, розпорядження, інструкції Наркомосвіти та Головлитпросвіти з різноманітних питань професійної і спеціальної школи. Вони, як правило,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 215.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 407—411, 414—415, 418—419, 422—423, 429—430 та ін.

³ Вісті Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України. Харків, 1921—1930; Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Харків, 1919—1934.

⁴ Кодекс законів о народном просвещении УССР, Харьков, 1922.

⁵ Второе Всеукраинское совещание по просвещению. 17—25 августа. 1920 г., Харьков, 1920; Звіт Народного комісаріату освіти VI Всеукраїнському з'їзду Рад, Харків, 1921; Третье Всеукраинское совещание по просвещению (15—27 июня 1921 г.), Харьков, 1922; Отчет Народного комиссариата просвещения за 1921 год, Харьков, 1922; I Всеукраинский съезд по образованию рабочей молодежи, Харьков, 1923; Діяльність Наркомосу і його місцевих органів за 1923—1924 навчальний рік, Харків, 1925; Діяльність Наркомосвіти УРСР за 1924—1925 рр., Харків, 1926; Краткий отчет ЦК пролетарского студенчества и вузов Украины за срок 1924/25 учебный год и начало 1925/26 учебного года, Харьков, 1926; Відчит Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС, Харків, 1926; Відчит Центрального бюро пролетарського студентства ВУРПС, Харків, 1929 та ін.

вмішувались у спеціальних збірниках і бюлетенях Наркомосу та Укрголовпроф-освіти⁶.

3. Збірники матеріалів, які переважно були пов'язані з певною ланкою професійної освіти⁷. Вони здебільшого включали: офіційні документи (постанови партії і уряду, резолюції конференцій і нарад з питань підготовки кадрів, матеріали Наркомосу, профспілок, комсомолу), загальнотеоретичні статті про основи професійної і вищої школи, а також виступи в пресі окремих спеціалістів, присвячені завданням, організаційним і методичним питанням підготовки робітничих та інженерних кадрів. У деяких збірниках вмішувались навчальні плани і програми.

У 20-х і на початку 30-х років статистичні матеріали з цього профілю були опубліковані у виданнях загального характеру⁸ і у збірниках «Статистика народної освіти»⁹. Іноді дані з професійної освіти видавались окремо¹⁰.

Статистика містила такі дані про інститути, технікуми, робітничі факультети та професійні школи: кількість установ і учнів, мережа установ професійної і спеціальної освіти за профілями, соціальний, партійний і національний склад учнів і студентів, педагогічний персонал, мова викладання, учбово-матеріальна база тощо, як по республіці в цілому, так і по губерніях та інших територіальних одиницях. Цифрові показники нерідко аналізувалися.

Однією з перших праць з історії радянської професійної і спеціальної освіти на Україні слід вважати статтю наркомосів УРСР Г. Гринька¹¹, яка згодом увійшла складовою частиною до його книги «Очерки советской просветительной политики» (Харьков, 1923). У праці показано найважливіші етапи будівництва і розвитку цієї системи в перші роки після Жовтневої революції. Г. Гринько проаналізував систему професійно-технічної освіти в РРФСР, УРСР, докладно списнявся на роботі І Всеросійської партійної наради з освіти, ІІ Всеукраїнської наради з цього ж питання та ін.

Автор високо оцінював історичне значення «Положення про єдину трудову школу в РРФСР» та «Декларації про єдину трудову школу», відзначаючи, що вони завжди лишаться пам'ятниками революційного протесту проти самодержавної школи і першою маніфестацією її революційного розкріпачення (стор. 71).

Не безпідставно Г. Ф. Гринько вказував, що Наркомос РРФСР спочатку недооцінював значення професійної освіти. Дійсно, протягом 1918—першої половини 1919 рр. цей наркомат не займався профтехнічною і спеціальною освітою. Однак висловлюючи окремі правильні думки, Г. Ф. Гринько припускав і серйозні помилки в принципових питаннях. Він відводив провідне місце в новій системі навчання професійній школі, писав, що профтехнічна освіта має стати основним стрижнем, навколо якого розгортатиметься вся система, і таким чином професійне і спеціальне навчання не тільки не протистоїть загальному навчанню, а є його джерелом¹². Це суперечило настановам програми Комуністичної партії.

В. І. Ленін, який уважно стежив за дискусією з питань народної освіти, у праці «Про роботу Наркомосу» зазначав, що питання про політехнічну освіту вирішене в основному нашою програмою партії (§§ 1 і 8), і тому «міркування про те, *«політехнічна чи монотехнічна освіта»*...— ці міркування в корені невірні, для комуніста

⁶ Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень НКО УРСР, Харків, 1920—1921; Наркомпрос в новой экономической обстановке. Харьков, 1921; Бюлетень офіційальних розпоряджень і повідомлень Наркомосів, Харків, 1921—1922; Бюлетень Українського головного комітета професійно-технічного і спеціально-наукового образования, Харьков, 1921—1924; Бюлетень Народного комісаріату освіти, Харків, 1924—1933; Закони та розпорядження в справі народної освіти, Харків, 1931.

⁷ Народне господарство і професійно-технічна освіта, К., 1920; Повышайте квалификацию подростков. Сборник материалов по строительству школы рабочей молодежи, Харьков, 1921; Школа рабочего класса. Сборник к двухнедельнику школы рабочей молодежи, Харьков, 1923; Проблема кадров—центральная проблема. Постанови партії та уряду і керівні статті про вищу, початкову і середню школу, Харків, 1932 та ін.

⁸ Україна. Статистичний довідник, Харків, 1925; Україна. Статистичний щорічник, Харків, 1926; Україна в цифрах, Харків, 1927.

⁹ Народна освіта на Україні на 1 січня 1925 р. Установи професійної та політехнічної освіти, Харків, 1925; Професійні та політехнічно-освітні установи на Україні. 1922—1925 рр., Харків, 1926; Народна освіта України. Установи професійної та політехнічної освіти на 1 грудня 1925 р., Харків, 1927; Народна освіта України. Установи професійної та політехнічної освіти на 1 січня 1927 р., Харків, 1929.

¹⁰ Всесоюзная школьная перепись 15.XII 1927 г., Учреждения профессионального образования на Украине, т. 2, Харьков, 1930; Народна освіта на Україні. Установи професійної освіти на 1 листопада 1928 та 1929 рр., Харків, 1931.

¹¹ Г. Гринько. Очерк истории и системы профобра.— «Путь просвещения», 1923, № 6.

¹² Г. Гринько. Очерки советской просветительной политики, стор. 99.

просто недопустимі, показують і незнання програми і пустісіньке «захоплення» абстрактними лозунгами»¹³.

Помилявся Г. Ф. Гринько і в ряді питань реорганізації спеціальної освіти. Зокрема, він виправдовував ліквідацію університетів на Україні і створення на їх основі різних галузевих вузів, прагнув прирівняти технікуми до інститутів з тим, щоб вони готували спеціалістів-практиків вищої кваліфікації та ін.

Незважаючи на значні недоліки, робота Г. Ф. Гринька становить певний інтерес для дослідників історії радянської системи професійної і спеціальної освіти.

У першій половині 20-х років вивчалась історія розвитку нижчої професійної освіти. Так, М. Зарецький показав шляхи фахової підготовки підлітків у Росії та Західній Європі, починаючи з XII ст. і в УРСР і РРФСР на початку 20-х років¹⁴, зокрема, зростання за роки Радянської влади мережі шкіл робітничої молоді, охарактеризував окремі типи їх, зупинився на організаційних питаннях керівництва професійною освітою. Використавши багато друкованих джерел і спеціальної літератури, автор викладає історію радянської професійної школи з 1920 р., помилково вважаючи, що в перші роки революції Радянська влада не звертала особливої уваги на спеціальне навчання підлітків (№ 11—12, стор. 53). Не можна повністю погодитися з думкою автора про те, що на Україні розвиток освіти робітничої молоді здійснювався так само, як в РРФСР. Хоч спільного було багато, існували й значні відмінності. Так, професійна школа займала в РРФСР і УРСР неоднакове місце, будувалась на основі різної загальноосвітньої підготовки учнів (за винятком фабзавучу), строк навчання у більшості шкіл, навіть однотипних, також був різний.

Викликає заперечення періодизація автора, введена за зовнішньою формою навчання підлітків: період ремісничого учнівства; період відсутності учнівства в основних організаційних формах виробництва; період фабзавучу.

Розвиток професійної освіти за радянського часу докладніше, ніж у попередній праці, висвітлено А. Мандрикою, який показує роль декрету РНК УРСР «Про шкільно-професійно-технічну повинність», робить спробу розподілити за типами школи робітничої молоді, зупиняється на найважливіших етапах їх розвитку¹⁵.

Автор правильно зазначає, що на противагу капіталістичній системі освіти наші школи робітничої молоді розраховані не лише на виклад практично корисних відомостей, а й на підготовку свідомого й активного громадянина соціалістичної республіки. З усіх типів професійно-технічної школи він особливого значення надавав фабрично-заводському учнівству, де найбільш повно може бути досягнуто поєднання виробничої праці з навчанням (стор. 68—69). Висвітлюється нині діяльність професійно-технічних курсів, значно слабше — вечірніх робітничих технікумів і робфаків.

В статті наводиться недостатньо конкретно-історичних фактів, через що окремі положення лишаються бездоказовими, зустрічаються деякі неточності.

Розвиток вищої освіти знайшов певне відбиття в книзі Я. Ряппо¹⁶, який був не тільки одним з керівників Наркомосу УРСР, але й чимало попрацював над історією професійної і спеціальної освіти.

Книга Ряппо містить статті, доповіді та їх тези, переважна більшість яких була надрукована в періодичній пресі 1921—1924 рр. Автор висвітлив питання реформи вищої школи, становлення технікумів і робітничих факультетів на Україні, розкрив у ряді положень розвиток спеціальної освіти, навіч чимало фактичного і статистичного матеріалу.

Розглядаючи вищу школу як невід'ємну частину всієї освітньої системи (стор. 92). Ряппо, проте, допускав при цьому принципову помилку. Він вважав, що в Радянській державі єдиною системою освіти може бути тільки професійна і спеціальна освіта, що в ній і через неї повинна здійснюватись політична і загальна підготовка. На його думку поряд із спеціальною не повинна існувати ніяка загальноосвітня школа (стор. 21).

Я. Ряппо в основному вдало визначав вимоги, що ставилися перед радянською вищою школою, але він помилково вважав, що в умовах диктатури пролетаріату університети «чистої науки» є віджилий тип учбового закладу і проводив ідею єдиних інститутів як синтезу спеціальної і загальної освіти (стор. 5). Історичний досвід довів, що тимчасова ліквідація університетів на Україні була хибним кроком Наркомосу УРСР. Не можна погодитися з думкою автора про те, що, оскільки вузи є закладами, які виконують завдання народного господарства і радянського будівництва, то й їх органи управління повинні бути аналогічними органам тресту, заводу, фабрики і т. д. (стор. 134).

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 99.

¹⁴ М. Зарецький. К истории производственного ученичества. — «Путь просвещения», 1924, № 9, 11—12.

¹⁵ А. Мандрика. Профессионально-техническое образование рабочих в годы революции. — «Путь просвещения», 1924, № 10.

¹⁶ Я. Ряппо. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920—1924), Харьков, 1925.

Я. Ряппо помилково писав, що соціалістичні перетворення в галузі профосвіти розпочалися тільки у 1921 р. з утворенням Головпрофосвіти в центрі і губпрофосвіт на місцях (стор. 47). Насправді ж, уряд і наркомос УРСР протягом 1919—1920 рр. здійснили ряд важливих заходів по реорганізації спеціальної освіти.

Певні зрушення у розробці істориками даної теми сталися в зв'язку з відзначенням 10-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Розвиток і досягнення професійної, середньої спеціальної і вищої школи висвітлювались у виданнях загального характеру з історії народної освіти в цілому чи окремих її ланок, а також на сторінках журналів «Шлях освіти», «Робітнича освіта» та у багатьох наукових збірниках. Статті з різних питань опублікували: Я. Ряппо — «Розвиток робітничої освіти на Україні», Л. І. Гуревич — «Горное образование на Украине», М. Зайденберг — «Пролетарське студентство України на десяти роковини Жовтня» та ін.

З узагальнюючих праць слід вказати на відому книгу Я. П. Ряппо «Народна освіта на Україні за десять років революції» (Х., 1927), в якій професійній та спеціальній підготовці приділено значну увагу. Автор визначає її місце в системі освіти УРСР, показує розгортання мережі шкіл, зміни, що відбулись у кількісному складі учнів і студентів, матеріальній базі, спиняється на деяких питаннях навчальної роботи, участі комсомолу у будівництві шкіл фабрично-заводського учнівства. Всі ці питання розглядаються в тісному зв'язку із соціалістичними перетвореннями в країні на різних історичних етапах. Автор широко використав і проаналізував великий статистичний матеріал, зокрема той, що стосується вищої школи.

Я. Ряппо справедливо критикував деяких працівників, які вважали, що раніше, ніж розгорнути вищу освіту, слід навчити країну грамоті: «Пролетаріатові не дано вибирати... йому потрібна письменна країна. Йому потрібні зараз же і свої інженери, агрономи, лікарі, педагоги тощо. Неможливо чекати з вищою школою, аж доки всі стануть письменними. Так ми не втримаємо владу в своїх руках» (стор. 26).

У праці на конкретному матеріалі показано, що система професійної освіти в УРСР була більш пристосованою до умов відбудовного періоду і більш гнучкою, ніж в РРФСР. Однак він знову повторював свою хибну думку нібито «середню школу треба будувати не на основі загальноосвітньої, а професійної школи» (стор. 38).

До недоліків книги слід віднести також і неповноту, поверховість висвітлення початкового періоду історії радянської освіти на Україні, особливо в роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни.

У 1926—1927 рр. інститут і наукові товариства видавали збірки праць, де часто вміщувались статті з історії даного учбового закладу¹⁷. Такі нариси вийшли й окремими виданнями з нагоди ювілею того чи іншого інституту¹⁸.

Найбільш змістовною із згаданих вище праць є стаття В. Гериновича, який показав боротьбу за створення у Кам'янці-Подільському вищої школи, її становлення та розвиток в перші роки мирного радянського будівництва. Стаття написана на основі документів інституту, періодичних видань, переважно місцевих, а також спогадів автора. Геринович розповідає про заснування 22 жовтня 1918 р. Українського державного університету — попередника інституту. В статті відмічається, що у 1919 і 1920 рр. органи Радянської влади в складних умовах проводили реорганізацію вузу. Менш докладно висвітлена історія інституту з 1921 р.

Пов'язуючи етапи діяльності цього вузу з політичною та економічною обстановкою певного часу, В. Геринович, однак, достатньою мірою не показав усіх ділянок його життя, зокрема навчально-виховної роботи, наукових досліджень, майже зовсім не згадав про виробниче навчання студентів. Викликає заперечення періодизація, застосована автором: 1. УНР-івський період (жовтень 1918 р. — листопад 1920 р.); 2. Радянський період (починається з кінця 1920 р.). Адже насправді радянський період розпочався з жовтня 1917 р.

З переходом країни до соціалістичної індустріалізації та колективізації сільськогосподарства особливо гостро постало питання підготовки кадрів. Велику увагу цій проблемі приділили XV з'їзд ВКП(б), липневий (1928 р.) та листопадовий (1929 р.) Пленуми ЦК партії. У рішенні листопадового Пленуму підкреслювалось: «Розмах підготовки кадрів, починаючи від інженера і кінчаючи кваліфікованим робітником, повинен відповідати загальному розмахові соціалістичного будівництва»¹⁹.

¹⁷ П. Абрамович. До історії заснування Волинського інституту народної освіти в Житомирі. — Записки Волинського інституту народної освіти (далі — ІНО) ім. І. Франка, кн. 1, Житомир, 1926; О. Мирпенко. Головні етапи з історії Херсонського інституту народної освіти ім. Н. К. Крупської. — Записки Херсонського ІНО, ч. 1, 1926; В. Геринович. До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. — Записки Кам'янець-Подільського ІНО, т. 2, 1927; Л. П. Місірків. Короткий нарис з історії Миколаївського ІНО. — Записки Миколаївського ІНО, кн. 1, 1927.

¹⁸ Крымский педагогический институт имени М. В. Фрунзе. 1918—1928, Симферополь, 1928.

¹⁹ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 2, К., 1954, стор. 597.

Це цілком стосувалося і системи професійної та спеціальної освіти. Стало необхідним вивчати історичний досвід підготовки фахівців. З цією метою 1931 р. в Науково-дослідному інституті промислових кадрів була створена спеціальна група. Пожвавилось дослідження історії робітничої освіти.

На початку 30-х років з'являється ряд праць, що висвітлюють стан і розвиток професійно-технічної та спеціальної освіти ²⁰.

Стаття Х. Боброва присвячена вивченню нижчої ланки цієї системи. Автор розповідає про виникнення і діяльність шкіл фабрично-заводського учнівства у 20-х роках та про боротьбу комсомолу за фабзавуч. Х. Бобров правильно зазначає, що на початку 20-х років «розгортання будівництва шкіл ФЗУ контролювалося доцільністю та вигодою з господарського погляду», що «фабзавуч зростає і зміцнювався разом з загальним ростом нашої промисловості. Боротьба за фабзавуч була складовою частиною величезної політичної та господарської боротьби за якість кадрів, за форми і методи їх підготовки» (стор. 84).

У статті розкриваються недоліки фабрично-заводської освіти кінця відбудовного періоду, зокрема певна невідповідність підготовки учнів потребам промислових підприємств. Досить докладно висвітлена дискусія з приводу фабрично-заводської освіти, що проходила у другій половині 20-х років. Однак автор чомусь не згадує про першу Всесоюзну нараду з питань професійно-технічної освіти, яка відбулась у 1927 р. і рішення якої мали важливе значення для зміцнення існуючих та будівництва нових шкіл фабрично-заводського учнівства.

Недоліком статті слід вважати неточності у назвах партійних і урядових документів та датах їх видання. Дуже стисло висвітлюється навчання робітників без відриву від виробництва (різні курси, вечірні робітничі профтехшколи тощо).

Історія підготовки учительських кадрів на Україні розкривається у ґрунтовній статті І. Р. Хлівного, який розповідає про значення освіти народу для будівництва соціалістичного суспільства, про тісний зв'язок школи з політикою, показує роль учителя у вихованні мас. Автор порівнює успіхи педагогічної освіти, досягнуті за роки Радянської влади, з даними про стан підготовки педагогічних кадрів на Україні у дореволюційний час і робить, безперечно, правильний висновок про те, що після Великого Жовтня розвиток педагогічної освіти йшов відмінними шляхами і розгорнувся «в такій кількості установ, щоб здійснити величезну програму перебудови всієї шкільної системи» (стор. 56).

У статті чітко визначені причини, що обумовили швидкі темпи підготовки педагогічних кадрів за радянського часу, показано керівну й спрямовуючу роль Комуністичної партії у перетвореннях в галузі народної освіти. Автор наводить цікаві дані про мережу педагогічних учбових закладів УРСР, контингент студентів та їх розподіл за типами цих закладів, про освітню підготовку учителів, розподіл їх за типами шкіл, за стажем роботи та ін. Однак автор не посилається на використані джерела.

В 20-і — 30-і роки історики спрямовували свої зусилля на дослідження таких основних питань: місце професійної і спеціальної школи в системі освіти; розвиток її окремих ланок, особливо, нижчої професійно-технічної; навчання та виховання робітничої молоді; участь комсомолу у створенні і зміцненні шкіл фабрично-заводського учнівства; демократизація і пролетаризація вищих учбових закладів; підготовка педагогічних кадрів та ін. Однак не всі питання професійної і спеціальної освіти знайшли достатнє відображення. Так, дуже слабо показана історія професійно-технічних шкіл, учбових майстерень і вищих технічних учбових закладів. Лише в окремих працях є згадки про навчальну роботу, виховання учнів, діяльність студентських організацій.

Дедалі розширювалась джерельно-літературна база цих праць. Крім творів класиків марксизму-ленінізму, матеріалів партії і уряду, автори зверталися до різноманітних друкованих джерел, статистичних відомостей. Правда, досить слабо використовувалися архівні документи.

Загалом же, розглянуті праці, присвячені професійній і спеціальній освіті, безперечно, є певним вкладом у розвиток історіографії культурної революції в Українській РСР.

Є. П. ТАММ

²⁰ Д. Петровський. XVI з'їзд ВКП(б) і боротьба за промислові кадри. Харків, 1930; М. Зарецький. Стан фабрично-заводського учнівства до 15-х років Жовтня.— «Робітнича освіта», 1932, № 4; І. Нольде. З підсумків боротьби за кадри.— Там же; Х. Бобров. П'ятнадцять років боротьби за масові технічні кадри.— «Комуністична освіта», 1932, № 11—12; І. Р. Хлівний. Педагогічна освіта за 15 років.— «Комуністична освіта», 1932, № 11—12; Р. Єскіна і П. Горбенко. Мистецька школа на Україні до XV річниці Жовтня.— Там же, та ін.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

ІСТОРІЯ ЛЕНІНСЬКОЇ КОМУНІСТИЧ-
НОЇ СПІЛКИ МОЛОДІ УКРАЇНИ
вид-во «Молодь», К., 1968, 608 с.

Піввіковий шлях комсомолу — резерву і надійного помічника КПРС — це горючий шлях багатьох поколінь революційної молоді, яка своєю самовідданою боротьбою за комунізм завжди демонструвала вірність славним традиціям більшовизму, справі робітничого класу, високим ідеалам нового суспільства. Узагальнити героїчний шлях Ленінського комсомолу — почесне завдання радянських істориків. Ось чому заслуговує всьлякого схвалення робота колективу авторів над працею, що розкриває 50-річний досвід діяльності одного з найбільших загонів ВЛКСМ — комсомолу України¹. Відрадно, що спільними зусиллями науковців Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, відповідальних працівників ЦК ЛКСМУ, викладачів вузів, керівників партійних та радянських органів уперше в республіці створена науково обґрунтована історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. Вона написана на основі аналізу й узагальнення великої кількості архівних документів і друкованих матеріалів. Поряд з рішеннями партії, резолюціями з'їздів, конференцій і пленумів ЦК ВЛКСМ та ЦК ЛКСМУ, рішеннями та матеріалами первинних організацій, широко використана мемуарна література, спогади ветеранів комсомолу, літературні джерела, твори образотворчого мистецтва, численні фотодокументи та ілюстрації. Це дало можливість дати читачеві ґрунтовну цікаву працю.

Літопис комсомолу України починається з розкриття процесу зародження і розвитку революційного молодіжного руху на Україні, що відбувався під керівництвом Комуністичної партії. Передова молодь України брала активну участь у класовій боротьбі робітників і селян проти царизму

й капіталізму вже наприкінці XIX ст., але перші самостійні юнацькі революційні організації з'явилися лише після перемоги Лютневої революції. Згодом почалося їх об'єднання в Соціалістичні спілки молоді, створення і зміцнення яких проходило на основі ідейних та організаційних принципів, розроблених партією і втілених у резолюції VI з'їзду РСДРП(б) «Про спілки молоді» та рішення VIII з'їзду партії «Про роботу серед молоді».

Революційна молодь, керована більшовиками, не стояла осторонь від боротьби за владу Рад на Україні. Велике хвилювання викликають сторінки книги, присвячені тим, хто першим шляхом до більшовицьких піднявся на захист Радянської влади. Саме в ті буремні дні покрили себе невмирущою славою молоді воєначальники — 21-річний Головнокомандуючий збройними силами УРСР Юрій Коцюбинський і 20-річний командир полку Червоного козацтва Віталій Примаков.

Безмежну відданість справі революції робітничо-селянська молодь показала і в роки громадянської війни. Хоч про громадянську війну на Україні опубліковано чимало праць, рецензована книга значно доповнює їх. Вона знайомить читачів з мало відомими сторінками тих полум'яних літ, розповідає про багатьох молодих героїв, імена яких були незаслужено забуті.

Автори переконливо показують, як у процесі революційної боротьби і творчої діяльності відбувався процес ідейного загартовування й організаційного зміцнення молодіжних соціалістичних організацій, що діставали назву Комуністичних спілок молоді. Основою діяльності їх були Статут і Програма, прийняті I з'їздом РКСМ в жовтні 1918 р. Наприкінці червня 1919 р. всі спілки були об'єднані в єдину Комуністичну спілку робітничої молоді України.

В книзі підкреслюється, що утворення КСМУ підвищило рівень організації і боєздатності революційних спілок молоді. Це особливо яскраво проявилось під час боротьби з денікінцями, врангелівцями, білопольськими інтервентами. На заклик партії комсомол України завжди відповідав загальною мобілізацією своїх членів. Багато з них здобули собі славу в сформованих на території республіки прощавлених 44-й, 45-й, 58-й і 8-й Червонокозачих дивізіях, якими командували молоді воєначальники М. Щорс, Й. Якір, І. Федько і В. Примаков. 17-річний одеський комсомолец Аркадій Гайдар командував полком. Хоробро бився з ворогами у бригаді Г. І. Котов-

¹ Редакційна колегія: Ю. Н. Єльченко (голова), Ю. В. Бабко, Т. В. Глазак, В. І. Дрозденко, В. С. Костенко, Г. Д. Назаренко, Г. Г. Шевель, Д. А. Яремчук. Авторський колектив: Ю. В. Бабко (керівник), М. С. Журавльов, І. І. Коломійченко, Т. М. Кольяк, М. М. Моторнюк, П. С. Назимко, І. І. Ніколаєнко, Г. П. Семілетка, Б. І. Стеля, П. Т. Троцько, І. О. Федоров, П. М. Шморгун, В. І. Юрчук, Д. А. Яремчук (заст. керівника).

ського, а потім у 1-й Кінній армії С. М. Будьонного Микола Островський.

Наводячи численні факти безприкладного героїзму комсомольців і молоді на фронтах громадянської війни, автори монографії розкривають джерела сили і непереможності радянського народу, в тому числі й молодих захисників Країни Рад. Вони правильно підкреслюють, що основою небаченого героїзму була відданість бійців Радянській владі, їх ідейне загартування.

Висвітлення героїчної боротьби юнаків і дівчат проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, яка так глибоко розкрита в монографії, стане у великій нагоді при вихованні радянських людей, особливо підростаючого покоління, в дусі радянського патріотизму. «Традиції самовідданої боротьби за соціалістичну Батьківщину, які виникли в роки громадянської війни,— говорить Л. І. Брежнев,— назавжди залишаться для нас, спадкоємців Жовтня, невичерпним джерелом мужності і стійкості, волі до перемог»².

Розповідаючи про діяльність комсомолу України в період переходу до мирного господарського будівництва, автори показують трудовий героїзм комсомольців і позаспілкової молоді республіки у боротьбі народу з господарською розрухою, їх активну участь у роботі Рад, комнезамів, кооперативних організацій, у будівництві шкіл і культурно-освітніх закладів, у створенні радгоспів і колгоспів. Скрізь, де потрібні були революційний запал, незламна воля і творчий почин, комсомольці разом з комуністами завжди вели перед. Вони були першими і на відбудові шахт і на Всеукраїнському залізничному суботнику, і в боротьбі з голодом, і в заготівлі палива для міст і промислових центрів.

Хвилююче змальовують автори боротьбу комсомольців з куркульськими та буржуазно-націоналістичними бандами: подвиги юних бійців загонів особливою призначення комсомольця с. Бовсуни Кліма Бовсунівського та інших молодих героїв.

У книзі називаються імена багатьох вождів комсомолії України, які у важкий для країни час віддавали всі сили, організаторські здібності і завзяття справі комуністичного виховання молоді. Це — Л. Бабанов, В. Васютін, С. Височиненко, С. Дитюк, І. Жигар, В. Каменський, В. Касименко та ін. Вдало показано інтернаціональні зв'язки радянської молоді, активна участь РКМ у створенні і діяльності Комуністичного Інтернаціоналу Молоді. Привертаять також увагу сторінки, що розповідають про дитячі об'єднання на Україні, про зародження у 1921 р. і розвиток піонерської організації, діяльністю якої постійно займається комсомол.

У книзі розповідається, як комсомол, вірний помічник і резерв партії, після смерті свого вождя і наставника В. І. Леніна втілював його ідеї і накреслення у життя.

² Л. І. Брежнев. 50 років великих перемог соціалізму, К., 1967, стор. 9—10.

За ленінським призовом до липня 1924 р. на Україні було прийнято в кандидати партії понад 60 тис. комсомольців. Виражаючи волю усіх комсомольців і позаспілкової молоді, VI Всесоюзний з'їзд КСМ у липні 1924 р. назвав комсомол Ленінським і дав клятву високо нести вперед прапор великого Леніна.

IV, V, VI і VII розділи книги присвячені діяльності комсомолу України в здійсненні ленінського плану побудови соціалізму в СРСР. В них відображена участь ЛКСМУ в боротьбі за економію, за високу продуктивність праці й оволодіння технікою в період соціалістичної індустріалізації країни.

Великий фактичний і документальний матеріал ілюструє різноманітні форми роботи комсомольських організацій Донбасу, Харкова, Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси, Миколаївщини, Полтавщини та інших промислових центрів і областей України по мобілізації творчих трудових зусиль молоді на створення матеріально-технічної бази соціалізму.

Автори наводять численні приклади трудового героїзму та винахідливості молоді, її новаторських починань, спрямованих на дострокове виконання планів перших п'ятирічок, показують, як комсомол брав найактивнішу участь у розв'язанні всіх важливих політичних та народногосподарських завдань, проходив ідейно-політичне загартування, демонстрував революційну пильність і принциповість у боротьбі з правими опортуністами, троцькістами, що намагалися протиставити спілку молоді партії.

Значне місце приділено в книзі висвітленню ролі комсомолу в розвитку соціалістичних відносин на селі, здійсненні ленінського кооперативного плану, у вирішенні ленінської національної політики, інтернаціональному вихованні молоді, посиленні військовооборонної та спортивної роботи, в боротьбі за новий побут і культуру.

Всебічно розкрито у праці участь комсомолу республіки в культурній революції: в розвитку народної освіти та ліквідації неписьменності, в підвищенні культурно-технічного рівня та виробничої кваліфікації робітничої і сільської молоді, в підготовці фахівців у вищих учбових закладах. На яскравих фактах показано, як з активною участю й допомогою ЛКСМУ з рядів молоді виходили керівні кадри для народного господарства, кадри української радянської інтелігенції, які внесли свій гідний вклад у розвиток економіки, науки і культури.

Автори переконливо показують, як самовіддана праця комсомольців і молоді України в роки довоєнних п'ятирічок ще вище піднесла авторитет Ленінської спілки молоді. Члени ЛКСМУ брали активну участь в суспільно-політичному житті країни. У 1936 р. 57 тис. комсомольців були обрані депутатами місцевих рад і ЦВК УРСР, у 1940 р. понад 140 тис. вихованців комсомолу України висунув на керівну партійну, державну і господарську роботу. Ряди ЛКСМУ зросли до 2 млн. чоловік.

Заслугує на увагу висвітлення революційної боротьби молоді західноукраїнських земель за возз'єднання в єдиній Українській Радянській державі і встановлення Радянської влади.

Наступний, VIII розділ книги доносить до читача грізний подих війни і суворих випробувань, що випали на долю всього нашого народу. Радянські люди вистояли у важкому двобої з німецько-фашистськими загарбниками, відстояли завоювання соціалізму й допомогли визволитися народам Європи. І в цьому велика заслуга належить комсомольцям 30—40 років, які своїми ратними і трудовими подвигами у ті грізні роки примножили славу героїв Жовтня і громадянської війни.

Сторінки цього розділу відновлюють у народній пам'яті безсмертні імена тих, хто на смерть вистояв, зустрівшись віч-на-віч, з озброєними до зубів гітлерівськими ордами на кордонах Вітчизни, хто до останнього патрона захищав Брестську фортецю, самовіддано відстоював Одесу, Київ, Севастополь, Москву і Ленінград, хто ламав хребет фашистському звіру під Сталінградом і Курськом, громив його на Дніпрі і добивав у Берліні. Серед них чимало вихованців комсомолу України. З початком війни на фронт пішла більшість керівних працівників комсомолу. Всього до армії вступило понад мільйон комсомольців республіки.

Тисячі і десятки тисяч молодих патріотів працювали в підпіллі, стали народними месниками. На Україні в різні періоди війни діяли 12 підпільних обкомів комсомолу, 264 міськомів і райкомів, близько тисячі первинних комсомольських організацій і груп. Армія комсомольського підпілля становила 11 тис. чоловік. Про вагомість вкладу підпільників у загальну справу захисту соціалістичної Вітчизни свідчить, зокрема, присвоєння звання Героя Радянського Союзу керівникам окремих підпільних комсомольських організацій, нагородження багатьох підпільників високими урядовими нагородами. Про активну участь комсомолу у партизанському русі свідчить той факт, що в одному з найбільших партизанських з'єднань — двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака — 80% складу становили комсомольці і молодь.

В книзі наводяться також численні приклади і факти про трудові подвиги комсомольців і молоді в радянському тилу, про відновлення комсомольських організацій у визволених районах і участь їх у відбудові народного господарства, яка розпочалася вже в ході визволення. Зокрема розкрито героїчні трудові справи комсомолу на відбудові Донбасу, Дніпрогесу, «Запоріжсталі». В 1943—1946 рр. за комсомольськими путівками на відбудову шахт і металургійних підприємств Донбасу виїхало 44 тис. юнаків і дівчат республіки. Комсомол України був активним помічником партії у відбудові соціалістичного сільського господарства.

Авторський колектив відтворив правдиву картину гострої класової боротьби в західних областях України, де в боротьбі з буржуазно-націоналістичними бандами комсомольці показали мужність і відданість ідеям комунізму, нашій соціалістичній Батьківщині.

З великим інтересом читаються сторінки, що висвітлюють участь комсомолу в боротьбі за виконання планів п'ятої і шостої п'ятирічок, за дальший розвиток промисловості, ліквідацію відставання сільського господарства, за завершення побудови соціалізму і перехід до розгорнутого комуністичного будівництва.

Комсомол України палко відгукнувся на заклик партії про будівництво нових шахт у Донбасі. Менше ніж за один рік комсомольці побудували 37 шахт, 160 тис. кв. м житлової площі, 193 км шосейних шляхів і залізничних колій. За цей героїчний трудовий подвиг Президія Верховної Ради СРСР 18 лютого 1958 р. нагородила комсомол України орденом Леніна. В 1959 р. комсомол України першим відгукнувся на заклик партії розгорнути змагання за звання бригад, ударників комуністичної праці. В ході соціалістичного змагання на підприємствах, в колгоспах і радгоспах з'явилися нові ефективні форми комсомольської роботи. В 1961 р. при комітетах комсомолу діяло 1500 штабів семирічки, 17800 контрольних постів, близько 1300 громадських конструкторських бюро, 1000 рад молодих спеціалістів. 500 штабів по впровадженню нової техніки у виробництво, які об'єднували 120 тис. молодих робітників. Читач знайде цікавий матеріал про активну участь комсомолу республіки в піднесенні сільськогосподарського виробництва.

Виконуючи рішення XXIII з'їзду КПРС, партійні і комсомольські організації удосконалюють форми і методи ідеологічної та організаційної роботи серед молоді. Книга містить багатий фактичний матеріал про організаційне зміцнення комсомольських організацій республіки, зростання рядів комсомолу, добір і виховання комсомольських працівників. Велика увага приділяється вивченню марксистсько-ленінської теорії, історії революційної боротьби, внутрішньої і зовнішньої політики нашої партії і Радянської держави. Комсомольці і молодь вивчають велику теоретичну спадщину В. І. Леніна, його життя і революційну діяльність.

Систематизація і узагальнення досвіду ЛКСМУ переконливо показує, на які звершення здібна молодь, натхненна ідеями пролетарської революції, покликана вирішувати історичні завдання Комуністичної партії. Відрадіє те, що в книзі значна увага приділена висвітленню керівної ролі В. І. Леніна, якому належить визначення основних завдань комсомолу, форм і методів його роботи. В ній відводиться також належне місце впливові на розвиток комсомолу діяльності таких видатних діячів партії і держави, як Ф. Е. Дзержинський,

В. В. Куйбишев, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровський, С. В. Косіор, П. П. Постишев, Т. Я. Чубар та ін.

Заслугує схвалення той факт, що автори називають прізвища досвідчених ватажків комсомолу, подають, хоча й стислі, їх характеристики, розкривають вклад кожного із них у здійснення ленінських заповітів радянській молоді.

Зміст рецензованої праці переконливо підтверджує положення про те, що тільки завдяки постійному партійному керівництву комсомолом невпинно зростають масштаби його діяльності, формується класовий підхід до явищ суспільного життя, забезпечується піднесення політичної і трудової активності молоді, виробляється у неї вміння вирішувати найскладніші завдання господарського і культурного будівництва.

Авторам вдалося написати змістовний твір про комсомол України, охопити всі основні етапи його славної історії. Позитивним є те, що історія комсомолу органічно пов'язана з боротьбою нашої партії і радянського народу за соціалізм і комунізм. Простота стилю, доступність форм викладу конкретно-історичного матеріалу поєднуються з високим науковим та ідейно-теоретичним змістом.

Праця відзначається свіжістю викладу матеріалу, написана хорошою літературною мовою, легко і з інтересом читається. В багатьох місцях про історичні події розповідається образно, емоційно, що посилює враження.

Позитивно оцінюючи рецензовану книгу, хотілося б вказати на окремі її недоліки. До них, насамперед, слід віднести те, що не всі питання діяльності комсомолу України висвітлені з достатньою повнотою.

Зокрема, в другому розділі неповно розкрито роль В. І. Леніна як організатора перемог на фронтах громадянської війни. Слабо показані труднощі становлення юнацького руху на Україні. Розділ містить мало конкретного, фактичного матеріалу про діяльність сільських, студентських і учбових молодіжних організацій. Дуже поверхово висвітлені інтернаціональні зв'язки молодіжних організацій України, в тому числі їх зв'язки з юнацькими спілками Радянської Росії. Майже відсутні конкретні приклади про участь молоді в партизанській боротьбі проти інтервентів та білогвардійців.

В III і IV розділах слабо висвітлена боротьба партії проти троцькістів і зінвоєвців, не розкрито антиленінська суть поглядів опозиціонерів щодо перспектив роз-

витку Радянського суспільства і побудови соціалізму в СРСР. В III розділі допущена прикра помилка в питанні про розробку плану соціалістичного будівництва. «...В своїх останніх творах,— говориться в розділі,— В. І. Ленін розробив науково обгрунтований план побудови соціалізму в СРСР» (стор. 149). Немає потреби доводити, що це твердження є помилковим, адже воно заперечує роль усіх попередніх праць В. І. Леніна в розробці даної проблеми.

Шкода також, що автори обмежують ленінські накреслення трьома основними складовими частинами плану соціалістичного будівництва, замовчуючи ленінські положення про необхідність зміцнення і підняття керівної ролі партії і Радянської держави, про зміцнення союзу робітників і селян, дружби народів СРСР.

Варто було б повніше і чіткіше відобразити роботу первинних комсомольських організацій, шляхи їх організаційного зміцнення та зростання якісного складу, підготовку комсомольських кадрів і виховання активу, роботу вузівського комсомолу. Бажано було б показати участь комсомольських організацій в атеїстичній пропаганді, боротьбі з капіталістичними переконаннями в свідомості трудящих і особливо неспілкової молоді.

Не можна не звернути уваги і на те, що в деяких розділах відсутній порівняльний аналіз становлення молоді в нашій країні і молодого покоління країн капіталістичного світу, критика буржуазних концепцій про молодість.

Для такої фундаментальної праці не завадили б науково-довідковий апарат, примітки, іменний, географічний та інші покажчики. Це потрібно особливо для молодих читачів, на яких насамперед і розрахована монографія. Однак усі ці зауваження не применшують загального позитивного враження від книги. Вихід у світ «Історії Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України» — велика подія в історії комсомолу і громадському житті республіки. Праця є корисною для кожного, хто вивчає історію Комуністичної партії і комсомолу і особливо для тих юнаків та дівчат, які готуються стати гідними членами чотирьохмільйонної комсомолії Радянської України, бойового загону ВЛКСМ.

Хочеться побажати, щоб «Історія Комуністичної Спілки Молоді України» була випущена значно більшим тиражем, а також видана російською мовою з тим, щоб вона могла стати надбанням усієї радянської молоді.

М. В. ЧЕРНЕНКО, Л. В. БУЗ,
О. Я. ГОРБАЧОВ, В. П. ТУРЧЕНКО

**ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНСЬКІЙ РСР, вип. 1,
вид-во «Наукова думка», К., 1968, 276 с.**

Однією з характерних ознак піднесення історичних досліджень на Україні на вищій рівень є значна активізація розробки спеціальних історичних дисциплін. Інтенсифікація цієї роботи відіграє роль своєрідного каталізатора, який завжди позитивно відбивається на підвищенні рівня науки в цілому.

За останні роки досить часто один за одним виходять спеціалізовані, по суті, періодичні збірники, присвячені різним науково-допоміжним дисциплінам: джерелознавству в цілому («Історичні джерела та їх використання»), нумізматиці й сфрагістиці, архівознавству та суміжним історичним дисциплінам. До цього значного видавничого дорожку приєднався нарешті збірник «Історіографічні дослідження в Українській РСР», який, без сумніву, також стане періодичним.

У першому випуску даного видання вміщено 13 статей, які переконливо відображають широкі можливості історіографічних досліджень. Книга включає і узагальнюючу статтю Ф. П. Шевченка про предмет і завдання історіографії (стор. 5—20) та історіографічні огляди літератури з важливих проблем історії України (А. В. Санцевич. Трудящі післявоєнного села України в радянській історіографії, стор. 21—45; Ю. М. Гамрецький. Радянська історіографія селянського руху на Україні в 1917 р., стор. 56—75; М. Н. Лещенко. Історіографія класової боротьби в українському селі в роки першої російської революції 1905—1907 рр., стор. 76—94; І. М. Гапусенко. Українські радянські історики про Київську Русь, стор. 195—212; М. Ю. Брайчевський. Історія вивчення черняхівської культури, стор. 213—238). Поруч з ними — дослідження, присвячені історико-філософським поглядам В. І. Леніна (Н. В. Пода. Критика В. І. Леніним ідеалістичних концепцій народницької історіографії, стор. 128—142) та видатних діячів українського революційно-демократичного руху (С. М. Шевченко. І. Я. Франко про роль народних мас в історії політичного розвитку досоціалістичних формацій, стор. 143—157; Л. А. Коваленко. Історичні погляди С. А. Подолінського, стор. 158—170). Три статті стоять на грані історіографії та джерелознавства (М. Ф. Дмитрієнко. Історіографія більшовицької преси України періоду Жовтневої революції, стор. 46—55; В. Г. Сарбей. Сторінки історії робітничого класу і селянства України в ленінський «Іскре» 1900—1903 рр., стор. 95—127; Я. І. Дзира. Українська історіографія другої половини XVII — початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького, стор. 171—194). Вдалим доповненням до статей є складена Л. М. Гудзенко і Т. М. Шелюх бібліографія української історіографії 1956—1965 рр. (стор. 239—273).

В УРСР досі ще не виходили наукові збірники такого широкого діапазону, присвячені історіографії України від черняхівської культури до наших днів. В тому, що рецензоване видання об'єднало дослідження різних напрямів і планів, велика заслуга редколегії.

Такий збірник давно вже був потрібний, й можна лише дивуватися, чому так довго довелося на нього чекати. Можна впевнено твердити, що це зібрання в основному цілком зрілих досліджень, різноманітних за профілем і за підходом до об'єкту вивчення.

Однак це не значить, що збірник бездоганий. З рядом висловлених в ньому думок не можемо погодитись. Деякі положення дискусійні й заслуговують обговорення. Та саме в тому, що редакційна колегія об'єднала під одним заголовком не причисані одним гребінцем роботи, а статті, що закликають до полеміки, — друга велика її заслуга.

Загальновідомо, що шлях розвитку української радянської історичної науки не був легким, що були періоди, коли окремі питання зовсім не розроблялися, досліджувалися недостатньо. Іноді «дослідницький метод» зводився до штампованого повторення однакових положень, які ілюструвалися окремими, вирваними з історичного контексту, часто не визначальними для певної проблеми фактами, а не були законномірним і обґрунтованим висновком з широко охопленого джерельного матеріалу. Більшість авторів статей — А. Санцевич, М. Дмитрієнко, Ю. Гамрецький, М. Лещенко, М. Брайчевський не затушовують тих труднощів, які, зрештою, українська радянська історична наука долала і долає.

Втім І. Гапусенко, щоб заповнити довгорічні прогалини, які були в дослідженні на Україні історії Київської Русі, зараховує фактично до українських істориків... Б. Грекова та С. Юшкова, хоч вивчення вкладу істориків інших союзних республік у вивчення даної теми може бути предметом окремого глибокого дослідження. І. Гапусенко зараховує також науково-популярні праці до проявів серйозної наукової історичної думки. Таким чином з статті напрошується неправомірний висновок про те, що з дослідженням даної тематики все гаразд. Проте насправді перерва в дослідницькому процесі призвела до затримки всебічного і глибокого вивчення історії Київської держави.

При дослідженні наукової спадщини істориків минулих поколінь велике значення має здатність історіографа проникнути в творчу лабораторію науковця, в систему його мислення. А все це невіддільне від тієї історичної та суспільно-економічної термінології, до якої вдався даний дослідник, від конкретного змісту, який вкладав даний історик у вживані ним поняття. Втім часом історикам домарксистського періоду намагаються нав'язати сучасну суспільно-економічну термінологію.

Якщо повірити С. М. Шевченку, «класові війни Франко вважав однією з причин загибелі рабовласницького ладу» і твердив, що «рабовласницьке суспільство загинуло під ударами рабів» (стор. 145). Звертаємось до відповідної Франкової статті «Мислі о еволюції в історії людськості». Великий Каменяр не вживав термінів «класові війни», «рабовласницький лад», приписувані йому С. М. Шевченком. Та й взагалі у Франка мова йде про інше — про протиставлення «римських порядків» (римської державної системи) «германським порядкам» під час великого переселення народів. За С. М. Шевченком і І. Франко, «розглядаючи боротьбу трудящих мас під кутом історичного розвитку», вказував, що в кінцевому результаті вона привела до повалення феодалізму» (стор. 147). Насправді ж І. Франко у статті «Мислі о еволюції в історії людськості» говорить про те, що «обогачення міщан родить в них бажання волі і рівності, а відразу до війни і родових привілеїв; бажання ті ведуть до революції і до обалення феодалізму». Під міщанством же І. Франко розумів міську буржуазію. При чому тут «трудящі маси»? Подібного роду осучаснення поглядів істориків ледве чи допоможе правильно зрозуміти процеси розвитку української історіографії.

Для дослідників, що займаються історіографією, особливо важливо визначити правильне співвідношення між історичним фактом та передовою науковою теорією. Це допомагає усвідомити історичні явища, зробити обґрунтовані узагальнення і висновки. Ф. П. Шевченко цілком слушно твердить, що «передова теорія — не надуманість, а узагальнення, можна сказати, своєрідна організація реально існуючих явищ і фактів. Теорія сприяє поглибленому розумінню фактів і подій» (стор. 14). Отже, розв'язання будь-якої історичної проблеми можливе лише на основі узагальнення певного фактичного матеріалу, дослідження самих явищ, подій у їх взаємозв'язку, взаємозалежності. Саме на цьому й ґрунтується марксистсько-ленінська теорія пізнання і всі її актуальні гносеологічні висновки щодо історичної науки.

Аналіз співвідношення «факти — теорія» є важливим критерієм визначення цінності спадщини істориків минулого для наших сучасних досліджень. Неможливо оцінювати цю спадщину як суцільний ланцюг помилок і хиб лише тому, що в ній не дається осмислення подій і явищ з точки зору нашої сучасної передової теорії. В своїй статті І. Гапусенко (стор. 195—205) багато пише про хибні і помилки представників дореволюційної історіографії. Але помилковість тверджень чи положень треба не лише обґрунтувати фактичним матеріалом, а й пояснити, який тип помилок історіограф має на увазі — фактичного, методичного, методологічного чи просто механічного характеру, викликаних неповним охопленням джерел чи замовчуванням відбитих у них фактів і т. д. Тоді переконливим буде розкриття дальших досягнень історичної науки.

Є дві основні категорії авторів, що займаються історіографічними дослідженнями. Для одних історіографія — це основний предмет вивчення, для інших — лише побічний, неначе вступ до розгляду основної суто історичної теми. Дослідники другої категорії порівняно з першою вносять у свої розробки більше суб'єктивних моментів, вони мимоволі підходять до історіографічного нарису з точки зору основного свого дослідження. Тому мабуть ряд закидів М. Брайчевського на адресу польських, словацьких, румунських археологів, які «не хочуть» відносити знайдені ними пам'ятки до черняхівської культури (стор. 237), зумовлюється саме особистою зацікавленістю нашого автора в якнайбільшому поширенні черняхівської культури. Очевидно, М. Брайчевському треба було б глибше аргументувати свої власні міркування. А загалом відмова від намагання дивитися на історіографічний матеріал виключно через призму своїх гіпотез лише підносить об'єктивну вартість історіографічного нарису.

Праця з історіографії повинна показати як розвиток знань під час вивчення певної історичної проблеми, так і виконати певну науково-допоміжну функцію — посприяти історикові оволодіти літературою, потім якої в наш час постійно збільшується. Тому історіографічна праця має давати докладні відомості про історичну літературу, на якій базується. У ряді статей рецензованого збірника не наводяться заголовки залучених історичних праць, а їх обсяг здебільшого не розкривається. Ось кілька прикладів. В статті М. Брайчевського на стор. 227—232 згадується 89 наукових праць, а заголовків подається лише 15. З виноска 2 на стор. 207 можна зробити висновок про те, що М. Брайчевський в 1959 р. випустив книгу «Історія Києва». Йдеться, насправді, про колективну «Історію Києва», т. I, в якій М. Брайчевському належить три розділи. На підставі бібліографічного опису на стор. 208, виноска 6, читач марно шукатиме книгу А. Степенка «Вопрос о происхождении славян Руси и борьба с норманизмом в украинской историографии в конце XVIII—первой половине XIX в.», що побачила світ нібито в Києві в 1963 р. А мова йде про дисертацію, навіть автореферат, який можна знайти лише у найбільших бібліотеках. Виноску 3 на стор. 177 оформлено в такий курйозний спосіб, що Богдан Хмельницький представлений автором праці «Рассказ еврея — очевидца о событиях в Малороссии за 1648—1652 гг.», виданої в Одесі в 1878 р. (насправді йдеться про мемуари Натана Ганновера, озглавлені перекладачем «Богдан Хмельницький»).

«Палядини» (стор. 173) — це не вожді, як твердить Я. Дзира, а бойові соратники (від назви учасників легендарної дружини Карла Великого); не «банація» (стор. 178), а, очевидно, «баніція» (вигнання); не «перфраз» (стор. 189), а «парафраза».

Трапляються помилки в подачі прізвищ істориків та заголовків їх праць. Так, на стор. 150 і 152 згадується праця І. Франка

«Задуснені дні у Львові 1848 р.» (насправді стаття називається «Задусні дні у Львові 1848 р.»: задусні — це поминкові дні). Стаття І. Франка в «Ргасе» 1879 р. мала назву не «Солідарність» (стор. 149), а «Солідарності». Не поталанило польському хронікеру С. Грондському, який фігурує ще і як Гроданський та Гнондський на стор. 178. Радянський науковець А. Пашук чомусь більше полюбився авторам збірника під перекрученим прізвиськом Пашук (стор. 159, 249). Г. Циглинський (стор. 155), Д. Введенський (стор. 199), О. Сіцинський (стор. 216), Б. фон-Ріхтгофен (стор. 218), Є. Козловська (стор. 220), це, очевидно, Г. Цеглинський, А. Введенський, Ю. Сіцинський, Б. фон-Ріхтгофен, В. Козловська. Відомого діяча визвольної війни, чигиринського полковника реєстрових козаків С. Кричевського вперто називають Кречовським (стор. 176, 186), ще й переяславським полковником.

НАРИСИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ, т. 1 (1918—1945 рр.),

вид-во «Карпати», Ужгород, 1968, 187 с.

«Нариси з історії Закарпатської обласної партійної організації» підготовлені колективом досвідчених науковців¹. Вони написані на широкій джерельній базі. В них широко використано матеріали партархівів Інституту історії партії ЦК КП України, Закарпатського ОК КП України, Закарпатського обласного державного архіву, статистичні збірники, комуністичну пресу, спогади ветеранів революційного руху. Частина документів вперше вводиться у науковий обіг.

«Нариси» складаються з 7 розділів, кожен з яких висвітлює певний період історії краю й відповідає окремому етапу революційно-визвольної боротьби.

Комуністичний рух на Закарпатті розгортався в тісному взаємозв'язку з революційними подіями в Угорщині та Чехословаччині, до складу яких у різні роки входили західноукраїнські землі. На переконливих фактах у книзі показано єднання комуністів різних національностей у боротьбі проти гніту імперіалізму. В ній також широко відображено допомогу ЦК КП України комуністам Закарпаття в їх практичній роботі. Ця підтримка мала величезне значення для справи визволення краю і возз'єднання його з УРСР.

Діяльність партійних організацій розкрито на широкому загально-історичному фоні, охарактеризовано соціально-економічні відносини, політичне становище в краї. З марксистсько-ленінської методології подано

Не вільний від помилок і доданий бібліографічний покажчик. Якщо вірити його упорядникам, К. Матейко написала працю «До історіографії етнографічного дослідження Батьківщини (Драбівський район Черкаської обл.)» (стор. 260), а М. Брайчевський — «Стан і завдання культури древніх слов'ян» (стор. 243). Насправді йдеться про праці «До історіографії етнографічного дослідження Бойківщини» та «Стан і завдання вивчення культури древніх слов'ян».

Критичні зауваження, які, зрештою, мають частковий характер, варт врахувати при підборі й опрацюванні матеріалів наступних випусків збірника. Вони не повинні заслонити основного. Опублікування першого випуску «Історіографічних досліджень в Українській РСР» — початок нового вищого етапу в розвитку важливої історичної дисципліни — історіографії.

Я. Р. ДАШКЕВИЧ

історію комуністичного руху Закарпаття з 1918 до 1945 рр. Це цінне дослідження заслуговує на увагу широких читачьких кіл.

У рецензованій праці хотілось би звернути увагу на окремі питання, які не знайшли належного висвітлення на сторінках цього цікавого дослідження.

Одна з головних проблем комуністичного і робітничого руху — проблема єдності дій пролетаріату. В рішеннях III і IV конгресів Комінтерну, в працях В. І. Леніна давалася чітка програма боротьби за єднання зусиль усіх загонів робітничого класу. Чимало робили в цьому напрямі комуністи Чехословаччини, зокрема Закарпаття. На жаль, ця сторона діяльності КПЧ та її Закарпатського крайкому недостатньо відображена в «Нарисах». Автори виходять з того, що через нечисленність соціал-демократичних та національно-соціалістичних організацій не було з ким, мовляв, вступати в блок для спільних дій (стор. 10, 188). Така точка зору є хибною. Підсумки виборів до парламенту та в місцеві органи самоврядування, першотравневі демонстрації показували, що за так званими соціалістичними партіями йшла деяка частина робітників, значні прошарки дрібнобуржуазних верств населення. Завоювання їх на бік комуністів було важливою справою, воно дало б змогу ще успішніше проводити великі революційні акції. Про це особливо яскраво говорять події другої половини 30-х років, коли комуністи докорінно змінили ставлення до проблеми єдності дій. Робота Закарпатського крайкому в той період добре відображена в V розділі (стор. 207—234).

Авторський колектив має рацію, коли в основу дослідження ставить позитивні сторони діяльності партійної організації Закарпаття. Але це не дає підстав для замовчування чи певного згладження серйозних недоліків. Так, вони мали місце в роботі партійної організації у 1926—1928 рр., що

¹ Редакційна колегія: Ю. В. Ільницький (голова), С. Ю. Прунця, О. І. Русин, Б. І. Співак, В. Г. Федоренко, В. В. Хайнас.

проявилось в неправильних рішеннях IV з'їзду КПЧ та VIII Закарпатської крайової партійної конференції (стор. 118—123). Помилки, допущені VIII конференцією, автори пояснюють тим, що тут з доповіддю виступив лідер правих опортуністів В. Болен. Проте якби більшість делегатів в силу тих чи інших причин не поділяла точки зору Болен, то йому одному не вдалось би протягти неправильні рішення.

У «Нарисах» підкреслюється думка про те, що вплив комуністів серед трудящих зростає. Це положення загалом вірне. Але читач не знайде в «Нарисах» визначення того, чому на окремих етапах боротьби в силу тих чи інших обставин комуністи втрачали вплив на певні кола населення. Чим же в такому разі пояснити той факт, що на виборах у парламент у 1924 р. за комуністів Закарпаття було подано 40% усіх голосів, а у 1935 р.—25,6% (стор. 92, 209). Можна припустити, що у 1935 р. політичний терор був сильнішим. І все ж втрата 14,4% виборців зобов'язує дослідника пошукати об'єктивні причини цього явища. Слід врахувати, що протягом 10 років збільшилась кількість населення, посилювся процес пролетаризації селянства, зросла питома вага робітничого класу. Отже, об'єктивно створилися умови для того, щоб комуністи здобули більше голосів, ніж у 1924 р. А з тексту виходить навпаки: вони втратили певну кількість голосів. Тимчасом автор пише, що на Закарпатті комуністи у 1935 р. мали особливо значний успіх, що вплив їх зростає (стор. 209—210).

Революційний рух на Закарпатті розгортався під могутнім впливом розвитку соціалістичного будівництва в СРСР та на Радянській Україні. Закарпатська комуністична організація багато зробила для пропаганди успіхів радянського народу, але ця сторона її діяльності не знайшла в «Нарисах» належної характеристики. Нам здається, що можна було значно скоротити описи страйків, а натомість ширше висвітлити питання ідеологічної роботи. Це допомогло б краще розкрити боротьбу комуністів Закарпаття проти буржуазно-націоналістичних партій та організацій.

Велике значення для розвитку революційно-визвольного руху в краї мало встановлення Радянської влади в 1919 р. Вороги придушили владу трудящих, але не змогли витравити із свідомості народу віру в неминучість нової перемоги. У вогні боротьби загартувалася ціла плеяда видатних революціонерів, які згодом очолили комуністичний рух на Закарпатті. Л. І. Брежнев підкреслював, що Угорська Радянська республіка 1919 р., а до неї входило і Закарпаття, стала провісницею грядущих класових боїв і перемог нового суспільного ладу². У праці не розкрито цю героїчну сторінку історії краю, а також провідну роль партійних працівників, загартованих у

боях за владу Рад. Немає в «Нарисах» і слова про те, як комуністи Закарпаття вивчали досвід 1919 р., які висновки зробили з критики В. І. Леніним недоліків Угорської Радянської республіки на II конгресі Комінтерну тощо. Це істотна прогалина праці.

Одне з центральних місць в історії Закарпатської партійної організації належить показу зародження перших партійних осередків, їх кількісного і якісного зростання, форм і методів роботи. На жаль, ці питання упушені в «Нарисах». Так, виникнення комуністичних організацій викладено схематично (стор. 14—15). Тут більше припущень, ніж перевірених, мотивованих наукових тверджень. В праці варто було ширше використати дослідження угорських вчених.¹ Нічого не сказано також про створення нових первинних осередків на Закарпатті у 20—30-х роках. В праці здебільшого наводяться узагальнюючі дані про кількість їх членів. Тимчасом в процесі роботи над історією міст і сіл Закарпаття було виявлено і зібрано багато матеріалів про зародження комуністичних організацій, їх діяльність, особливо в 20-х роках. Шкода, що авторський колектив не використав цих матеріалів у «Нарисах».

Дещо повніше показано структуру партійних організацій після визволення краю, коли була створена Комуністична партія Закарпатської України. Правда і тут переважають загальні дані про кількість партійних організацій по Закарпаттю в цілому чи в окремих районах (стор. 316—317). Сам процес переходу їх з підпілля на легальне становище, головне — створення нових осередків не розкрито.

Певна увага в рецензованій праці приділяється характеристиці соціально-економічного та політичного становища. Це, звичайно, потрібно. Однак, у «Нарисах» немає єдиної, чітко продуманої системи відбору матеріалу для з'ясування специфіки історичних умов на Закарпатті в той чи інший період. Кожен автор тут діяв на свій розсуд, не рахуючись з тим, що говориться в інших розділах. Внаслідок цього у викладі багатьох питань відсутня наукова логіка. Для прикладу візьмемо питання про становище трудящих, зокрема робітничого класу. У I та II розділах читаємо, що на початку 20-х років заробітки були мізерними, буржуазія знижувала і без того низьку зарплату (стор. 32—33, 53 та ін.). У III розділі говориться про її зниження і в роки тимчасової стабілізації, за 10—12-годинний робочий день робітник одержував 10—15 крон (стор. 86—87). Під час світової економічної кризи зарплата зменшилася ще на 50—70%, а подекуди й більше (стор. 135). У 1937 р. в ряді галузей промисловості вона була на 35—45% нижчою, ніж до кризи (стор. 198). Ми не заперечуємо цього факту, але необхідно бути об'єктивними: адже мало місце й підвищення її внаслідок страйкової боротьби робітників. Якщо не показати динаміки руху зарплати, то це буде недооцінкою позитивного значення страйків. Крім того, односторонній підхід може ви-

² Див. Л. І. Брежнев. Речь на IX съезде Венгерской социалистической рабочей партии. «Правда», 30 листопада 1966 р.

кликати у читача законний сумнів щодо нічим необмеженого зниження зарплати. Класики марксизму незаперечно довели, що цей процес має певну межу, за яку буржуазія не може переступити, бо вона зацікавлена у відтворенні й збереженні робочої сили. Ф. Енгельс писав: «Закон, який обмежує вартість робочої сили ціною необхідних життєвих засобів, і другий закон, що знижує, як правило, її середню ціну до мінімуму цих життєвих засобів,— обидва ці закони діють з непереборною силою автоматичної машини, яка душить робітників між своїми колесами»³.

Недоліком «Нарисів» є те, що автори беруть окремі факти (наприклад, становище в будівельній чи лісовій промисловості), а роблять загальні висновки. Більше того, самі порівняння посягають абстрактний характер. Що дає для читача твердження, що в 1937 р. зарплата була на 35—45% нижчою, ніж до 1929 р. (стор. 198), коли нічого не сказано про те, який вона мала розмір наприкінці 20-х років. Може скластися неправильне враження про її високий рівень.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. II, К., 1955, стор. 361.

Ю. О. КУРНОСОВ. РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ В КОМУНІСТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ТРУДЯЩИХ,
вид-во «Наукова думка», К., 1968, 182 с.

Рецензована монографія є першою в українській історіографії працею, що висвітлює роль інтелігенції республіки у комуністичному вихованні трудящих у період комуністичного будівництва. Автор розповідає про ідеологічну діяльність представників майже всіх загонів радянської інтелігенції, зосереджуючи основну увагу на показі участі спеціалістів різних галузей народного господарства, культури, науки у пропаганді марксистсько-ленінської теорії, в політичній агітації, в озброєнні радянських людей сучасними науковими і політичними знаннями, у виробленні в них комуністичного світогляду.

В окремому розділі «Ідеологічна робота — одна з найважливіших ланок у боротьбі за побудову комунізму» обгрунтовано важливість ідеологічного фронту. Тут переконливо показано, що буржуазні ідеологи, проголосивши проти СРСР, як і проти інших країн соціалістичної системи, так звану психологічну війну, не гребують ніякими засобами пропаганди. При цьому автор зазначає, що особливе місце в планах організаторів антикомуністичних ідеологічних диверсій посідає Радянська Україна, на яку спрямовується майже половина передач багатьох радіостанцій, що спеціалізуються на підіривній діяльності проти СРСР.

Читачеві ці цифри нічого не говорять, бо невідомо, що на такі кошти можна було купити. Отже, соціально-економічне становище показано дуже поверхово. Це тим більш прикро, що в літературі воно висвітлено досить ґрунтовно.

Зустрічаються в монографії деякі неточності, нечіткі визначення, повторення і т. д.

На стор. 8 доводиться, що Австро-Угорщина готувалася до війни з Росією і тому посилила наступ на національну культуру закарпатських українців, прагнула змадяризувати їх. Таке розуміння національної політики правлячих класів Австро-Угорщини неправильне. Мадьяризація проводилася і раніше, бо випливала з самої суті буржуазно-поміщицького ладу імперії Габсбургів.

Однак ці недоліки не знижують наукової і пізнавальної цінності «Нарисів». Їх з інтересом прочитають всі, хто цікавиться героїчним минулим трудящих Закарпаття. Отже, коло читачів книжки чимале, а тираж невеликий — 3 тис. примірників. Крім того, варто подумати над тим, щоб перекласти «Нариси» на угорську мову. Монографія перекожує читача в нездоланності ідей Великого Жовтня, вчення В. І. Леніна.

І. М. ГРАНЧАК

Успішна боротьба проти буржуазної ідеології вимагає передусім всемірного розвитку теоретичної роботи, що її партія значною мірою покладає на представників суспільних наук¹. Рецензована праця подає короткий огляд внеску суспільствознавців республіки у розвиток актуальних проблем економіки і політики, у дослідження соціальних процесів, що відбуваються в нашому суспільстві і за рубежом, формування наукового світогляду трудящих тощо.

Період, що висвітлюється, — це роки, коли науковці, готуючись до відзначення великих подій в історії як нашої країни, так і народів усього світу — 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, — значно розширили і тематику і напрями своїх досліджень. Отже, йдеться тут про теоретичний внесок інтелігенції республіки у справу комуністичного виховання трудящих.

Важливими формами ідеологічної роботи є пропаганда і агітація, яким В. І. Ленін надавав першорядного значення у виховній діяльності².

У книзі на конкретних фактах розповідається про різні методи пропагандистської й агітаційної роботи, обгрунтовано неправомірність закідів, які іноді робилися на адресу таких загонів інтелігенції села, як лікарі, вчителі, за те, що вони нібито не

¹ Див. XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. I, К., 1966, стор. 95.

² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 23, стор. 148; В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 332.

можуть проводити агітаційної роботи серед колгоспників на належному рівні, оскільки безпосередньо не зв'язані з виробництвом. Думки і факти, наведені в книзі, спростовують таке обвинувачення.

Успіхи і недоліки лекційної роботи в республіці становлять основний зміст дослідження ряду таких її основних напрямів, як пропаганда марксистсько-ленінської теорії, науково-технічних знань, наукового атеїзму та виховання комуністичного ставлення до праці. Висвітлення дієвості ідеологічної роботи автор базує на ленінському вченні про те, що ідейно-політичний напрям лекцій «цілком і виключно визначається складом лекторів»³.

Роль інтелігенції України в пропагандистській, агітаційній і лекційній роботі у монографії правильно пов'язано з рівнем її освітньої, фахової, наукової підготовки. Так, переважна більшість лекторського активу республіки — це представники інтелігенції (стор. 53), у 1965 р. 80% пропагандистів мали вищу і незакінчену вищу освіту (стор. 42), половина агітаторів були спеціалістами різних галузей народного господарства і культури (стор. 44—45).

Ю. О. Курносов правильно зробив, виділивши в окремий підрозділ показ підготовки учнів до суспільно-корисної праці. Висвітлюючи успіхи сільських шкіл Украї-

ни у трудовому вихованні молоді Ю. О. Курносов виступає переконаним прибічником пошуків шляхів акнайактивнішого трудового виховання в школі.

Багато зробили у досліджуванні період для справи виховання підростаючого покоління письменники і митці, які спеціально для дітей писали цікаві книжки, створювали кінофільми. Розділ про їхній виховний вплив можна вважати одним з вдалих.

У книзі порушено питання про потребу чіткого й повного визначення поняття «радянська інтелігенція».

Однак праця не позбавлена окремих недоліків. Невиправданим є те, що поряд з успіхами і досягненнями творчої інтелігенції республіки не згадуються явища, що свідчать про незрілість, а подекуди й про приниження відповідальності за свою роботу. А це мало місце в творчості окремих літераторів, композиторів, кінематографістів, на що звертала увагу громадськість. Недостатньо з'ясовано розвиток музичної творчої інтелігенції в республіці. Праця ще більше б виграла, якби містила більше теоретичних узагальнень того цікавого і цінного матеріалу, який наведений в книзі.

Проте, незважаючи на окремі недоліки, рецензована монографія є внеском у розробку українськими істориками проблем культурної революції в країні.

И. Д. РЕМЕЗОВСЬКИЙ

³ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 418.

Я. П. КІСЬ. ПРОМИСЛОВІСТЬ ЛЬВОВА У ПЕРІОД ФЕОДАЛІЗМУ (XIII— XIX СТ.),

вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1968, 224 с.

В 1968 р. історіографія древнього українського міста Львова поповнилася ще одним цікавим дослідженням. Потрібно сказати, що вивчення історії цього міста має багатовікову традицію. Перші праці про Львів були написані ще за часів середньовіччя його мешканцями і зокрема купцем, аптекарем і поетом епохи Відродження Йоганом Алембеком, писарем міської канцелярії Варфоломієм Зіморівичем, каноніком Яном Фомотою Юзефовичем та ін. Певне місце посідала історія Львова в дворянській і буржуазній історіографії, але тільки за радянського часу дослідження різних сторін багатовікового життя міста поставлено на послідовно наукову основу. В результаті на перший план виступило не завдання аналізу юридичних і політичних факторів у розвитку міста, а вивчення його як соціально-економічного організму.

В такому аспекті цінні праці, написані І. П. Крип'якевичем, Г. Яценком, С. Білецьким, В. Інкіним, М. Горном та ін. В центрі їх уваги стояли питання історії ремесла і класової боротьби. Однак і досі немає великої синтетичної праці, в якій би було дано характеристику соціально-економічного розвитку Львова за більш-менш

тривалий час і показано якісні зміни на різних його етапах. Книга Я. П. Кіся, присвячена історії промисловості Львова XIII—XIX ст., становить важливий крок саме на шляху створення такого монографічного дослідження.

Слід відмітити, що Я. П. Кісю належать також інші праці, в яких він висвітлював різні питання соціальної історії Львова. Це, зокрема, його кандидатська дисертація «Селяни львівських міських сіл» (Львів, 1953), збірник матеріалів «Соціальна боротьба в місті Львові XVI—XVIII ст.» (Львів, 1961) за його редакцією, ряд статей, а також розділи в рецензованій книзі. Можна сказати, що автору залишилося звести свій науковий доробок в одну монографію з соціально-економічної історії феодального Львова, щоб завершити працю багатьох років.

Для дослідження Я. П. Кіся характерні вдумливість і скрупульозність при вивченні й узагальненні матеріалу, невтомні пошуки нових даних. Він вперше вводить в науковий обіг численні нові відомості про організацію, юридичні основи, склад і особливості ремісничих цехів і ремісничого виробництва. Заслуга автора щодо цього стане особливо зрозумілою, якщо врахувати складність виявлення і вивчення джерел з історії міст взагалі і Львова зокрема. Ці джерела розпорошені по різних виданнях і архівах, здебільшого як несистематичні, уривчасті відомості і до того ж найрізнома-

нітнішого походження. Багатонаціональний склад населення феодального Львова обумовив те, що документи різних міських установ того часу писані різними мовами — польською, німецькою, вірменською і широко вживаною в документації за польського панування латиною.

Часто важливі факти знаходяться у джерелах, де їх найменш можна було сподіватись. Отже, в якійсь мірі справа відшукування необхідного фактичного матеріалу залежить від інтуїції дослідника. Труднощі дослідження історії українських міст полягають ще і в тому, що документи за феодальних часів писалися від руки з скороченнями і офіціальними формулами, сьогодні не вживаними. Все це вимагає від історика володіння мовами і палеографією.

Слід відзначити належну підготовку Я. П. Кіся до складної і копіткої праці над історією міст. Дотримання принципів історичного матеріалізму і широка наукова ерудиція дали йому можливість ґрунтовно і переконливо розкрити обрану тему. Зібраний матеріал і наукові висновки автора мають безпосереднє відношення до такої великої і важливої проблеми, як генезис капіталізму на Україні. Процес зародження і розвитку капіталістичного способу виробництва відбувся як в місті, так і на селі, але вирішальне значення мали успіхи капіталістичного розвитку в містах. Певну наукову цінність має дослідження Я. П. Кіся і з точки зору визначення ролі Львова у створенні загальноукраїнського внутрішнього ринку, зміцненні широких економічних зв'язків у країні. Останні, як відомо, становлять основу формування нації і національних зв'язків.

Змістовна характеристика різних етапів у розвитку ремесла об'єктивно підводить нас до висновку, що еволюція ремісничого виробництва з XVI ст. йшла в капіталістичному напрямку. Проте автор, на наш погляд, невіправдано обминає такий етап в історії промисловості, як проста капіталістична кооперація, і починає висвітлювати зародження нового способу виробництва з мануфактурної стадії. З цим пов'язана і недостатня увага автора до проблеми найманої праці. Наймити в майстерні цехового ремісника, оті, згадувані в книзі «паробки», «дівки робітничі», «хлопці», «робочі» становили в феодальному ремеслі інорodne тіло. Це було вторгнення, хай ще дуже незначних, елементів капіталістичного розвитку; відбувалось перетворення звичайної ремісничої майстерні в розширену, отже виникала проста капіталістична кооперація.

Незважаючи на даний недолік, в значній мірі зумовлений недостатньою дослідженістю первісних форм капіталістичного виробництва, історія промисловості Львова подана з великою докладністю щодо конкретних фактів. Виклад починається з характеристики феодального ремесла як першої форми промисловості. Позитивним моментом є, зокрема, використання поряд з суто історичними джерелами даних археології. Перед читачем постає цікава й по-

вчальна історія, сповнена боротьби і праці міського трудового люду.

З книги Я. П. Кіся ми довідемося про деталі життя ремісників і обставини формування капіталістичного виробництва, деталі, без яких немає справжньої історії. Поряд з ремісниками, що виготовляли речі широкого вжитку, автор показав тих, хто прикрашав міста й оселі городян, представників мистецтва і поодиноких спеціалістів таких галузей ремесла, які були особливо близькі до мистецької творчості. Йдеться про ювелірів, годинників, гаптувальників тощо. Цікаво, що у Львові міські годинники з'явилися незабаром після появи перших в світі годинників у Західній Європі.

Дослідник висвітлює зв'язки львівських майстрів з митцями інших країн Європи й Азії, зокрема участь українських малярів у розписі королівського палацу в Кракові в XIV ст.— факт, гідний особливої уваги в світлі традиційного погляду на XIV ст. як на суцільну руїну і занепад в історії українського народу в зв'язку з монголо-татарським грабежем і знищенням населення. Про культурне обличчя міста поряд з іншими фактами красномовно свідчить існування в XV ст. ремісників-палітурників, що опрацьовували писані книги, а в XVI ст.— друкарів і художників, які прикрашали друковані видання. Кількість фахівців у цій галузі з розвитком книгодруку зростала, і нарешті в місті виник спеціальний цех палітурників.

Наукова цінність праці Я. П. Кіся полягає також у дослідженні торгових зв'язків Львова на різних етапах історії українського народу. За даними автора, Львів у XVI—XVIII ст. був одним з найбільших місцевих ринків, який постійно розширював свої зв'язки з іншими, відігравав важливу роль в формуванні національного внутрішнього ринку. На прикладі цього міста читач переконається, що приналежність загарбаних сусідніми державами українських земель до різних адміністративно-політичних систем не могла перешкодити формуванню внутрішнього ринку і національних зв'язків. Отже, рецензована праця допомагає нам зрозуміти складний і тривалий процес консолідації української нації як єдиного цілого.

Підсумовуючи досягнуті автором результати, не можна, проте, не закинути йому деяку неуважність щодо структури монографії. Так, у параграфі, названому «Палітурники», вміщено головним чином згадки про виробників пістолетів, ножів, ліків, цвяхів тощо. Суперечить висновкам автора і особливо конкретним фактам викладу назва VI розділу «Зародження капіталістичної промисловості у Львові». Йдеться про кінець XVIII ст. Поряд з цим автор не раз говорить про елементи капіталістичного розвитку і в більш ранній період. Зокрема, на стор. 161-й він зазначає, що «передумови для виникнення мануфактурного виробництва у Львові існували вже наприкінці XVI ст. та на початку XVII ст». Природно, викликає здивування така надто

велика відстань між явищем та його передумовами. Загальновідомо, що мануфактура не виникає відразу в цілком сформованому вигляді. Існували різні початкові її форми, які, очевидно, мали місце й у Львові. До них належали, як вважав К. Маркс, промисли, котрі завжди вимагали більшої кількості людей, сировини, примітивних механічних пристроїв тощо. Я. П. Кісь згадує про наявність у Львові

в XVI—XVII ст. ряду промислів і визнає, що вони «часто були початковими формами капіталістичної мануфактури».

Зазначені недоліки, звичайно, небажані в науковій праці, але вони не можуть знецінити важливості й актуальності дослідження Я. П. Кіся. Ця праця сумлінного вченого становить помітний вклад у радянську історичну науку.

О. С. КОМПАН

ZBIGNIEW WOJCIK. MIĘDZY
TRAKTATEM ANDRUSOWSKIM
A WOJNĄ TURECKĄ. STOSUNKI
POLSKO-ROSYSKIE 1667—1672,
Państwowe wydawnictwo naukowe,
Warszawa, 1968, 326 s.

ЗБІГНЕВ ВУЙЦИК. МІЖ АНДРУСІВСЬКИМ ТРАКТАТОМ І ТУРЕЦЬКОЮ ВІЙНОЮ. ПОЛЬСЬКО-РОСІЙСЬКІ СТОСУНКИ 1667—1672,
Державне наукове видавництво,
Варшава, 1968, 326 с.

Рецензована книга З. Вуйчика є продовженням виданої в 1959 р. праці «Андрусівський трактат і його генеза». Праця написана на базі польських, російських, українських, французьких, німецьких, англійських архівних матеріалів та літератури. Польсько-російські відносини висвітлюються на фоні всієї європейської історії, у складних переплетіннях інтересів таких держав, як Франція, Англія, Австрійська імперія, Іспанія, Ватикан та інші країни, які визначали на той час міжнародну політику.

У книжці оцінюється міжнародне значення Андрусівської угоди. Найголосніший відгук вона мала на південному сході Європи, зокрема в Криму і Турції. Проте, підкреслює автор, незаперечне значення її для усієї Європи. Автор порівнює Андрусівський трактат з трактатами загальноєвропейського рівня — Піренейським (1659 р.), Олівським (1660 р.), Бредським (1667 р.), Аквизгранським (1668 р.), які також формально підтверджували зміни в розстановці політичних сил, що відбувалися на нашому континенті.

З. Вуйчик вважає, що основна розстановка сил, яка склалася в Західній Європі ще з другої половини XVI ст. і залишалася до середини XVII ст., корінним чином змінилася в зв'язку з переломом у відносинах Росії і Польщі, що і знайшло свій відбиток в Андрусівському трактаті.

На думку автора, Андрусівський трактат примусив Польщу відійти на другий план і надав Росії роль лідера в політичному житті Східної Європи. Всі наступні угоди з Польщею (1672, 1678, 1686 рр.), хоч і визначали характер взаємовідносин двох слов'янських сусідів на окремих ета-

пах, фактично були тільки розвитком. доповненням і частковим коректуванням Андрусівського миру. В зв'язку з цим автор з надзвичайною скрупульозністю вивчає зміст і наслідки кожного посольства, російського і польського, кожної сесії переговорів, кожної угоди.

Висвітлюючи розвиток російсько-польських відносин, автор розкриває вплив на них не тільки зовнішніх, а й внутрішніх умов обох країн.

Розкриваючи тяжкі наслідки внутрішньої анархії, що роз'їдала державний організм Речі Посполитої, автор нещадний у викритті честолюбства і користолюбства великих магнатів Речі Посполитої, нехтування ними державними інтересами та інтересами своєї Вітчизни, незграбності, невміння, бездарності окремих польських дипломатичних і державних діячів.

Аналізуючи ті внутрішні сили Польщі, які виступали «за» або «проти» Андрусівського договору, автор виділяє в особливу групу магнатів і шляхтичів тих воеводств та повітів (Київського, Чернігівського та Смоленського воеводств, Новгородського (Сіверського) і Стародубського повітів), які відійшли до Росії за договором. Феодали цих земель, так звані «вигнанці», за всяку ціну прагнули повернути втрачені ними володіння і тому добивалися скасування Андрусівського договору.

Значне місце у праці Вуйчика відводиться характеристиці внутрішніх подій в Росії. Так, останній розділ книги «Трактат сподівань, що не справдилися» (9.IV 1672 р.) починається з характеристики впливу повстання під проводом Степана Разіна на позицію російської сторони в кінцевій фазі переговорів. Народне повстання надто ускладнило позицію царського уряду на міжнародній арені і вплинуло на його зовнішню політику. Селянська війна насамперед позначилася на політиці Росії щодо султанської Туреччини та Кримського ханства. Головним напрямком її стало намагання любою ціною зберегти мирні стосунки з цими агресивними країнами, добитися своєрідного пакту про не-напад, тому що війна з сильною ще тоді Турецькою державою в умовах внутрішнього розладу могла мати для царського уряду тяжкі наслідки.

З другого боку, ханство і султанат, готуючись до війни з Польщею, були заінтересовані в нейтралітеті Росії.

Автор розповідає досить докладно про посольства, якими обмінювалися Росія і Туреччина, показує також хід російсько-татарських переговорів, які автор кваліфікує як «довгі і обтяжливі».

Розглядає автор і турецько-татарсько-польські відносини. В книзі відводяться сторінки для характеристики внутрішнього стану обох мусульманських країн. Взагалі турецько-татарська проблема займала одне з провідних місць у російсько-польських відносинах. Султанський уряд сприйняв як серйозну загрозу до себе Андрусівський трактат, що став перешкодою на шляху здійснення планів султаната у Східній Європі, особливо щодо України. Оттоманська Порта хотіла перетворити Україну в оборонний пояс і базу свого агресивного наступу, а тому ставила на меті відняти у Польщі Правобережну Україну.

Не вдаючись до аналізу і характеристики всіх авторських трактовок і міркувань з приводу російсько-польсько-турецько-татарських відносин, зазначимо лише, що у праці відведено багато місця оцінці ролі України в цих зносинах. І взагалі Україна була майже проблемою номер один у відносинах Росії з Польщею. З свого боку, Андрусівське перемир'я мало величезний вплив на розвиток подій на Україні, територія якої за трактатом була поділена на три частини: Лівобережну, Правобережну і Запоріжжя.

На Україні в той час було дуже складне економічне, соціальне і політичне становище. Як хотіли використати сусідні агресивні країни. Внутрішня політична напруженість вилилася в міжособну боротьбу, що роздирала Україну.

Українські радянські історики займалися дослідженням цього складного періоду в історії України. Однак ще немало питань залишилося нез'ясованими. З. Вуйчик вивчив і висвітлив окремі з них. Аналіз політичного становища на Україні поєднується у нього з розглядом соціально-економічного розвитку України.

Проте розв'язання деяких питань викликає заперечення. Дійсно, Андрусівське перемир'я спричинилося до посилення протатарських і протурецьких настроїв на Україні. Та не можна погодитися з автором у тому, що ці політичні тенденції охопили все козацьке середовище, більше того — все українське суспільство.

Документи того часу свідчать, що названі тенденції знаходили підтримку передусім серед певних кіл козацької старшини. Для широкої маси українського козацтва, а тим більше міщанства, такі настрої, були чужими. Показовим у цьому відношенні є ставлення козацтва до правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Виступаючи поборником возз'єднання українських земель і ведучи боротьбу проти шляхетської Польщі, він здобув широку популярність і підтримку серед різних верств населення України. Після його угоди з султанською Туреччиною ставлення до нього широких козацьких мас різко змі-

нилося: він втратив і популярність, і підтримку.

У розглядуваний період питання про Київ, який за Андрусівським договором тільки на два роки залишався у володінні Російської держави, знову набрало великої гостроти. При переговорах польська сторона спочатку вимагала, досить категорично, «повернення» Києва Речі Посполитій. Російський уряд остаточно вирішив не віддавати Польщі столиці України.

Автор же, передаючи детально хід польсько-російських переговорів щодо долі Києва, ні словом не обмовився про ставлення населення столиці і, взагалі, всієї України до цього питання. Сумлінно викладаючи аргументи тієї чи іншої сторони, що іноді суперечили один одному, автор чомусь не дає своєї оцінки цих аргументів. Тим більше, що в книзі повідомляється про такий важливий факт, як участь представника лівобережного козацтва Солонини в складі російського посольства, яке зустрілося з польським на кордоні в липні 1671 р. Польська сторона категорично заперечувала участь українських козаків в переговорах, навіть як експертів, при вирішенні справ про Київ і, взагалі, про Україну.

З. Вуйчик характеризує діяльність російського дипломата XVII ст. Б. Ордина-Нащокіна, який готовий був взагалі віддати Україну Польщі. Констатує це на основі документальних даних, автор монографії, на жаль, не дає власної кваліфікації цим тенденціям Ордина-Нащокіна.

Зрозуміло, це була помилка царського дипломата і прояв його безастережної феодально-шовіністичної ідеології. Ним зовсім не бралися до уваги інтереси України, яка виборюючи собі звільнення від іноземного панування, ще недавно добровільно, на умовах автономної держави возз'єдналася з Росією. Про те, що це був дипломатичний і політичний прорахунок Ордина-Нащокіна, свідчать наступні тяжкі події на Україні. Розпалення внутрішньої боротьби було значною мірою наслідком Андрусівського перемир'я. Для правобережного козацтва, по суті, перекреслювалися умови Переяславської ради 1654 р. Від жителів Правобережної України офіційно вимагалося відмовитися від проросійської орієнтації і бути «вірними підданими польської корони». У своїй боротьбі проти панування Речі Посполитої правобережне населення не могло сподіватися на підтримку російського уряду. З другого боку — лівобережному козацтву заборонялося брати участь у боротьбі правобережного населення з польською шляхтою. І, безумовно, слушно З. Вуйчик виправляє помилку радянського історика Головачова, який стверджував, що Андрусівський трактат нібито «юридично закріпив акт возз'єднання України з Росією».

Неабиякий інтерес має для нас оцінка автором книги особи правобережного гетьмана Петра Дорошенка і його політики. Вчений відзначає те позитивне, що було в

діяльності цієї історичної особи, на якій кілька століть тому схрестилися інтереси Росії, України, Польщі, Туреччини і Кримського ханства. В кінцевому розрахунку здійснення політичної програми українського гетьмана мало тяжкі, трагічні наслідки насамперед для України. Тому може на перший погляд здаватися історичним парадоксом те, що Дорошенко, який приніс стільки нещастя і зла українському народові, не ставився байдуже до долі України. В його політичній програмі завданням номер один була боротьба проти польсько-шляхетського панування, за об'єднання розділених частин України. Однак політична програма правобережного гетьмана мала фатальні прорахунки і порочні хиби — ставка на султанську Туреччину — давнього і заклятого ворога українського народу. Авторів слід було спинитися і на соціально-економічних підвалинах програми Дорошенка, який належав до тієї української козацької старшини, що інтенсивно феодалізувалася. За всяку ціну він хотів зберегти свої удільні володіння, де б працювали на нього закріпачені селяни. Він добивався возз'єднання Правобережної України з Лівобережною, однак тільки під його особистим гетьманатом, який хотів зробити спадковим. Ті демократичні риси, що ще зберігалися в козацькому укладі життя, Дорошенко хотів, як і значна частина старшини, значно обмежити. Все це й визначало політичну програму та характер діяльності Дорошенка.

З 1668 р. за допомогою татар він висувається на передній план і з цього часу за ним іде турецько-татарська агресія. Саме цей напрямок політики і привів його до повного політичного краху. Народ не підтримував гетьмана, коли стало відомо про турецьке підданство.

Автор відмічає, що Дорошенко був дуже сприятним політиком і дипломатом. Він дуже вміло використовував татарсько-турецькі суперечності.

Правобережний гетьман був непримиренним і послідовним ворогом шляхетської Польщі.

Переговори, в які тимчасово вступав Дорошенко з польсько-шляхетським урядом, були з його боку маневром. Це добре зрозумів Ян Собеський, який у 1670 р. закликав уряд Речі Посполитої вступити на шлях збройної боротьби з Дорошенком.

Грунтовно в книзі трактується питання про відносини Дорошенка з Росією. Автор скрупульозно аналізує всі російські посольства до Дорошенка — І. Рославлева, Дубенського, Тяпкина і оцінює російську дипломатію, як далекого зору і спритну.

Привертає увагу читача характеристика тих соціальних і політичних сил, які підтримували на певних етапах Дорошенка. «Масово горнулися під штандарти Дорошенка» козаки, що виступали проти панування шляхетської Польщі на Україні, а також ті, які були невдоволені економічною політикою царського уряду.

У розв'язку розглядає З. Вуйцик став-

лення правобережного гетьмана до Запорізької Січі. Дорошенко шукав спочатку шляхів, щоб зблизитися з фактично незалежним тоді Запоріжжям. Це відповідало і його намірам панування над усією Україною, і його програмі об'єднання її. Зразу ж після Андрусівської угоди він ставив завдання підірвати позиції Росії на Україні. Російський посол на Запоріжжі Ладженський довідався, що послі Дорошенка вели на Січі розмови про ліквідацію царських гарнізонів в українських містах і фортецях.

Однак Запоріжжя не підтримало Дорошенка. Воно зайняло позицію, рішуче ворожу Оттоманській Порті і стало центром військової і політичної диверсії проти неї і Кримського ханства. Тоді Дорошенко круто змінив свій курс щодо Запоріжжя. Гетьман почав не тільки підтримувати плани султана про витіснення козаків з Січі, а навіть подав свій власний план повного знищення центра запорізького козацтва. Правда, тут З. Вуйцик застерігає, що такі відомості можливо сфабриковані польською стороною.

Предметом післяандрусівських російсько-польських переговорів неодноразово ставала Запорізька Січ, яка за угодою мала підкоритися обом урядам. Цей, безперечно, укоротний пункт Андрусівського договору спричинився до ряду колізій, про які автор розповідає у праці докладно. Воліючас автор визначає, що і в такій ситуації Запорізька Січ, яка стала центром повстання проти тих угруповань української старшини, які шукали іноземних протекторатів, фактично певний час була незалежним козацьким середовищем. З цим не могли не рахуватися обидва уряди, під спільною владою яких вважалось Запоріжжя. Царський уряд «простив» навіть вбивство на Запоріжжі свого посла Ладженського.

У цих складних політичних переплетіннях Запоріжжя завжди зберігало своє велике значення в боротьбі проти агресії султанської Туреччини і Кримського ханства. Російські дипломати Б. Ордин-Нащокін і Г. Богданов під час переговорів з польськими державними діячами в грудні 1667 р. доводили, що спільні могутні військові виступи запорожців і донських козаків під керівництвом Івана Сірка разом з російськими військами, що стояли на Лівобережній Україні, спричинилися до припинення ханських нападів.

Тимчасове приєднання Сірка до польського гетьмана Собеського для спільних виступів проти хансько-султанських сил автор оцінює як прояв послідовності в боротьбі проти турецько-татарської експансії.

Великий інтерес викликає також розробка і висвітлення проблеми взаємовідносин уряду Речі Посполитої і українського козацтва, передусім правобережного.

«Приборкання козацтва, заспокоєння України, захист України» — ось заклики, які часто проголошували під час переговорів королівські послі. Але яким шляхом?

Тільки зброєю, тільки спільними виступами польських і російських військ проти козаків — вимагали королівські посли. Як зазначає автор, останнім закликком польські представники прикривали свої намагання втягнути Росію у війну з Туреччиною.

Головною рисою розглядуваної монографії польського історика є сміливість і оригінальність постановки і вирішення питань, а також глибина і ґрунтовність їх дослідження.

О. М. АПАНОВИЧ

**П. БАЧИНСЬКИЙ, О. БОРОДІН.
БОРЬБА КП УКРАЇНИ ПРОТИ ТРОЦЬКІЗМУ,
ЗА ЄДНІСТЬ РЯДІВ ПАРТІЙ
(1918—1927 рр.).**

Видавництво політичної літератури
України, К., 1968, 185 с.

Рецензована праця присвячена боротьбі КП України проти троцькізму, за єдність рядів партії у 1918—1927 рр. Вона складається з вступу і п'яти розділів, написана на широкому джерельній базі.

Автори створили серйозне дослідження, яке подасть істотну допомогу пропагандистам, викладачам вузів, студентам і слухачам системи партійної освіти. Переконаливо розкрито політичну боротьбу партії проти троцькізму, що тривала протягом усього дожовтневого періоду і припинилася тільки після XV з'їзду ВКП(б) (грудень 1927 р.), коли Троцький і його прихильники були виключені з партії. І після того ВКП(б) дала рішучу відсіч, але вже як ідеологам контрреволюційної буржуазії, що виступали проти Радянської влади, будівництва соціалізму і комунізму в нашій країні, проти єдності міжнародного комуністичного руху.

Автори показують політичну діяльність троцькістів у тісному зв'язку з їх теоретичними поглядами. Вони аналізують складну обстановку в країні весною 1918 р., висвітлюють боротьбу партії, зокрема більшовицьких організацій України, за вихід з війни, за укладення Брестського миру, розкривають шкідливість поглядів троцькістів і «лівих» комуністів, які вважали, що сепаратний мир не тільки не дасть передишки Радянській республіці, як передбачав В. І. Ленін, але загубить російську й світову революцію (стор. 13). На великому фактичному матеріалі показано, що Комуністична партія України завжди на всіх етапах була надійною опорою ЦК ВКП(б) у боротьбі з троцькізмом. КП України послідовно проводила в життя ленінську національну політику, спрямовану проти ухилів у національному питанні, виховувала трудящих респуб-

ліки в дусі дружби народів СРСР і пролетарського інтернаціоналізму (стор. 130, 131).

Слід зауважити, що варто було вказати на блок троцькістів з великодержавними шовіністами і місцевими націонал-ухильниками, які теж заперечували можливість перемоги соціалізму в нашій країні, виступали проти індустріалізації і колективізації сільського господарства, проти дружби народів СРСР. Доцільно було ширше розкрити форми і методи боротьби з троцькізмом за згуртованість і єдність рядів партії. Дороговказом на цьому шляху стали такі ленінські принципи, як внутріпартійна демократія, регулювання росту партії, чистка її рядів від ворожих елементів, ідейне виховання комуністів і всіх трудящих.

У книзі показано боротьбу проти троцькізму місцевих партійних організацій, зокрема на фабриках і заводах. При цьому характерно, що в партосередках великих індустріальних районів країни троцькісти не мали впливу. На жаль, слабо висвітлена діяльність сільських парторганізацій, спрямована проти троцькізму.

У книзі розкрита роль видатних діячів партії — В. П. Затонського, С. В. Косіора, С. М. Кірова, Д. З. Мануйльського, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровського, П. П. Постишева, М. О. Скрипника, Й. В. Сталіна, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубаря в боротьбі за ленінську єдність партії. Значних зусиль у цій справі доклали партійні групи і первинні осередки в масових організаціях — Радах, профспілках та ін. Проте їх діяльність у монографії чомусь не висвітлюється.

Слід вказати на неточність, допущену авторами. XIII партійна конференція відбулася 16—18 січня 1924 р., а не 16—18 січня 1923 р. (стор. 97).

Незважаючи на ці окремі недоліки, книга заслуговує на увагу широкої громадськості як актуальне дослідження з історії боротьби КП України — одного з бойових загонів КПРС — проти троцькістів та інших противників ленінізму.

І. В. ГАНЕВИЧ, О. І. РОМАНОВСЬКИЙ

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ВІДЗНАЧЕННЯ ЮВІЛЕЮ КПЗУ

20 лютого 1969 р. у Львові відбулася наукова сесія з нагоди 50-річчя утворення Комуністичної партії Західної України, скликана Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Львівським обкомом партії.

На сесію прибули ветерани революційного руху на західноукраїнських землях, партійні працівники Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Ровенської та Тернопільської областей, науковці Інституту історії партії ЦК КП України, викладачі суспільних наук вузів і технікумів, шкіл, лектори товариства «Знання», журналісти.

У вступній промові член ЦК КП України, завідувачий відділом пропаганди і агітації Центрального Комітету Г. Г. Шевель привітав ветеранів революційного руху на західноукраїнських землях, колишніх членів КПЗУ. Він підкреслив, що героїчний шлях КПЗУ тісно пов'язаний з діяльністю Комуністичної партії України — бойового загону КПРС і є складовою частиною історії боротьби українського народу за торжество ідей марксизму-ленінізму, за перемогу соціалізму і комунізму. Оволодіваючи історичним досвідом більшовизму, ленінською стратегією і тактикою КПРС і творчо їх застосовуючи на практиці, Комуністична партія Західної України разом з Комуністичною партією Польщі, до складу якої вона входила з 1921 р., очолила рух народних мас західноукраїнських земель за своє соціальне і національне визволення.

Вірна ленінським принципам пролетарського інтернаціоналізму КПЗУ рішуче виступала проти всіх ворогів марксизму-ленінізму. Використовуючи легальні і нелегальні форми боротьби, вона стала організатором і натхненником революційних виступів робітників і селян проти буржуазно-поміщицького ладу, проти буржуазного націоналізму й фашизму. В ході класових боїв в рядах партії виросли і загартувалися віддані справі революції кадри комуністів-ленінців, які в суворих умовах підпілля мужньо боролися за владу Рад, за возз'єднання з Радянською Україною.

Після возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР колишні члени КПЗУ невтомно зміцнювали органи Радянської влади, видавали всі свої сили здійсненню соціалістичних перетворень. В роки Великої Вітчизняної війни багато з них воювали на фронтах, героїчно бились у партизанських загонах проти німецьких вандалів та українських буржуазних націоналістів.

Після визволення краю від фашистських загарбників комуністи-ветерани знову стали в ряди бійців за проведення глибоких соціальних перетворень в місті й на селі. Вони обиралися в органи Радянської влади, займали відповідальні пости в партійному, державному і господарському апараті.

З привітанням до учасників революційної боротьби на Західній Україні звернувся в минулому знатний токар-поватор, а нині інженер Львівського заводу алмазних інструментів, Герой Соціалістичної Праці В. Й. Гургал та голова колгоспу ім. Жданова Кам'янсько-Бузького району М. С. Гавриленко.

З доповіддю «Комуністична партія Західної України — організатор і керівник боротьби трудящих за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною» виступив заступник директора Інституту історії партії ЦК КП України професор Г. М. Мультих.

КПЗУ, відзначив доповідчач, була заснована у переломний період розвитку світової історії на рубежі епохи відкритої Великим Жовтнем. Наприкінці 1918 — на початку 1919 р. у Східній Галичині існували і діяли численні нелегальні комуністичні організації, які спрямовували боротьбу робітників і селян проти антинародного буржуазного режиму уряду ЗУНР. Але інтереси розгортання революційного руху настійно вимагали створення єдиної партії. У лютому 1919 р. на нелегальній крайовій конференції комуністичних організацій і груп Східної Галичини у Станіславі (нині Івано-Франківськ) була заснована Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ), яка у 1923 р. дістала назву Комуністична партія Західної України (КПЗУ). Конференція обрала Центральний Комітет КПСГ та визнала єдиним керівником усього українського народу КП(б)У, розглядаючи КПСГ як складову частину Компартії України.

Працюючи в складних і тяжких умовах буржуазно-поміщицької диктатури КПЗУ завжди дотримувалась принципів марксизму-ленінізму, принципів пролетарського інтернаціоналізму. Виступаючи проти капіталістичної експлуатації і гноблення, комуністи Західної України виявляли безприкладний героїзм і мужність. Своєю самовідданою боротьбою за свободу і щастя народу КПЗУ завоювала любов і шану широких трудящих мас.

З доповіддю «Про розквіт Львівщини за роки Радянської влади» виступив кандидат в члени ЦК КПРС, перший секретар Львів-

ського обкому КП України В. С. Куцєв о л. Возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі, відзначив промовець, забезпечило здійснення споконвічних мрій українського народу, відкрило широкий простір для економічного і культурного відродження визволеного краю на шляху соціалізму.

Доповідь «Інтернаціональна єдність КПЗУ з Комуністичною партією Радянського Союзу, Комуністичною партією Польщі та іншими братніми партіями» виголосив секретар Волинського обкому КП України, кандидат історичних наук О. М. Швидак. З повідомленням «Боротьба КПЗУ проти українського буржуазного націоналізму» виступив директор Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, кандидат історичних наук Б. К. Дудикевич. Секретар Львівського обкому партії, кандидат історичних наук В. П. Чугайов розповів про значення революційних традицій КПЗУ для комуністичного виховання.

Учасники наукової сесії з великим інтересом заслухали виступи ветеранів революційного руху — одного з тодішніх діячів Станіславської комуністичної організації, члена КПРС з 1919 р. І. М. Сірка (Івано-Франківськ), колишнього секретаря ЦК КПЗУ М. І. Павлика (Львів), членів КПЗУ А. І. Мізюка (Луцьк), О. П. Солімчук (Ровно), В. М. Медведєва (Тернопіль).

Вони поділилися спогадами про героїчну боротьбу за возз'єднання рідного краю з

Українською РСР, розповіли про розквіт економіки і культури за роки Радянської влади, сердечно дякували партії і урядові за повсякденну допомогу в розвитку продуктивних сил західних областей та піднесенні добробуту трудящих.

Учасники наукової сесії поклали квіти до пам'ятника творцю Комуністичної партії і першої в світі держави робітників і селян В. І. Леніну, а також на могили борців за визволення західноукраїнських земель.

М. П. ТЕСЛЕНКО

* * *

25 лютого у Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові, відбувся науковий семінар, присвячений славному ювілею. Учасники семінару заслухали доповіді кандидата історичних наук Б. К. Дудикевича «КПЗУ — організатор боротьби трудящих Західної України за возз'єднання з Українською РСР», кандидата історичних наук М. М. Волянюка «Використання Комуністичною партією Галичини історичного досвіду більшовизму», М. М. Теслюка «До питання перейменування КПСГ в КПЗУ» та П. І. Захарчишина «КПЗУ в документах і матеріалах львівських архівів».

Директор облдержархіву О. П. Куш вручив грамоти обласного виконавчого комітету Львівської обласної Ради депутатів трудящих ветеранам революційного руху М. М. Теслюку та К. П. Пильо.

О. П. КРІЛЬ

ПЕРША ВСЕУКРАЇНСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА СТУДЕНТСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

3—5 лютого 1969 р. у Харківському державному університеті відбулася Перша Всеукраїнська археологічна студентська конференція, організована членами гуртка археології та стародавньої історії студентського наукового товариства. У її роботі брали участь студенти університетів та педінститутів Києва, Харкова, Одеси, Ужгорода, Львова, Чернівців, Кам'янця-Подільська, Сімферополя, Дніпропетровська, Луганська. Було заслухано 26 доповідей та повідомлень. Крім пленарних засідань, діяли три секції: первісної, античної і середньовічної археології, якими керували доктор історичних наук професор Б. А. Шрамко, доцент В. І. Кадеєв, кандидат історичних наук В. К. Михеев.

Значне місце в роботі секції первісної археології було приділено проблемам культури бронзового віку Закарпаття. Цій тематикі присвятили свої виступи молоді дослідники з Ужгорода: В. П. Ванчуров (про дослідження поселення пізньобронзової доби в с. Дякове Виноградівського району Закарпатської області), О. В. Кулішов (про розповсюдження бронзових виробів Трансільвансько-Закарпатських цент-

рів металургії в пам'ятниках пізньобронзової доби Середнього Подністров'я), Т. А. Фірдман (про Едеський могильник як історичне джерело до вивчення культури курганных могил в верхів'ях р. Тіси в епоху пізньої бронзи). Про розкопки ранньотрипільського поселення Рогатка у м. Чернівці повідомила В. Г. Науменко (Чернівці). С. Смольнікова та І. Смирнов (Одеса) розповіли про результати археологічних досліджень у північній частині Одеської області і в басейні р. Громлеї. Пам'яткам епохи раннього залізного віку були присвячені доповіді: К. П. Бурчело (про матеріальну культуру населення Трахтемирівського городища скіфського часу), О. С. Рогового (про пам'ятники фракійського гальштату в Закарпатті). Античній тематикі присвятив доповідь В. В. Крест'яниников (Харків), який зробив спробу класифікувати кільця і персні з Чорноріченського могильника.

В роботі секції середньовічної археології велика увага була приділена черняхівській культурі. К. Н. Гупало повідомив про цікаві розкопки Успенського могильника та один з своєрідних обрядів поховань цієї

доби. С. Е. Нізевнич (Кам'янець-Подільськ) на підставі матеріалів Дністро-Дніпровського межиріччя, доводила, що поховальний обряд черняхівських племен склався при певному впливі сарматів на підставі зарубинецької, пшеворської і гето-фракійських культур. Д. М. Козак (Львів) проаналізував кераміку цієї культури Верхнього Подністрів'я і виявив кількісне співвідношення ліпного і гончарного посуду, а про відкриття черняхівських поселень в північній частині Одеської області доповіла Л. Лисицина (Одеса). В. А. Лінник та В. П. Малиновський (Кам'янець-Подільськ) повідомили про результати розкопок Городокського ранньослов'янського селища VI—VIII вв. на середньому Дністрі. Орні знаряддя салтівської культури були розглянуті в доповіді Ф. М. Карась (Харків). А. Н. Свиридонов (Сімферополь) дослідив пам'ятники военно-феодалного побуту середньовічної Таврії. В. С. Пергамент (Сімферополь) оха-

рактеризував Солдайську фортецю як пам'ятник середньовічного воєнного будівництва. О. К. Швидько (Дніпропетровськ) повідомила про систему оборонних споруд Кам'янця-Подільська у XII—XVI ст.

Перше пленарне засідання відкрилося доповіддю О. В. Кулішова (Ужгород) «Розвиток археологічних досліджень Закарпаття за роки Радянської влади». Жваву дискусію серед учасників конференції викликала доповідь А. І. Дегтяря (Харків) «До питання про готські пам'ятники на території СРСР».

На заключному засіданні В. Рубан (Одеса) охарактеризував тавроану амфору тару з античних поселень Побужжя, а В. Рябовол (Харків) виголосив доповідь «Про етнічну належність салтівської культури». 13 найкращих доповідей були рекомендовані на XV Всесоюзну археологічну студентську конференцію.

В. К. МИХЕЄВ

ДОСЛІДЖЕННЯ ІНГУЛЬСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Степова смуга Правобережної України, зокрема басейн р. Інгулу, є найменш вивченим в археологічному відношенні районом території республіки. Саме тому відкриття та дослідження тут кожної нової пам'ятки становить неабиякий науковий інтерес. З 1966 р. у зоні спорудження Софіївського водоймища (Новобузький район Миколаївської області) розпочала широкі археологічні дослідження разом з Миколаївським краєзнавчим музеєм експедиція Інституту археології АН УРСР*. Було відкрито і вивчено значну кількість стародавніх пам'яток різних історичних епох — від кам'яного віку до середньовіччя. Серед них найдавнішою є пізньопалеолітична стоянка Сагайдак I, розташована на лівому березі Інгулу, вище впадіння Сагайдака.

На глибині 3 м від сучасної поверхні відкрито стоянку первісних мисливців на диких биків, коней і носорогів. Тут виявлено рештки вогнищ, кістки викопних тварин та знаряддя праці, виготовлені з крем'яно скребачки, мініатюрині гостроконечники, ножовидні пластинки та розколоті кістки тварин. Цікаво, що крем'яні, з якого виготовляли знаряддя не місцевого походження, а принесені з північніших районів України.

* В роботі експедиції також брали участь старший науковий співробітник Миколаївського краєзнавчого музею В. І. Нікітін, студенти історичного факультету Луганського педінституту, учні Кам'янської та Березняківської шкіл Новобузького району, а також любителі-археологи з м. Миколаєва: О. М. Балушкин, О. М. Саповський, Д. Яні та ін.

Своєрідний набір крем'яних виробів дозволяє визначити стоянку Сагайдак I як новий тип пізньопалеолітичних пам'яток в північно-західному Причорномор'ї.

Не менш важливими виявились розкопки багатшарового поселення поблизу с. Ново-Розанівка, пункт 2. Тут вперше в басейні р. Інгул здобуто матеріали доби неоліту та мідного віку.

В чітких стратиграфічних умовах простежено три шари, які характеризують різні культурно-історичні періоди. Найдавніший з них — на глибині 3 м — належить до неолітичної епохи.

На місці неолітичної стоянки, розташованій на невеликій площі вздовж берега річки, виявлено залишки вогнища, чимало кісток тварин і значно менше уламків посуду та знаряддя праці з крем'яно скребачок, проколом, ножовидних пластин з боковими виїмками тощо. Вартий уваги знайдений тальковий човник — випрямляч для дротів стріл та уламок ромбічної зернотерки з глинистого сланцю. Посуд виготовлений з глини з домішкою графіту. Поверхня його прикрашена орнаментом — ромбічними фігурами з прогладжених ліній. За всіма ознаками кераміка близька до посуду буго-дністровської культури епохи неоліту. Як відомо, поселення цієї культури були дуже невеликі за розмірами і мали тимчасовий характер.

Таким чином, знахідки Інгульської експедиції свідчать про те, що район р. Інгулу в неолітичну добу входив до ареалу буго-дністровської культури.

Пізніше на місці цієї стоянки виникло тимчасове поселення мідного віку. Тут виявлено вогнище, викладене з каменю, а біля нього кістки домашніх тварин — бика,

кона, вівці, кози, свині, уламки посуду та кам'яні знаряддя праці.

Кераміка представлена трипільським розписним посудом та фрагментами горщиків типу Середнього Стогу II. Увагу привертають два плоскодонних горщики з чорною підлискованою поверхнею, які за формою і орнаментациєю нагадують посуд з нижнього шару Михайлівського поселення¹. Здобуті матеріали дають можливість говорити про синхронізацію степових енеолітичних культур типу Середнього Стогу II як з пам'ятками нижнього шару Михайлівки, так і з трипільськими (етап B₂).

Постійне поселення на цьому місці було засновано в добу пізньої бронзи. Невеликі прямокутні в плані наземні житла, основу яких мешканці викладали з каменю, споруджувались вздовж берега. Цікаве укріплення кутів будівель за допомогою великих кам'яних плит. Всередині жител — вогнища, викладені з каменю. В межах поселення виявлено кістки свійських тварин, кам'яні знаряддя праці. Серед посуду знайдено банки і горщики з ледь відігнутими назовні вінцями. Деякі з них прикрашені наліпним валиком по краю венець.

На підставі аналізу виявленого матеріалу це поселення можна датувати часом не пізніше кінця II тисячоліття до н. е. Воно важливе для визначення характеру культури пізньої бронзи басейну р. Інгул, залишеної, можливо, кіммерійцями.

Експедицією відкрито ще ряд поселень доби пізньої бронзи. Серед них найбільш перспективною для досліджень виявилось Ново-Розанівка, пункт I (площею близько 2,5 га), яке можна датувати XIII—XII ст. до н. е. Кам'яні споруди житлового, господарчого і, певно, культового призначення, розташовані двома рядами вздовж берега річки, досить добре збереглися. На розкритій площі (близько 800 кв. м) досліджені рештки чотирьох будівельних комплексів. Здобуто важливі дані щодо планування поселення і будівельних прийомів доби пізньої бронзи.

Експедиція також здійснила розкопки чотирьох курганів поблизу сс. Софіївки, Пелагіївки та Ново-Розанівки. В трьох з них виявлено поховання доби бронзи.

Найдавніші знахідки належать до ямної культури (середина III тисячоліття до

н. е.). Тут, як і в степовій Наддніпрянщині, для будівництва кромлехів і перекриття поховальних ям широко використовували каміння.

На особливу увагу заслуговує поховання № 9 з кургану, що поблизу с. Софіївки. На рівні дерев'яного горизонту виявлена велика плита, що перекривала поховальну яму з померлим. Навколо плити знайдено рештки трьох дерев'яних коліс, четверте лежало трохи осторонь, на материковому викиді. Це були залишки дерев'яного воза, що свідчить про використання тяглової сили тварин, наявність розвинутого скотарства.

В кургані поблизу с. Пелагіївки відкрито катакомбне поховання із залишками повсякденного одягу і взуття.

Вперше в похованнях катакомбного часу виявлено ритуальний посуд, своєрідний не тільки за формою і засобами орнаментациї, але й тим, що у складі маси, з якої він був виготовлений, є домішка товчених кісток, можливо, людських.

Важливим досягненням у роботі експедиції слід вважати дослідження виявленого в кургані № 1, поблизу с. Ново-Розанівки, поховання скіфського воїна. Він лежав на розгорнутому залізному панцирі з прямокутних довгастих пластин, нашитих на шкіряну основу. Нижня частина вбрання була виготовлена таким же способом із залізних лусочок дещо меншого розміру. Біля голови знайдено шолом. До бойового пояса, що оперізував воїна, був прикріплений залізний меч, і прикрашений бронзовою бляхою із зображенням лося дерев'яний сагайдак. У ньому містилося близько 200 дерев'яних стріл з бронзовими вістрями. Ліворуч від небіжчика, на панцирі лежали два наконечники списів з дерев'яними, а трохи обабіч, з правого боку виявлено кістки коня і залізний ніж з кістяною рукою — ці залишки вказують на обряд ритуальної їжі. Про те, що воїн не був простолюдином свідчить повний набір захисного спорядження: панцир, шолом, штани. Ці речі, переважно привозні, могла придбати лише скіфська знать. Матеріали цього поховання дозволяють датувати його кіпцем V ст. до н. е. Саме в той час скіфська кіннота стає грізною силою. Ймовірно, що похований був її визначним воєначальником.

Експедиція здійснила й розвідку в зоні Інгульської і Вознесенської зрушувальних систем, внаслідок чого відкрито значну кількість раніше невідомих пам'яток різних часів.

О. Г. ШАПОШНИКОВА, В. Н. СТАНКО,
І. М. ШАРАФУТДІНОВА, В. І. НІКІТІН

¹ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення, К., 1962, стор. 30—38.

ЗУСТРІЧ НАУКОВЦІВ З СТУДЕНТАМИ-АКТИВІСТАМИ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН УРСР

19 лютого в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч учасників І-го республіканського зльоту студентів-активістів з провідними вченими й науковою молоддю.

Гостей, серед яких переважали студенти історичних факультетів вузів республіки, тепло привітав директор Інституту академік АН УРСР А. Д. Скаба. В своєму виступі він підкреслив значення історичної науки, як науки політичної, що є дійовою і сильною зброєю в ідеологічній боротьбі проти буржуазних, буржуазно-націоналістичних та ревізіоністських фальсифікацій і перекручень.

Молодь уважно вислухала розповідь про структуру Інституту, завдання і досягнення вчених у галузі історичної науки.

А. Д. Скаба докладно спинився на питаннях підготовки наукових кадрів в Інституті і закликав студентів присвятити свої сили і молодий запал вивченню невирішених проблем історії.

Завідуючий відділом історії феодалізму доктор історичних наук професор В. А. Дядиченко розповів про специфіку документів XIV—XVIII ст. ст. і навів конкретні приклади аналізу й датування деяких з них. Студенти з цікавістю розглядали фотокопії документів, підписаних рукою Богдана Хмельницького й Петра І. Професор підкреслив необхідність для молодих науковців набувати ґрунтовних знань з допоміжних історичних дисциплін — палеографії, сфрагістики, геральдики, нумізматики й оволодіння старорусською, слов'янськими та класичними мовами.

Член-кореспондент АН УРСР М. І. Суренко схарактеризував найважливіші проблеми, що будуть висвітлені в багато-

томній «Історії Української РСР» і розповів про участь відділу історії Жовтневої революції та громадянської війни у підготовці цього фундаментального видання. Завідуючий відділом історії капіталізму доктор історичних наук професор Ф. Є. Лось спинився на проблемах розвитку робітничого й селянського руху, які потребують ретельного і копіткого вивчення. Вчені також розповіли багато цікавого з практики наукової роботи інших відділів.

З роботою «Українського історичного журналу» гостей ознайомив заступник головного редактора А. В. Санцевич. Коротко зупинившись на тематиці матеріалів, що вміщуються на сторінках журналу, він закликав студентів бути активними кореспондентами, ширше інформувати громадськість про роботу вузівських істориків, взяти участь у всесоюзному огляді-конкурсі праць молодих учених-суспільствознавців, присвяченому 100-річчю від дня народження В. І. Леніна.

Гості з інтересом оглянули виставку наукових праць Інституту історії АН УРСР, присвячених 50-річчю Великого Жовтня і перемоги Радянської влади на Україні. Про їх значення й історію створення докладно розповів член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій.

Науковці відповіли на запитання молоді, що стосувалися прийому в аспірантуру, тематики роботи відділів Інституту історії АН УРСР в Ужгороді та Чернівцях. На згадку про теплу дружню зустріч колектив АН УРСР подарував студентам науково-популярний нарис «Історія Української РСР».

Н. І. ЛУГІВСЬКА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ ДО СЛАВНОГО ЮВІЛЕЮ ВОДЖА

Поширення безсмертних ленінських ідей завжди є найпочеснішим обов'язком усної й друкованої пропаганди. Особливо в ці дні, коли радянський народ і все прогресивне людство готуються гідно зустріти знаменну дату — 100-річчя від дня народження вождя трудящих В. І. Леніна.

Політвидав України рік у рік видає твори класиків марксизму-ленінізму, книги, що висвітлюють боротьбу українського народу за встановлення Радянської влади, показують торжество ленінських ідей на українській землі. Особливо помітними були видання, присвячені 50-річчю Великого Жовтня, 50-річчю Комуністичної партії України та 50-річчю Ленінського комсомолу. Вони визнані кращими як за змістом, так і поліграфічним оформленням. Це — тематичний

збірник «В. І. Ленін про Велику Жовтневу соціалістичну революцію», колективна праця «В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні», перші томи «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» та «Української РСР в період громадянської війни», «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», популярний нарис «Історія Української РСР», «Торжество ленінської національної політики на Україні», «Історичне покликання молоді» П. Ю. Шелеста та інші.

Серед літератури ювілейного плану значне місце посідають ленінські праці. За постановою ЦК КП України Політвидав разом з Інститутом історії партії ЦК КП України приступив до видання українською

мовою масовим тиражем Повного зібрання творів В. І. Леніна в 55 томах. Цю роботу буде здійснено протягом 1969—1975 років. Перші вісім томів заплановано видати уже в цьому році.

У повному зібранні творів міститься багата теоретична спадщина вождя — близько 9 тис. праць і документів, з них більше половини не ввійшли до попередніх видань, а 1070 — публікуються вперше. Видання 55-томного зібрання творів В. І. Леніна — велика подія в ідейно-теоретичному житті КПРС, радянського народу і всього прогресивного людства, могутня мобілізуюча сила в боротьбі за комунізм.

Нещодавно вийшов тритомник вибраних творів В. І. Леніна, розрахований на пропагандистів, слухачів системи партійної освіти, студентів вузів та середніх спеціальних учбових закладів. Незабаром буде здійснено друге видання збірника «В. І. Ленін про Україну», плануються також до видання збірники ленінських праць. Збірник «Про радянську соціалістичну демократію» вже вийшов. Чудовим подарунком для читачів будуть сувенірні видання таких ленінських праць, як «Три джерела і три складові частини марксизму» та «Партійна організація і партійна література».

Учням середніх шкіл Політвидав готує бібліотечку, до якої ввійдуть 12 праць В. І. Леніна: «Карл Маркс», «Фрідріх Енгельс», «Про лозунг Сполучених Штатів Європи», «Военна програма пролетарської революції» тощо.

Продовжуючи видавати українською мовою ленінську теоретичну спадщину, Політвидав України незабаром завершить випуск 40 окремих праць В. І. Леніна. З цієї серії вже вийшли «Що робити?», «Крок вперед, два кроки назад», «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» та ін.

Видано альбом-виставку «В. І. Ленін». Це оригінальна праця. Вона містить понад 200 чорно-білих і кольорових фотоілюстрацій, репродукцій з картин відомих художників про життя і революційну діяльність В. І. Леніна. Для українського читача особливо інтересним буде висвітлення таких тем, як сім'я Ульянових у Києві, В. І. Ленін і створення Комуністичної партії України, Ленін і Жовтень на Україні тощо.

У ювілейному тематичному плані значне місце відводиться виданням про В. І. Леніна, зокрема спогадам рідних і соратників вождя по революційній діяльності. Цього року буде випущено перші два томи п'яти-томних «Спогадів про В. І. Леніна», а також окремі брошури Н. К. Крупської, Д. І. Ульянова, М. І. Ульянової, Г. І. Петровського та ін.

Великий і багатий життєвий шлях В. І. Леніна завжди привертав і привертає увагу багатьох дослідників. Однак період перебування вождя революції за кордоном і його керівництво звідти діяльністю більшовицьких організацій вивчений ще недостатньо. Цю прогалину деякою мірою буде заповнено працею кандидата історичних наук А. М. Черненка «В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації». Автор на основі вивчення багатьох джерел докладно висвітлює життя й революційну діяльність В. І. Леніна за кордоном, багату за змістом історію численних закордонних організацій нашої партії того часу.

Ряд науковців республіки готує праці, в яких широко пропагується ленінська теоретична спадщина, досліджується боротьба трудящих України на чолі з Комуністичною партією за перемогу соціалістичної революції. Серед них: «Ленінська теорія соціалістичної революції і світовий революційний процес», «В. І. Ленін і більшовицькі організації України» та інші.

У ленінській теоретичній спадщині важливе місце займає національне питання, розробці якого Володимир Ілліч присвятив ряд своїх творів. У монографії докторів історичних наук М. Кулініченка і В. Маленчука «В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні» буде широко висвітлено діяльність КП України по втіленню в життя принципів ленінської національної політики.

Окремо слід сказати про збірник «В. І. Ленін і український народ», який готують до друку наукові працівники Інституту історії партії ЦК КП України. Приверне увагу читачів книга письменника І. А. Цюпи «Слово про Леніна», яка вийде українською і англійською мовами.

Видання літератури за ювілейним планом сприятиме пропаганді й вивченню великої ленінської теоретичної спадщини.

С. М. ГЛУЩЕНКО

ВІСТІ З ШКІЛ

Допомога вчителям у вивченні рідного краю

У програмах з Історії СРСР та УРСР для учнів VII—X класів відведено 14 годин на вивчення минулого рідного краю. Але перевірка, проведена Немирівським районним методичним кабінетом (Вінницька область) показала, що вчителі не завжди ма-

ють достатньо необхідного фактичного матеріалу для вивчення цих тем. Це підтвердили розмови з учителями, спостереження за їх уроками, контрольні учнівські роботи.

Тоді кабінет провів ряд заходів. Було

складено картотеку відповідної наукової методичної літератури, підготовлено і видано на ротаторі методичні розробки: «Наш край в давнині», «Наш край в середньовіччі». Автором їх є досвідчений ерудований учитель Монастирської восьмирічної школи, член Педагогічного товариства М. Д. Гладкий. Гортаючи сторінки роботи «Наш край в давнині», дізнаємося про стократки епохи неоліту, виявлені на території сучасної Вінницької області, їх розташування, а також про поселення та матеріальні пам'ятки часів трипільської культури.

В цій методичній розробці докладно розповідається про одне з найбільших на Україні скіфських поселень — Немирівське городище (площею понад 150 га), яке обнесене великим земляним чотирикілометровим валом висотою до 12 м. Цікавим є матеріал про розкопки Іллінецького кургану та знахідки, які там виявлені. Згадаймо історичну пам'ятку за художнім виконанням і майстерністю стоїть вище знахід-

док Чортомлинського кургану. Загалом в Немирівському районі налічується близько 15 стародавніх городищ та поселень.

В другій розробці на конкретних прикладах подаються відомості про розвиток ремесла, зростання торговельних зв'язків в період середньовіччя на Поділлі, про монголо-татарську навалу на цей край, про поширення влади Литовського князівства. Автор розробки подає детальні відомості про будівництво замків-фортець на Поділлі. Читач знайде різні версії про дату заснування фортеці та назву міста Немирова. Чимало приділено уваги й героїчній боротьбі слов'янських народів з турками і татарськими ордами, кочовища яких доходили майже до південних кордонів Брацлавщини. В розробках вміщено хрестоматійний, фольклорний матеріал, уривки з народних пісень та дум про історичне минуле краю.

Подібні методичні розробки сприяють розгортанню навчально-виховної роботи.

Г. П. СТЕПАНЕНКО

Зал слави батьків

У залі революційної, бойової і трудової слави, нещодавно створеному в Кам'янець-Подільській восьмирічній школі № 14, відбуваються найвизначніші шкільні торжества — прийом у піонери, вручення комсомольських квіток, зустрічі з представниками старших поколінь, урочисті лінійки, збори.

Активну участь в його обладнанні брали учні. Зокрема червоні слідопити — Р. Рок, В. Чахарівська, І. Трушева, Н. Манчуляк та інші — під керівництвом вчителів розшукали рідних Івана Гаврика, який за-

гинув, визволяючи Кам'янець-Подільський від німецько-фашистських окупантів. Зібравши чимало цікавих документів про героя, учні виготовили альбом «...І був він лише солдатом».

Ще кілька альбомів, що експонуються в залі Слави, було виготовлено школярами після мандрівок до міст-героїв і, зокрема, Брестської фортеці. Юні слідопити також зібрали матеріал про колишніх вихованців школи й ведуть пошуки героїв громадянської війни.

М. О. СЛОБОДЯН

Відзначення школярами ювілею Н. К. Крупської

«Імена, якими названо вулиці нашого міста» — на таку тему відбулися бесіди у середній школі № 5 м. Ровно. Одна з них, присвячена 100-річчю від дня народження Н. К. Крупської, була організована в 9 класі. Учні дізналися багато нового про Надію Костянтинівну як видатного державного діяча, вдумливого педагога, чуйного друга дітей. Під час розмови згадали, що на вулиці, названій її ім'ям, за останні роки збудовано новий універсальний магазин, великий кіноконцертний зал, житлові багатоповерхові будинки.

Учнів зацікавило, що на вулиці було колись і якою вона стане в майбутньому. Щоб узнати це, вони створили експедиційні групи, які мали відвідати краєзнавчий музей, зустрітись з старожилками, відшукати старі фотографії з зображенням вулиці та побувати в головного архітектора міста.

Виконавши завдання, члени кожної групи обладнали фотовиставку зібраних матеріалів, розповіли про знахідки в молодших класах, на конференціях старшокласників, на зборах трудящих міста, написали реферати. Все це учні, в основному, зробили самостійно, вчителі були тільки консультантами й порадниками, а організаційне керівництво здійснював комітет комсомолу. Цікавими були реферати старшокласників Н. Семенової, Т. М'ясникової, Л. Кучеріної. Велику допомогу учням у їх написанні подала шкільна бібліотека, працівники якої організували виставку творів та читачку конференцію, присвячену ювілею Н. К. Крупської.

Учні середньої школи № 5 м. Ровно листуються з старими комуністами, які знали Надію Костянтинівну.

Р. Р. БАНДУРА

ПРИКРІ НЕТОЧНОСТІ

В анотації до книги «Історія СРСР у документах та ілюстраціях» * сказано: «Використовуючи на уроках історії або в позакласній роботі документальний та ілюстративний матеріал, учитель зможе викладати більш конкретним і емоціональним».

Слова хороші. Але, на жаль, не скрізь у книзі вони відповідають змісту. На доказ цього познайомимося лише з двома її сторінками (233—234), точніше з матеріалом «Життя — легенда» — про Героя Радянського Союзу Миколу Івановича Кузнецова.

Дійсно, треба, щоб про безстрашного радянського патріота знало якомога більше учнів, щоб з його життя брало приклад наше підрастаюче покоління.

Відомо, що в блискучій, сміливій операції по взяттю у полон командуючого фашистськими каральними військами на Україні генерала фон Ільгена в самому центрі окупованого гітлерівцями м. Ровно брали участь М. І. Кузнецов, М. Стефанський, Я. Камінський, М. Струтинський. Допомогала їм безстрашна патріотка Л. Лісовська. Це підтверджує і меморіальна дошка, вивішена кілька років тому на будинку, з якого було взято генерала Ільгена. Хід самої операції докладно висвітлено безпосереднім учасником М. В. Струтинським (Н. Струтинський, Подвиг, Львов, 1964, стор. 163—171) та у цілому ряді інших книг. В «Історії СРСР у документах та ілюстраціях» стверджується, що М. І. Кузнецов мав завдання розстріляти генерала фон Ільгена. Навпаки, суть операції і полягала у тому, щоб генерала взяти живим.

Автор матеріалу пише, що біля входу до будинку, де перебував генерал Ільген, крім зовнішньої охорони, стояв ще вартовий, а М. Струтинський ясно говорить лише про цього вартівця (стор. 161—167). Як таке розуміти? Можливо, були ще якісь вартівні, крім того, що стояв біля входу? Але ж тоді він, мабуть, не входив до складу «зовнішньої охорони».

Читаємо далі: «Кузнецов з товаришами зняв німецьку охорону і замінив її партизанами». М. Струтинський говорить інакше. Спочатку вартівця замінив він сам (стор. 167), але потім на пост було поставлено знову того самого вартівця, який вирішив допомагати радянським партизанам. Автори «Історії...» продовжують: «Ті (тобто партизани.— Б. Г.) швидко переодяглися в німецьку форму». Де переодяглися? Чи, бува, не на вулиці? Так по ній же ходять фашисти! Та й з вікон будинків, у яких жили гітлерівці, можна було б побачити цю сцену переодягання. Чи не надто сміливо змусив вчинити партизанів автор матеріалу? М. Струтинський стверджує, що переодягання було заплановано при підготовці операції (стор. 150). М. Кузнецов, як завжди у Ровно, був у формі німецького офіцера. Отже, переодягання радянських партизанів у німецьку форму біля особняка Ільгена не що інше, як фантазія авторів «Історії...»

М. Кузнецов і «його шофер» партизан М. Струтинський схопили генерала. Так стверджують автори книги. По-перше, де схопили? На вулиці, чи в будинку? По-друге, що ж робили в цей час М. Стефанський і Я. Камінський, що були тут же? За свідченням М. Струтинського, в'язали генерала, який чинив упертий опір, і Кузнецов, і Струтинський, і Стефанський, і Камінський (стор. 169).

Виявляється також, що Ільгена із зв'язаними руками... вели по вулиці (стор. 233). Виходить, удень у самому центрі кварталу, заселеного фашистами, в кількох сотнях метрів від осиною гнізда гітлерівців на Україні — рейхскомісаріату — можна було вести генерала, якого особисто знали багато фашистських офіцерів.

Книга перекладена з російського видання. Отже, перекладачеві слід було уважніше вникати у зміст, перевірити факти. Відомо, що начальником розвідки партизанського загону «Переможиці» був Олександр Олександрович Лукін, а командиром Дмитро Миколайович Медведєв. У книзі вони стали А. Лукіним і Д. І. Медведєвим.

Ще одна неточність. В анотації до книги вказано, що фашистський генерал Ільген командував спеціальним каральним військом на Україні, в самому ж матеріалі говориться, що генерал-лейтенант фон Ільген був начальником гітлерівської контррозвідки. То як же ж правильно? Розповіді про героїчні подвиги повинні бути достовірними. Вони прекрасні і не потребують «художнього узагальнення» чи винищення.

Г. В. БУХАЛО

* Історія СРСР у документах та ілюстраціях. Укладачі: В. І. Виноградов, Г. О. Орлов, Б. І. Жучков, О. В. Шабловський, переклад з російського видання В. О. Бєвза, К., 1967.

ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ МИХАЙЛОВ

У лютому 1969 р. після тяжкої хвороби на 61 році життя помер кандидат історичних наук доцент кафедри марксизму-ленінізму Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, член КПРС з 1945 р. О. О. Михайлов.

Олександр Олександрович народився 1908 р. у Петербурзі в сім'ї робітника Трубного заводу. У тяжкому 1919 р. хлопчик залишився без батька, який помер від тифу. Тому деякий час він виховувався у сім'ї батькового товариша на селі. 1924 р. О. О. Михайлов вступив до комсомолу, згодом був обраний секретарем комсомольського осередку в с. Борисово Мещовського повіту Калузької губернії. З 1927 р. він працював у Ленінграді чорноробом на фабриці ім. А. В. Луначарського і одночасно готувався до вступу у вуз.

1933 р. після закінчення історичного факультету Ленінградського міського педагогічного інституту О. О. Михайлов перебував на викладацькій роботі, а потім вчився в аспірантурі на історичному факультеті Ленінградського університету. 1939 р. захистив кандидатську дисертацію і протягом 30 років викладав історію у вищих навчальних закладах. Глибокі за змістом і прекрасні за формою лекції Олександра Олександровича з вдячністю згадують колишні студенти Могилівського педінституту, Ленінградського університету, вузів Караганди, Дніпропетровська й Києва. Свою науково-педагогічну діяльність він завжди тісно поєднував з активною пропагандистською і науково-дослідною роботою, будучи керівником лекторської групи Дніпропетровського обкому партії (1945—1948 рр), а також консультантом Управління пропаганди ЦК КП України (з 1946 р.).

У 1948—1962 рр. Олександр Олександрович працював завідувачем кафедри історії РСР і деякий час проректором по навчальній частині у Вищій партійній школі при ЦК КП України. Протягом багатьох років він плідно досліджував суспільно-політичний рух у Росії (30—40-і роки XIX ст.), діяльність революційних демократів В. Г. Бєлінського і О. І. Герцена. З цих питань було опубліковано ряд змістовних брошур і статей.

В 50-і роки Олександр Олександрович наполегливо розробляв важливі проблеми з історії культурної революції на Україні. Його цікаві статті вміщено у багатьох тематичних збірниках і наукових записках. Він є одним з авторів колективної монографії «Торжество лєнінської національної політики на Україні» (К., 1967). Основну увагу вчений зосереджував на дослідженні культурної революції в українському селі. З цього питання вийшли з друку його монографії «Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929—1941)» (К., 1963) і «Допомога міста селу в піднесенні культури. 1929—1941» (К., 1968). З цієї тематики він також надрукував ряд цікавих статей на сторінках журналів «Комуніст України» та «Українського історичного журналу». Тут же було вміщено ряд його рецензій на літературу з історії культурного будівництва на Україні.

Своїми працями в галузі історії української радянської культури Олександр Олександрович залишив помітний слід в українській радянській історіографії. Він закінчував роботу над докторською дисертацією. Історики України назавжди збережуть у своїй пам'яті образ невтомного вченого-дослідника, талановитого лектора, полум'яного пропагандиста, прекрасного товариша Олександра Олександровича Михайлова.

ЄВГЕН МАКСИМОВИЧ ГАЛУШКО

9 березня ц. р. раптово помер український радянський історик, член КПРС з 1945 р., завідувач кафедри марксизму-ленінізму Львівського зооветеринарного інституту доктор історичних наук, професор Євген Максимович Галушко.

Є. М. Галушко народився 24 листопада 1922 р. в м. Народичі на Житомирщині. В умовах радянського ладу він пройшов чудовий творчий шлях.

Восени 1939 р. Є. М. Галушко вступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Війна на кілька років перервала його навчання. З осені 1941 р. і до закінчення Великої Вітчизняної війни він у лавах Радянської Армії. У боях проти німецько-фашистських загарбників був поранений. Після демобілізації з армії він поступив на історичний факультет Львівського держуніверситету ім. Івана Франка і успішно його закінчив в 1948 р.

В 1948—1951 рр. Є. М. Галушко — аспірант кафедри марксизму-ленінізму Львівського держуніверситету і одночасно з навчанням розпочав свою працю викладачем історії КПРС, спочатку в педінституті, а потім у держуніверситеті. З осені 1952 р. і до передчасної смерті плідно працював завідувачем кафедрою марксизму-ленінізму Львівського зооветеринарного інституту.

В липні 1952 р. Є. М. Галушко захистив кандидатську дисертацію на тему «Боротьба трудящих Західної України за Радянську владу в 1920 р.», а у вересні 1954 р. одержав звання доцента. Є. М. Галушко проявив себе кваліфікованим викладачем і здібним науковим працівником. Ним опубліковано цінну монографію «Нариси історії КПЗУ (1919—1928 рр.)», а також близько 30 інших наукових праць. Зокрема, він є одним з авторів таких великих колективних праць, як «Нариси історії Львівської обласної партійної організації», «Нариси історії Львова». Йому належить ряд статей в «Українській Радянській Енциклопедії», «Українському історичному журналі», наукових збірниках.

В галузі науково-дослідної роботи основну увагу Є. М. Галушка привертала питання революційного руху на західноукраїнських землях, очолюваного Комуністичною партією Західної України (КПЗУ). У червні 1966 р. Є. М. Галушко захистив докторську дисертацію за згаданою вище монографією. В 1968 р. за активну науково-педагогічну працю йому було присвоєно вчене звання професора.

Світла пам'ять про Галушка Є. М. назавжди залишиться в серцях тих, хто його знав.

Додаток

В. І. ЛЕНІН І УКРАЇНА

(Бібліографія)

Продовження

VI. В. І. ЛЕНІН І УТВОРЕННЯ УРСР І КП УКРАЇНИ

177. Бабій Б. М. В. І. Ленін — великий засновник Української Радянської соціалістичної держави, К., 1957, 24 с. (т-во для пошир. політ. і наук. знань УРСР).
178. Бабій Б. М. Ленін В. І.— засновник УРСР.— «Вісник Акад. наук УРСР», 1956, № 11, с. 8—18.
179. Бабій Б. М. В. І. Ленін і будівництво Української радянської держави, К., вид-во АН УРСР, 1957, 72 с.
180. Буцко Н. В. И. Ленин и создание Коммунистической партии Украины.— «Радуга», 1968, № 7, с. 90—96.
181. Замлинський В. Як учив Ленін (Про керівну роль В. І. Леніна у створенні та діяльності Ком. партії України. До 50-річчя КП України).— «Хлібороб України», 1968, № 6, с. 3—5.
182. Лихолат А. В. І. Ленін і утворення Української Радянської держави.— «Комуніст України», 1966, № 1, с. 40—50.
183. Ткач А. П. и Цветков В. В. И. Ленин и создание Украинской ССР.— «Сов. гос-во и право», 1967, № 10, с. 13—21.
184. Цветков В. і Ткач А. В. І. Ленін і утворення Української Радянської держави.— «Рад. право», 1966, № 4, с. 17—21.
185. Шиловцев Ю. В. О роли Ленинского ЦК РКП(б) в образовании КП(б)У (март 1917 — июль 1928 г.).— Сб. научн. работ кафедр истории КПСС вузов г. Харькова, вып. 4, 1960, с. 29—41.
186. Юрченко О. Ленін і утворення Комуністичної партії України.— «Комуніст України», 1958, № 6, с. 20—31.
187. Юрченко О. Т. Ленін і утворення Комуністичної партії України, К., Держполітвидав УРСР, 1958, 64 с.

VII. В. І. ЛЕНІН І БУДІВНИЦТВО СОЦІАЛІЗМУ

188. Бортнічук М. Т. і Сафонова Є. В. В. І. Ленін про культурну революцію і здійснення її в Українській РСР.— Ідеї лєнінізму живуть і перемагають, К., вид-во Київського ун-ту, 1960, с. 200—223.
189. Бортнічук М. Т. і Сафонова Є. В. В. І. Ленін про культурну революцію і здійснення її в Українській РСР.— Зб. наук. праць кафедри історії КПРС (Київський ун-т), № 5, 1960, с. 200—223.
190. Гутянський С. К. Здійснення лєнінських принципів народної освіти на Україні, К., вид-во АН УРСР, 1960, 108 с.
191. Гутянський С. К. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні. 1917—1920 рр., К., вид-во «Наук. думка», 1965, 200 с.
192. Дерев'яшкін М. Ф. В. І. Ленін і радгоспне будівництво на Україні в 1919—1925 рр.— «Вісник Харьк. політехн. ін-ту», № 11. Серія іст., вип. 1, 1966, с. 65—74.
193. Доценко І. Л. Ленінське вчення про соціалістичне усупільнення промислового виробництва та його здійснення на Україні.— «Вісник Київського ун-ту», № 3. Серія економіки та права, вип. 1, 1960, с. 33—39.
194. Кисельов В. І. З ім'ям Леніна (Про перші с.-г. колективи, названі ім'ям Леніна).— «УІЖ», 1964, № 2, с. 77—80.
195. Коломійченко І. Торжество лєнінських ідей соціалістичної індустріалізації на Україні.— Ленінським шляхом. Зб. ст., К., Держполітвидав УРСР, 1960, с. 247—292.
196. Конотоп Г. И. Создание и осуществление ленинского плана электрификации страны (1920—1931 гг.).— «Вестник Харьк. политехн. ин-та», № 7. Серия политекономии, вып. 1, 1965, с. 16—22.

197. Костін І. І. Ленін з тобою (Про обрання в 1923 р. В. І. Леніна головою Мармулівської сіл. Ради на Київщині та про пове життя і труд. успіхи колгоспників України). Нариси, К., вид-во «Рад. письменник», 1961, 87 с.
198. Куличенко М. Ленін і індустрія України. До 89-річчя з дня народження В. І. Леніна.— «Прапор», 1959, № 4, с. 3—9.
199. Мазуркевич О. Р. В. І. Ленін і великі революційні перетворення в народній освіті на Україні.— «Рад. школа», 1966, № 4, с. 1—8.
200. Макаренко О. А. В. І. Ленін і рух солідарності зарубіжного пролетаріату з Радянською країною (1921—1923 рр.).— «УІЖ», 1963, № 4, с. 25—35.
201. Павлов Ф. За ленінським планом індустріалізації країни (1926—1932 рр.), Дніпропетровськ, 1960.
202. Сологуб А. М. Роль В. І. Леніна в відновленні угольної промисловості Донбасу (1920—1921 гг.).— Труды Харьк. горного ин-та, т. 10, 1961, с. 37—51.
203. Тимофеев О. Здійснення ленінського кооперативного плану на Україні.— Ленінським шляхом. Зб. ст., К., Держполітвидав УРСР, 1960, с. 293—340.
204. Титаренко В. П. В. І. Ленін про культурне будівництво на Україні.— «Нар. творчість та етнографія», 1960, № 2, с. 10—15.
205. Титаренко В. П. В. І. Ленін про найважливіші питання культурного будівництва на Україні.— Наук.-метод. зб. (Іст. б-ка УРСР), № 1, 1962, с. 5—19.
206. Тронько П. Т. Торжество ленінського плану побудови соціалізму на Україні.— «УІЖ», 1968, № 1, с. 3—13.
207. Уваров В. Д. Здійснення ленінського кооперативного плану на Україні, К., 1957, 40 с. (т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР).
208. Шатилук І. Ф. В. І. Ленін про зміцнення КП(б)У в період переходу на мирну роботу (1920—1921 рр.).— Зб. наук. праць кафедри історії КПРС (Київський ун-т), № 5, 1960, с. 136—147.

VIII. ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ В. І. ЛЕНІНА

209. Архіви України до 90-річчя з дня народження В. І. Леніна.— «Наук.-інформ. бюл. Арх. упр. УРСР», 1960, № 3, с. 101—104.
210. Будникова Л. і Букало М. Документи Волинського обласного державного архіву про вшанування пам'яті В. І. Леніна.— «Наук.-інформ. бюл. Арх. упр. УРСР», 1960, № 2, с. 86—88.
211. Великий Лепин, Одеса, 1960.
212. Вшанування пам'яті В. І. Леніна трудящими Закарпаття в 1924—1926 рр.— «Наук.-інформ. бюл. Арх. упр. УРСР», 1960, № 1, с. 45—50.
213. Гарнодій Г. П. Знаменна річниця.— «УІЖ», 1962, № 4, с. 165—166.
214. Гарнодій Г. П. XVIII підсумкова наукова конференція Ужгородського державного університету (З нагоди 93-х роковин з дня народження В. І. Леніна).— «УІЖ», 1963, № 4, с. 156—157.
215. Ємельяненко Г. Г. Учитель і друг українського народу (До 90-річчя з дня народження В. І. Леніна).— «Наука і життя», 1960, № 4, с. 17—21.
216. З. Г. Наукова сесія, присвячена 95-річчю з дня народження В. І. Леніна.— «УІЖ», 1965, № 6, с. 142.
217. Ісаєнко Ж. І. Увічнення пам'яті В. І. Леніна на Україні.— «УІЖ», 1960, № 2, с. 72—74.
218. Кушнарєва Т. Т. Відзначення ленінських днів у прогресивній пресі Західної України.— Доповіді та повідомл. (Львівський ун-т), вип. 9, ч. 1, 1961, с. 218—219.
219. Ленінські дні 1924 р. на Одещині. Публікація документів О. Осадчук, Л. Скудна.— «Наук.-інформ. бюл. Арх. упр. УРСР», 1964, № 1, с. 54—59.
220. Пономаренко Г. Найдорожчий в родині (Про збереження від фашистських загарбників пам'ятника В. І. Леніну жителем м. Золотоноші Черкаськ. обл. С. Г. Бонем).— «Хлібороб України», 1967, № 7, с. 27—28.
221. Святкування 90-річчя з дня народження В. І. Леніна.— «УІЖ», 1960, № 4, с. 145—153.

IX. ТРУДЯЩІ УКРАЇНИ В. І. ЛЕНІНУ

- 222—223. Володимиру Ільичу Леніну. Письма, телеграммы, приветствия трудящихся Луганщины (1917—1925 гг.), Луганск, обл. изд-во, 1963, 115 с.
224. Документи всенародної любові (Листи, що увійшли до збірника «Трудящі України В. І. Леніну»).— «Наука і життя», 1960, № 4, с. 45—47.
225. З глибин сердець (Публік. листів до В. І. Леніна 1917—1924 рр. З прим. ред.).— «Хлібороб України», 1964, № 1, с. 37.
226. Коммунистический вестель (О «Векселе», виданном В. И. Ленину металлургами Донбасса, ставшем прообразом соц. обязательств, и о труд. успехах металлургов в наши дни. Сб. статей), Сталино, Кн. изд-во, 1961, 91 с.

227. Листи вождю (Привітання В. І. Леніну від парт. і радянських організацій України. Публік. архівних матеріалів. 1918—1923 рр.).— «Тваринництво України», 1967, № 4, с. 5—6.
228. Подлинные человеческие документы (Сб. приветствий и писем В. И. Ленину от трудящихся Донбасса, их решения и клятвы выполнить заветы вождя), Сталино, Кн. изд-во, 1960, 146 с.
229. Студинецький А. А. С України к вождю.— «Советская Украина», 1960, № 4, с. 140—147.
230. Трудящі Криму—Володимир Іллічу Леніну. Публік. документів В. Шабанова.— «Наук.-інформ. бюл. Арх. упр. УРСР», 1965, № 2, с. 55—61.
231. Трудящі Поділля—В. І. Леніну (Зб. документів і матеріалів), Вінниця, 1960, 67 с.
232. Трудящі Поділля—рідному Іллічу.— «Наук. інформ. бюл. Арх. упр. УРСР», 1960, № 2, с. 48—55.
- 233—234. Трудящі України В. І. Леніну. Зб. документів, К., Держполітвидав УРСР, 1960, 376 с.
235. Трудящі України Леніну (Добірка листів і телеграм. 1917—1924 рр. Підготували до друку П. Павлюк і Д. Щедрина).— «Комуніст України», 1967, № 4, с. 10—16.
- 236—237. Трудящі України В. І. Леніну (1917—1923 рр.). (Публікацію документів підготували: П. І. Павлик, С. Я. Случевська, Д. С. Щедрина. З прим. ред.).— «УІЖ», 1960, № 2, с. 120—129.
238. Хвилюючі документи. Трудящі України—В. І. Леніну.— «Комуніст України», 1960, № 2, с. 35—40.

Х. В. І. ЛЕНІН У СПОГАДАХ СОРАТНИКІВ І СУЧАСНИКІВ

239. Андреев А. А. Про Володимира Ілліча Леніна (Спогади), К., Держполітвидав УРСР, 1957, 55 с.
240. Безименський О. Зустріч комсомольців з В. І. Леніним (Спогади), К., Держполітвидав УРСР, 1956, 51 с.
241. Бонч-Бруєвич В. В. І. Ленін в Петрограді і в Москві (1917—1920 рр.) (Спогади), К., Держполітвидав УРСР, 1956, 45 с.
242. Бузанов С. Дорогою партії (Про зустріч з В. І. Леніним).— «Ранок», 1967, № 9, с. 2—3.
243. Володин Г. Посланцы Дзержинского (О встрече рабоч. делегации Юзовки с В. И. Лениным. Из истории Донецка).— «Донбасс», 1965, № 5, с. 62—66.
244. Волошко Є. Свідок історичної зустрічі (Про зустріч В. І. Леніна з М. М. Коцюбинським у О. М. Горького в 1910 р. на Капрі. За спогадами члена закордонної екскурсії рос. вчителів В. О. Фесенка).— «Донбасс», 1967, № 2, с. 119—123.
245. Ворошилов К. Є. Моя перша зустріч з Володимиром Іллічем, К., Держполітвидав УРСР, 1960, 8 с.
246. Гіль С. К. Шість років з В. І. Леніним. Спогади особистого шофера Володимира Ілліча Леніна, К., вид-во «Молодь», 1958, 117 с.
247. Горький М. В. І. Ленін (Спогади), К., Держполітвидав УРСР, 1960, 50 с.
248. Демченко І. За Радянську владу (Спогади старого більшовика, учасника Жовтневих подій, про зустрічі з В. І. Леніним).— «Дніпро», 1967, № 12, с. 11—20.
249. Егоров П. Незабвенный образ (Из воспоминаний донецкого шахтера о В. И. Ленине).— «Мастер угля», 1960, № 4, с. 5.
250. Закарпатці про Леніна (Зб. статей і спогадів). Складач І. Л. Хоменко, Ужгород, Закарпатське обл. вид-во, 1960, 64 с.
251. Из воспоминаний о Ленине (Отрывки из ряда воспоминаний на тему «Ленин и Украина», опублик. в двадцатых годах на страницах респ. печати).— «Сов. Украина», 1958, № 4, с. 109—121.
252. Кржижановський Г. Великий Ленін, К., Держполітвидав УРСР, 1956, 81 с.
253. Крупська Н. К. Спогади про Леніна, К., Держполітвидав УРСР, 1959, 426 с.
254. Ленин и народы СССР. К 90-летию со дня рождения В. И. Ленина. Из воспоминаний и писем. 2. Ленин и Украина.— «Дружба народов», 1960, № 2, с. 159—169.
255. Лисенко М. О. Вічно живий і близький (Про В. І. Леніна), К., 1964, 40 с. (т-во «Знання» УРСР).
256. Лозгачев-Елизаров Г. Я. Незабываемое (Воспоминания приемного сына М. Т. Елизарова и А. И. Ульяновой-Елизаровой о жизни в их семье и о встречах с В. И. Лениным. Изд. 4-е), К., вид-во «Молодь», 1963, 320 с.
257. Лозгачев-Елизаров Г. Я. Незабутне (Спогади про В. І. Леніна), К., вид-во «Молодь», 1959, 274 с.
258. Луначарський А. В. Оповідання про Леніна, К., Держполітвидав УРСР, 1960, 37 с.

259. **Мазниця К.** Рассказ старого шахтера (О встречах с В. И. Лениным).— «Донбасс», 1960, № 2, с. 149—150.
260. **Малярова К. М.** Спогади про В. І. Леніна.— «УІЖ», 1968, № 4, с. 128—129.
261. Мы видели и слышали Ленина. Воспоминания (старых большевиков. Сборник), Симферополь, изд-во «Крим», 1967, 200 с.
262. Незабутні зустрічі. Спогади про Володимира Ілліча Леніна, К., вид-во «Молодь», 1958, 158 с.
263. Незабутні зустрічі. Спогади про Володимира Ілліча Леніна. 2-е доп. вид., К., вид-во «Молодь», 1960, 206 с.
264. **Петровский Г. И.** Наш мудрый вождь (Спогади про В. І. Леніна), К., Держполітвидав УРСР, 1960, 9 с.
265. Про Леніна. Спогади. Оповідання. Нариси, Ужгород, Закарп. обл. вид-во, 1957, 308 с.
266. **Рубаненко Л.** З Леніним у серці (Про зустрічі з В. І. Леніним. Спогади кол. комісара 1-го Рев. полку). Літ. запис С. Плачинди.— «Дніпро», 1957, кн. 12, с. 88—99.
267. Самый человечный человек (К 90-летию со дня рождения В. И. Ленина. Статьи и воспоминания).— «Сов. Украина», 1960, № 4, с. 127—156.
268. **Семашко М. О.** Незабутній образ (Спогади про В. І. Леніна), К., Держполітвидав УРСР, 1960, 18 с.
- 269—271. Спогади про Володимира Ілліча Леніна, К., Держполітвидав УРСР, (Ч.) 1, 1957—1958, 547 с.; (Ч.) 2, 1958, 735 с.; (Ч.) 3, 1963, 363 с.
272. **Стасова О. Д.** Учитель і друг (Спогади про В. І. Леніна), К., Держполітвидав УРСР, 1960, 17 с.
273. **Тельман І.** Був Ілліч на Україні (До 95-річчя з дня народження В. І. Леніна).— «Вітчизна», 1965, № 4, с. 120—132.
274. **Тельман И.** Ильич на Украине (По воспоминаниям современников о роли В. И. Ленина в разработке важнейших нар.-хоз. проблем).— «Дружба народов», 1966, № 4, с. 175—190.
275. **Хворостянов А. Ф.** Приветствие вождя (О письме В. И. Ленина горнякам Донбасса по поводу успешной работы по восст. пром-сти).— «Донбасс», 1967, № 5, с. 61—67.
276. **Шліхтер О.** Учитель і друг трудящих (Із спогадів про Леніна), К., Держполітвидав УРСР, 1958, 68 с.

ХІ. ПОШИРЕННЯ ТВОРІВ ЛЕНІНА НА УКРАЇНІ

277. **Багмут Й.** Духовне багатство народу (Переклад і видання творів В. І. Леніна на Україні).— «Вітчизна», 1960, № 4, с. 161—171.
278. **Багмут Й. А. і Шморгун П. М.** Твори В. І. Леніна на Україні (Видання, розповсюдження і переклад), К., Держполітвидав УРСР, 1960, 143.
279. **Бачинський А. Д.** Поширення творів В. І. Леніна в Одесі (1902—1906 рр.).— Праці Одеського ун-ту, т. 150. Серія сусп. наук. вип. 3, 1960, с. 347—354.
280. **Беренштейн Л. Ю.** З історії розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні в дожовтневий період.— «УІЖ», 1960, № 2, с. 80—91.
281. **Беренштейн Л. Ю.** Поширення творів В. І. Леніна на Україні в 1907—1910 рр.— Наук. праці (Укр. Акад. с.-г. наук), т. 19, Кафедра історії КПРС, вип. 3, 1959, с. 23—33.
282. **Варгатюк П. Я.** Про розповсюдження творів В. І. Леніна на Катеринославщині (1917 р.).— «УІЖ», 1964, № 2, с. 80—84.
283. **Вельянінова З. Р.** Поширення творів В. І. Леніна на Полтавщині (1895—1907 рр.).— «УІЖ», 1966, № 5, с. 88—96.
284. **Воробйова С. А. і Молодід Т. К.** Видання і переклад творів В. І. Леніна на Україні в роки Радянської влади.— «УІЖ», 1960, № 2, с. 74—80.
285. **Гарматюк М.** Поширення праць В. І. Леніна на Волині (1921—1939 рр.).— «Архіви України», 1967, № 2, с. 19—21.
286. **Глизь І.** Поширення творів В. І. Леніна на Україні (Виставка докум. і матеріалів. Київ. Квіт. 1968 р.).— «Архіви України», 1968, № 4, с. 94—95.
287. **Дмитрієнко М. Ф.** Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело, К., вид-во «Наук. думка», 1967, 175 с.
288. **Дмитрієнко М. Ф.** Публікація творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України (березень 1917 р.—лютий 1918 р.).— «УІЖ», 1966, № 4, с. 41—48.
289. **Кириченко В. П.** До історії видання на Україні ленінської праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?».— «УІЖ», 1968, № 7, с. 99—101.
290. **Коломійченко Л. І.** З історії видання і поширення творів основоположників марксизму-ленінізму на Україні в дореволюційний період.— Учені записки (Харк. бібліот. ін-т), вип. 3, 1957, с. 79—111.

291. **Коломійченко О. І.** До бібліографії видань творів основоположників марксизму-ленінізму на Україні в роки відбудови народного господарства.— Учені записки (Харк. біблiот. ін-т), вип. 4, 1960, с. 3—21.
292. **Коломійченко О. І.** Розповсюдження «Правды» на Україні в 1917 році та її роль у популяризації творів В. І. Леніна.— Бібліотекознавство та бібліографія, 2, 1965, с. 101—112.
293. **Молодчиков А.** Заветы Ильича в народе. Издание В. И. Ленина на Украине.— «Сов. Украина», 1960, № 4, с. 177—181.
294. **Молостов В. А.** Публікація ленінських творів у більшовицьких газетах України (берез. 1918—серп. 1919 рр.).— «УІЖ», 1968, № 4, с. 63—70.
295. **Новіков П. О.** Розповсюдження творів В. І. Леніна на Поділлі (1905—1907 рр.).— «УІЖ», 1963, № 2, с. 110—112.
296. **Ремезовський Й. Д.** Із історії видання і поширення праць В. І. Леніна на Україні в дожовтєвий період.— Збірник наук. праць кафедри історії КПРС (Київський ун-т), № 5, 1960, с. 119—135.
297. **Слюдікова Т.** Поширення творів В. І. Леніна на Україні (1895—1914 рр.).— «Наук.-інформ. бюлетень Арх. упр. УРСР», 1960, № 2, с. 62—82.
298. **Сохань Л. В і Сохань П. С.** Распространение произведений Маркса, Энгельса, Ленина на Харьковщине в 1905—1917 гг.— «История СССР», 1959, № 2, с. 145—150.
299. **Храковський Й.** Безцінна скарбниця думки. Поширення і дослідження ленінських творів на Україні в перші роки Радянської влади.— «Наука і суспільство», 1968, № 9, с. 2—4.
300. Хроніка вшанування пам'яті В. І. Леніна та розповсюдження його творів на Волині (З нових матеріалів Волин. обл. архіву. Упоряд.: А. Кашевський і Л. Мінаєва).— «Жовтень», 1967, № 4, с. 21—23.
301. Хроніка вшанування пам'яті В. І. Леніна та розповсюдження його творів на Волині (1931—1938 рр.) (З матеріалів Волин. обл. архіву).— «Жовтень», 1968, № 5, с. 71—74.
302. **Шморгун П.** Видання і розповсюдження ленінських творів на Україні.— «Комуніст України», 1960, № 1, с. 62—68.
303. **Шморгун П. М.** Ще раз про публікацію праць В. І. Леніна в більшовицьких газетах України 1917 р. (З приводу статті М. Ф. Дмитрієнка «Публікація творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України (Берез. 1917—лют. 1918 р.)» в «Укр. іст. журналі», 1966, № 4).— «УІЖ», 1966, № 7, с. 101—102.
304. **Шостак П. і Шморгун П.** Квітнєві тези В. І. Леніна на Україні.— Известия Киевского политехн. ин-та, т. 23, 1957, с. 26—35.

ХІІ. МУЗЕЇ В. І. ЛЕНІНА

305. **Антонюк С.** Незабутні риси Ілліча (За матеріалами Київ. філіалу Центр. музею В. І. Леніна).— «Вітчизна», 1960, № 4, с. 120—122.
306. **Волківський В.** Ленін завжди з нами. Кімната В. І. Леніна в районному Будинку культури (Поліський район Київської обл.).— «Соц. культура», 1961, № 4, с. 24—25.
307. **Глушенко М.** Тут кожен камінь Леніна знає (Подорож по ленінських місцях в Швейцарії).— «Мистецтво», 1967, № 2, с. 5—6.
308. **Горобей А. И.** Идеи Ленина—широким массам (Из опыта работы Киев. филиала Центр. музея В. И. Ленина).— «Вопросы истории КПСС», 1960, № 1, с. 215—218.
309. **Горобей А.** Могутній засіб пропаганди ленінської спадщини (Про Київ. філіал Центр. музею В. І. Леніна).— «Комуніст України», 1960, № 4, с. 63—67.
310. **Горобей А.** Народна святиня (Музей В. І. Леніна в Києві).— «Соц. культура», 1963, № 8, с. 5—6.
311. **Горобей А. І.** Роль Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна у пропаганді ленінської спадщини.— «УІЖ», 1960, № 2, с. 66—72.
312. **Горобей А. І.** Скарбниця ленінської спадщини (Київ. філіал. Центр. музей В. І. Леніна).— «Наука і життя», 1959, № 4, с. 30—32.
313. **Горобей А. і Меленевський А.** Незабутні сторінки. По залах Київ. філіалу Центр. музею В. І. Леніна.— «Соц. культура», 1958, № 4, с. 4—5.
314. **Дудикевич Б.** Вогнище пропаганди ідей ленінізму (Про роботу Львів. філіалу Центр. музею В. І. Леніна).— «Комуніст України», 1961, № 4, с. 79—83.
315. **Дудикевич Б. К.** Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна—вогнище пропаганди ленінських ідей в західних областях УРСР.— Наук. записки (Львів. філіал Центр. музею ім. В. І. Леніна), вип. 1, 1959, с. 3—18.
316. **Дудикевич Б. К.** Скарбниця ленінізму (Про Львів. філіал Центр. музею В. І. Леніна), Львів, Кн.-журн. вид.-во, 1958, 27 с.
317. **Дудикевич Б.** Сяйво ленінських ідей (Про діяльність філіалу Центр. музею В. І. Леніна у Львові).— «Соц. культура», 1966, № 4, с. 6—7.
318. **Загородній В.** Світло його імені (Будинок-музей В. І. Леніна в Ульяновську).— «Жовтень», 1968, № 1, с. 5—10.

319. **Ігнатов О. Н.** Будинок-музей В. І. Леніна в Києві, К., Держбудвидав УРСР, 1960, 17 с.
320. **Кравець І.** Безмежна любов народна (По залах Київ. філіалу музею В. І. Леніна).— «Соц. культура», 1960, № 4, с. 6—7.
321. **Левит Ш.** Здесь все об Ильиче (Київ. філіал Музея В. І. Леніна. С примеч. ред.).— «Радуга», 1967, № 10, с. 98—104.
322. **Ленін** іде по планеті... У Львівському філіалі музею Ілліча. (Відгуки відвідувачів з соц. країн та укр. емігрантів з США і Канади).— «Жовтень», 1968, № 2, с. 104—106.
323. **Леонідов С.** Дорогі реліквії (Про місця і події в Харкові, зв'язані з ім'ям В. І. Леніна).— «Прапор», 1960, № 4, с. 90—96.
324. **Мацнев В.** Будиночок у Пороніно (Про бої з фашист. загарбниками за Музей В. І. Леніна в Польщі. Спогади колишн. командира розвідувально-диверсійного загону ім. Щорса).— «Старт», 1967, № 4, с. 2—3.
325. **Мигаль Т.** По ленінських місцях у Польщі.— «Жовтень», 1968, № 6, с. 35—48.
326. Музей В. І. Леніна. Київ. філіал. Короткий путівник, К., Держ. вид.-во образотворч. мистецтва і муз. літ. УРСР, 1962, 47 с.
327. Музей В. І. Леніна. Київ. філіал (Путівник), К., Держ. вид.-во образотворч. мистецтва і муз. літ. УРСР, 1961, 45 с.
328. Музей В. І. Леніна і школа (Про зв'язки Київ. філіалу Центр. музею В. І. Леніна з школою).— «Рад. школа», 1960, № 4, с. 56—66.
329. **Позняк В. Т.** У Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна.— «Рад. школа», 1959, № 4, с. 20—22.
330. **Прокопєць Г. І.** Дорогі реліквії (Придбання документів і матеріалів про В. І. Леніна. Київ. філіал Центр. музею В. І. Леніна).— «Наука і життя», 1959, № 4, с. 5.
331. **Рugno Л.** Світло з далекого Шушенського (Музей В. І. Леніна в Шушенському).— «Прапор», 1967, № 4, с. 48—52.
332. **Рябчиков Є.** Тут був Ленін (Будинок-музей у с. Шушенському Красноярського краю).— «Знання та праця», 1963, № 4, с. 1—3.
333. **Савченко Ю. і Грабовий В.** Завжди з Леніним (Про музей В. І. Леніна в с. Новий Витків. Львівська обл.).— «Соц. культура», 1960, № 7, с. 12—13.
334. Центральний музей В. І. Леніна. Москва. Львів. філіал. Путівник, Львів, вид.-во «Каменяр», 1965, 95 с.
335. Центральний музей В. І. Леніна. Москва. Львів. філіал. Путівник, Львів, вид.-во «Каменяр», 1964, 95 с.

ХІІІ. ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ В. І. ЛЕНІНА

336. В буремні роки. Сторінки героїчн. біографії (Розповіді про В. І. Леніна та його бойових соратників і учнів), К., вид.-во «Рад. школа», 1967, 335 с.
337. **Вільховий П.** Цвіт землі (Нотатки письменника).— «Прапор», 1968, № 4, с. 12—15.
338. **Вільховий П.** У пам'яті людській (Про перебування сім'ї Ульянових в м. Синельникове Дніпропетр. обл. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна).— «Хлібороб України», 1966, № 10, с. 30.
339. **Вістунов Є.** Тут кожен камінь Леніна знає (Ленінград).— «Прапор», 1967, № 11, с. 19—21.
340. **Волжан Л.** 48 годин з життя вождя революції (В. І. Ленін. 24—26 жовт. 1917 р.) Докум. репортаж.— «Прапор», 1967, № 11, с. 10—19.
341. **Ганецкий Я.** Ленин в галицеской тюрьме.— «Дно», 1965, № 4, с. 148—156.
342. **Горобей А. І. і Новиков В. В.** Ілліч у Костіно.— «УІЖ», 1968, № 4, с. 57—100.
343. **Гресько М. М.** Робота В. І. Леніна у Женевській бібліотеці (1905—1908 рр.).— «УІЖ», 1960, № 2, с. 180—182.
344. **Губарчук П.** Ленін у чайківській селіві (Аргентина).— «Вітчизна», 1966, № 4, с. 159—161.
345. Документи «Справи Ульянових» (Матеріали Київського облдержархіву 1904 р. про перебування сім'ї Ульянових у Києві. Публікація і передмова М. Київського і Т. Стучевської).— «Архіви України», 1967, № 4, с. 67—70.
346. **Кирилюк В.** Зустріч у Горках (Останні роки життя В. І. Леніна).— «Ранок», 1966, № 4, с. 2—3.
347. **Кирилюк В.** Напередодні (В. І. Ленін в Розливі).— «Ранок», 1967, № 4, с. 2—3.
348. **Левіт Ш.** Один документ про Леніна (3 життя В. І. Леніна в Швейцарії в 1917 р.).— «Наука і суспільство», 1966, № 4, с. 2—4.

(Далі буде)

РЕЗЮМЕ

О. Д. Чупрун.— Марксистско-ленинское учение о диктатуре пролетариата и современность. Статья посвящена одному из важнейших вопросов марксистско-ленинской теории, по которому развернулась особенно острая идеологическая борьба марксистов-ленинцев с различного рода ревизионистами, реформистами и догматиками.

На основе изучения произведений К. Маркса, Ф. Энгельса и В. И. Ленина автор исследует развитие марксистско-ленинского учения о диктатуре пролетариата, применение теории к революционной практике социалистического строительства, вскрывает ошибочные взгляды на роль Коммунистической партии в системе диктатуры пролетариата.

Б. П. Ковалевский. Ленинское учение о союзе рабочего класса и крестьянства в действии. В статье освещена роль В. И. Ленина в создании союза рабочих и крестьян, раскрываются основные положения его учения по этому вопросу. Большое внимание уделено исследованию процесса укрепления союза рабочих и крестьян на современном этапе исторического развития, усиления его роли в осуществлении задач коммунистического строительства.

Е. В. Сафонова.— С именем В. И. Ленина в боях против немецко-фашистских захватчиков. Автор рассказывает о том, как народы СССР, руководствуясь ленинскими указаниями о защите социалистической Родины, разгромили злейшего врага прогресса и цивилизации — фашизм. С именем В. И. Ленина советский народ победил, продемонстрировав свою верность идеям марксизма-ленинизма.

Б. А. Тихомиров.— Борьба В. И. Ленина с оппортунистическими извращениями принципов управления народным хозяйством в 1920 г. В статье раскрывается борьба В. И. Ленина за осуществление научных принципов управления народным хозяйством, против оппортунистического извращения этих принципов антипартийной группой «демократического централизма», группировками, отражавшими синдикалистские настроения среди профсоюзных работников и хозяйственников, а также роль великого вождя в разгроме оппортунистов и фракционеров на IX съезде РКП(б).

SUMMARIES

O. D. Chuprun.— Marxist-Leninist Teaching on Dictatorship of the Proletariat and the Present. The article is devoted to one of the most important items on Marxist-Leninist theory. This problem is especially disputable in sharp ideological struggle of marxists-leninists against various types of revisionists, reformists and dogmatists.

On the basis of studying the work of K. Marx, F. Engels and V. I. Lenin the author investigates the development of marxist-leninist teaching on the dictatorship of the proletariat, application of the theory to the revolutionary practice of the socialist building, reveals the erroneous views on the role of the Communist party in the system of the proletariat dictatorship.

B. P. Kovalevsky. Lenin's Teaching on the Union between the Working Class and Peasantry in Action. The article is devoted to the role of V. I. Lenin in creating the union between the working class and peasantry. Fundamental tenets of his teaching on this problem are considered. Great attention is paid to the investigation of the process consolidating the union between the workers and peasants at the present stage of historical development, strengthening its role in the realization of problem of communist construction.

E. V. Safonova.— With Lenin's Name in the Battles against German-Fascist Invaders. The author tells how the peoples of the USSR following Lenin's directions on the defence of the socialist Motherland smashed the bitterest enemy of the progress and civilization — fascism. With Lenin's name the Soviet people gained a victory and demonstrated their adherence to the ideas of marxism-leninism.

B. A. Tikhomirov.— The Struggle of V. I. Lenin against Opportunist Perversions of Principles of National Economy Management in 1920. The author reveals the struggle of V. I. Lenin for realization of the scientific principles of national economy management against opportunist perversion of these principles by anti-Party group of «democratic centralism», groups, reflecting the syndicalistic trends among the trade-union workers and economists, and also the role of the great leader in crushing of opportunists and factionists of IX Congress of the Russian Communist Party of bolsheviks.